

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
O‘RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA‘LIMI MARKAZI

O‘RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA‘LIMINI
RIVOJLANTIRISH INSTITUTI

I. Xolliyev, J. Husanov

**Kasb-hunar ta‘limi:
Texnologiya.
Ma‘naviyat. Mahorat**

*Akademik litsey va kasb-hunar
kollejlari uchun qo‘llanma*

Professor **A. IKROMOVNING** umumiy tahriri ostida.

Taqrizchilar: **I. XO‘JAMURODOV**, falsafa fanlari doktori, professor.
Y. MAHMUDOV, pedagogika fanlari doktori, professor.

Ushbu qo‘llanmada XXI asr ta‘limining o‘ziga xos jihatlari, xususan, ta‘lim va jamiyat, ta‘limning ijtimoiy ahamiyati, yangi asrda kasb-hunar ta‘limi va unga qo‘yiladigan asosiy talablar, ta‘lim tizimida rahbarlik madaniyati, kasb madaniyati va uni shakllantirish omillari, ta‘limni insonparvarlashtirish, pedagogik ijod va mahorat, ta‘lim va ekologik muammolar, zamonaviy ta‘lim texnologiyalari, pedagogik texnologiya va shaxs, o‘z-o‘zini anglash va kamol toptirish masalalari, bir so‘z bilan aytganda, umr ziynati — insoniylik va komillik asoslari shakllanishida ta‘lim-tarbiyaning o‘rni xususida so‘z yuritiladi.

Qo‘llanmadan o‘rta maxsus, kasb-hunar ta‘limi muassasalari rahbarlari, ma‘naviyat va ma‘rifat ishlari bo‘yicha direktor o‘rinbosarlari, ijtimoiy fan o‘qituvchilari, pedagoglar, tarbiyachilar, aspirantlar, tadqiqotchilar, umuman, XXI asr ta‘lim-tarbiyasi muammolariga qiziquvchi barcha kitobxonlar foydalanishlari mumkin.

X $\frac{4306012100-125}{353(04) - 2003}$ qat‘iy buyurtma, 2003

© „O‘qituvchi“ nashriyoti, 2003

ISBN 5-645-04103-8

*Kishi ta'limdin topsa malolat,
Topar ilm ahli olinda xijolat.*

Alisher Navoiy

XXI asrda insoniyat duch keladigan muammolarni muvaffaqiyatli hal eta bilish ko'p jihatdan ta'lim tizimidagi yo'nalishlar va ularning imkoniyatlariga bog'liq. Shu bois ta'lim, madaniyat, ma'naviyat, axloqni yuksaltirish, kadrlarning kasbiy layoqati va mas'uliyatini oshirish borasida davlatimiz tomonidan katta ishlar qilinmoqda. Ammo mamlakatning har taraflama rivojlanishi uchun bu ishlarining o'zigina yetarli emas. Davlatimizning yuksak darajada rivojlanishi uchun, eng avvalo, hozirgi ijtimoiy shart-sharoit va istiqbol haqidagi chuqur ilmiy tasavvurlarga, fan va ta'limga tayanib ish ko'rmoq lozim. Bunda yirik pedagog olimlar va mutaxassislarining o'zaro hamkorligi o'ta zarur. Biz hozir tashqi o'zgarishlarni ko'proq kuzataymiz, lekin insonning ma'naviy, ruhiy, psixologik o'zgarishi ham jamiyat taraqqiyotida o'ta muhim ahamiyatga ega. Ma'naviy — ichki uyg'onish ehtiyoji zaruratga aylangan sayin istiqbol haqiqatlari ham tobora aniq ko'rina boshlaydi.

XXI asr xarakteri madaniyat, fan, ta'lim va uning xususiyatlari bilan bog'liq tasavvurlarni yanada kengaytirishni taqozo etmoqda. Zero, XXI asrga xos bo'lgan shiddat, globallashuv, iqtisodiy, madaniy, ma'naviy-ma'rifiy o'zgarishlar, dunyo miqyosidagi (siyosiy, iqtisodiy, ekologik) muammolar hozirgi zamon insonlarini yangicha munosabatlarga va yangicha dunyoqarashga o'rgatmoqda, o'z-o'zini faollashtirishni va kamol toptirishni muammo qilib qo'ymoqda. Bularning barchasi, shubhasiz, inson hayotining mazmun va mohiyatini boyitadi hamda uning sifatlarini orttiradi. Bundan inson behad manfaatdordir. Negaki, u qaysi zamonda yoki qaysi davrda yashamasin, uning qalbini orzu-havas, ezgu niyatlar, eng muhimi, insoniy bo'lib qolish istagi aslo tark etmaydi. Inson orzu-xayollari, samarali faoliyati va amalga oshirgan ezgu ishlari bilan o'z hayotiga mazmun bag'ishlaydi. Ammo inson hayoti va faoliyatining ma'nosini bilim, bilim mazmunini ta'lim, ta'lim mohiyatini esa tarbiya belgilaydi. Bir so'z bilan aytganda, inson umrini ta'lim-tarbiyasiz tasavvur etib bo'lmaydi. Shuning uchun ham „Yangi asrda ta'lim-tarbiya mazmuni, uning jamiyat taraqqiyoti va inson hayotidagi o'rni qanday

bo'ladi?" degan savol tug'iladi. Xullas, hozirgi sharoitda yangi asr ta'limi va inson kamoloti haqida erkin fikr yuritish hamda muloqot qilish ehtiyoji mavjud. Ushbu kitob ham xuddi ana shunday erkin fikr yuritish ehtiyoji natijasida yuzaga keldi.

Ma'lumki, mamlakat ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy yuksalishining asosi ta'lim-tarbiya hisoblanadi. Ta'lim-tarbiya esa o'qituvchilik faoliyati bilan bog'liq. Shu bois bugungi kunda o'qituvchilarning kasb mahorati va madaniyatini takomillashtirish borasida olib boriladigan nazariy va amaliy ishlarni milliy hamda umuminsoniy qadriyatlar asosida tashkil etish zarur. Negaki, jamiyatimizda bo'layotgan yirik islohotlar xalq xo'jaligi hamda boshqa sohalarining turli tarmoqlari uchun g'oyaviy-siyosiy jihatdan yetuk, nazariy, amaliy va kasbiy tayyorgarligi yuksak kadrlar yetkazib berishni talab etmoqda.

Ammo bo'lajak zamonaviy mutaxassislar yuqoridan beriladigan ko'rsatma va qarorlarni qoyilmaqom qilib bajaradigan malakali ijrochigina bo'lib qolmasligi, aksincha, o'z ishiga mustaqil holda oqilona yondasha bilishlari lozim. Demak, yoshlarga faqat ijtimoiy pozitsiya nuqtayi nazaridan emas, balki ilmiy, dunyoviy fikrlar asosida ta'lim berilishi zarur. Zero, ijtimoiy pozitsiya fan emas, uning qobig'iga o'ralib qolish taraqqiyotga kafolat bo'lolmaydi.

Yuz berayotgan ijtimoiy yangilanishlar inson muammosiga dunyoviy nuqtayi nazardan yondashish masalasini ko'ndalang qo'ymoqda. Inson ongini, uning o'zini o'zgartirmasdan, uni o'z-o'zini faollashtirish va anglashga o'rgatmasdan, kamol toptirmasdan, insoniylashtirmasdan turib, jamiyat taraqqiyotini ta'minlab bo'lmaydi. Bundan o'zgacha yondashuv bilan ijtimoiy taraqqiyot g'oyasini, uning mezonlarini asoslash qiyin.

To'laqonli insoniy hayot, salomatlik, farovonlik, ijtimoiy adolat, ezgulik, ma'naviy boylik, odamlar baxt-saodatiga erishish kabi yuksak insonparvar maqsadlar sari yo'naltirilmagan taraqqiyot o'z ma'no-mazmunini yo'qotadi.

Ta'lim-tarbiya haqidagi bilim inson, uning insoniy fazilati va kamoloti haqidagi ilmdir. Insonga hamisha odamlar, insoniylik haqidagi bilimlar yetishmaydi. Bunga shunchaki quruq gap deb qaramaslik kerak. Bilimsizlik hayot uchun xavflidir. Bugungi kunda esa kuchlarni taqsimlashda insonning nimalarga qodirligini tushunish uchun shaxs haqidagi bilimlar zarur. Zero, shaxs kamoloti jamiyat taraqqiyotidan dalolatdir.

Ma'lumki, inson xulq-atvorining shakllanishi, shaxsiyatining rivojlanishi, kasb-hunar tanlashi va uni egallashi oilaviy muhit, jamiyat va madaniyat ta'siri, ichki va tashqi omillar bilan belgila-

nadi. Albatta, bunda irsiy, biologik va fiziologik omillarni ham nazardan chetda qoldirib bo‘lmaydi. Umuman, insonning jismoniy, ijtimoiy, intellektual, hissiy, axloqiy jihatdan doimiy o‘zgarishi uning shaxsiyati rivojlanishi muammosining nihoyatda murakkabligini ko‘rsatadi.

Gap inson xulq-atvorida ezgu-sifatlarni, barqaror fazilatlarni shakllantirish, uni ruhiy „sog‘lomlashtirish“ borasida bormoqda. Bunda ta‘lim-tarbiya ijtimoiy, hayotiy, axloqiy ehtiyojga, taraqqiyotning zaruriy shartiga aylanar ekan, hech shak-shubhasiz uning samaralari ham insoniyatning ma‘naviy mulki xazinalarini o‘lmas boyliklar bilan to‘ldiradi! Bu jarayonlarda ta‘lim hamisha asosiy kuch manbayi bo‘lib qolaveradi.

Ta'limni rivojlantirish milliy doktrinasini

*Ilm madadi gar sendan yiroq,
Kecha qorong'usida sen bechiroq.*

Xusrav Dehlaviy

XXI asrda insoniyat sivilizatsiyasining yangi paradigmalari yuzaga keldi. Mamlakatimiz hayotida ulkan o'zgarishlar ro'y bermoqda.

Ta'lim tizimidagi islohotlar jamiyat taraqqiyotida strategik maqsadlarga erishish bilan uzviy bog'liq. U ta'limning mamlakat iqtisodi va millatning ma'naviy uyg'onishidagi ahamiyatini siyosiy jihatdan baholash borasidagi ilg'or qarashlarni qabul qilish, davlatning ta'limga bo'lgan g'amxo'rona munosabatini ko'rsatish, ijtimoiy, milliy va boshqa muammolarni hal etish, jamiyat taraqqiyotining asosiy yo'nalishlarini belgilash hamda uni hozirgi zamon talablari darajasida tutib turishning o'ziga xos ifodasidir.

Ta'lim tizimidagi islohotlar tashqi va ichki siyosat sohasidagi umumdavlat masalalariga, mamlakatning iqtisodiy, siyosiy, axloqiy va madaniy holatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Milliy doktrina turli xil fan xulosalari asosida shakllanadi. U ta'lim, fan va madaniyat sohasida davlat g'oyalarining yuzaga kelishi va rivojlanishining juda murakkab hamda uzoq tarixiy jarayoni natijasi hisoblanadi. Ta'lim islohoti xuddi ana shu jarayonlar bilan vobasta kechadi.

Ma'lumki, ta'lim falsafasi har qanday ta'lim islohotining nazariy asosi hisoblanadi. Nega deganda, u ta'lim tizimlarini, ularning yutuq va kamchiliklarini yaxlit holda ko'rish imkonini tug'diradi, asosiy yo'nalishlarni oydinlashtirib beradi, ijtimoiy institut tarzida ta'lim haqida integrativ tasavvurlarni shakllantiradi. Bundan tashqari, u ma'naviy ishlab chiqarish, madaniyat va in-dividni ijtimoiylashtirishning muhim sohasi hisoblanadi.

Falsafa — ta'lim doktrinasining asosiy tayanchi. U mamlakat taraqqiyotining ma'lum tarixiy davrlarida milliy ta'limning muhim muammolarini aniqlashga imkon beradi.

Masalan, O'zbekiston ta'limi falsafasi mazmuni quyidagi masalalarni qamrab olishi mumkin: milliy ta'lim tizimini o'quvchilarni asosiy fanlar bo'yicha bilimlar bilan ta'minlovchi

dunyodagi ilg'or ta'lim tizimiga aylantirish; millatni umumiy ta'lim bilan ta'minlash; O'zbekistonning har bir fuqarosiga butun umri davomida bilim darajasini oshirish imkonini yaratish va boshqalar.

Zero, mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti, uning dunyodagi o'rni, odamlar hayotining sifati ta'lim darajasi bilan belgilanadi.

Davlatning ta'limni rivojlantirish siyosati garchand ta'lim doktrinasini asosida shakllansa-da, u ta'lim islohotining bazis(asos)iga kiradi. Bundan kelib chiqib, aytish mumkinki, birlamchi, milliy ta'lim doktrinasini ta'limga davlat nuqtayi nazaridan qarashlar majmuasini ifodalasa, ikkilamchi, ta'lim doktrinasiga nisbatan davlat siyosatini aks ettiradi. Albatta, ta'lim davlatning muhim va yetakchi vazifasi hisoblanadi. Agar biz mamlakatimizning iqtisodiy taraqqiyoti strategiyasini texnologiya va tovarlar ishlab chiqarishni intellektuallashtirish bilan, xalqimizning ta'lim darajasini oshirish bilan bog'lasak, u holda, shubhasiz, qudratli industrial davlatlar qatoriga qo'shila olamiz.

Binobarin, ta'limni rivojlantirishning milliy doktrinasini, eng avvalo, jamiyatning intellektual zaxira(resurs)larini rivojlantirish va ulardan unumli foydalanishga yo'naltirilishi kerak. Ta'lim doktrinasini umumdavlat yoki umummillat maqomiga ega.

Kasb-hunar ta'limi (KHT) islohoti zarurat edi. KHTni isloh qilishda falsafiy, doktrinal, ilmiy-pedagogik, analitik va metodik bazalarga tayanilgan. Isloh — yangi siyosat, ta'lim sohasidagi yangi maqsadlar demakdir. Ammo bu maqsadlarga yetishda zaxira zarur (inson zaxirasi, moliyaviy zaxira, moddiy-texnik zaxira, eng muhimi, vaqt zaxirasi).

Har qanday rivojlangan mamlakatda ta'lim ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot omili, odamlar hayoti darajasi va sifatini orttirish vositasi tarzida qaraladi. Holbuki, ta'lim davlat xavfsizligini mustahkamlash, mamlakatning dunyo iqtisodiy jamiyatida va jahon bozorida mustahkam o'rin egallashiga xizmat qiladi.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturi o'z ichiga milliy uyg'onish komponentini, milliy ta'lim an'alarini saqlash tamoyillarini qamrab oladi. Biz biror xorijiy mamlakatning ta'lim tizimidan ko'r-ko'rona „andoza“ olganimiz yo'q. Bugungi ta'lim tizimini o'z kuchimizga tayanib yaratmoqdamiz. O'z pedagogik merosimizga, milliy asoslarimizga tayanib ish ko'rmoqdamiz. Shu bilan birga, bizning ta'limni rivojlantirish doktrinamiz o'zida umuminsoniy qadriyatlarni, geosiyosiy omillarni, zamon da'vatini, insonning ijtimoiy ildizini, ta'limni ijtimoiylashtirish va insonparvarlashtirish kabi komponentlarni istifoda etadi.

Ta'limni rivojlantirish milliy doktrinasida ta'lim sohasidagi milliy maqsadlarni, ularga erishish strategiyasini belgiladi va davlatning ta'lim sohasidagi siyosatini ishlab chiqishga asos bo'lib xizmat qildi.

Ma'lumki, ta'lim — davlatning asosiy vazifasi. Bu borada ulug' yunon allomasi Aristotel shunday degan: „Ta'lim davlatning ma'lum maqsadlarga erishishi uchun amalga oshiriladigan aniq vazifadir“. Qadimgi yunon faylasufi va donishmandining bu fikrini hech kim inkor eta olmaydi.

Ta'lim inson kapitalini tiklashning asosiy manbayidir. U bilimlar, uquv va malakalar, xalq ma'naviyati va axloqi, fan, madaniyat, iqtisod rivoji, Vatan xavfsizligini ta'minlash va boshqalarda ifodalanadi. Hozirgi zamon jamiyati va davlatida ta'limning qadrgimmati, ahamiyati va o'rni xuddi ana shular bilan belgilanadi.

Ta'limni rivojlantirish doktrinasida davlat uni oliy qadriyat tarzida e'zozlashi qayd etilgan. Zero, ta'limni rivojlantirish millatning axloqiy majburiyatidir.

Bu gaplardan qanday xulosaga kelish mumkin. Bizningcha, ta'lim davlatning kechiktirib bo'lmas vazifasi — „favquloddagi holat zonasi“ bo'lib kelgan va bundan keyin ham shunday bo'lib qoladi (moliyaviy, moddiy-texnik, qonuniy, tashkiliy-huquqiy, ilmiy-pedagogik jihatlardan kelib chiqqan holda). Davlat ta'limni o'z siyosatining ustuvor yo'nalishi deb biladi. Zero, u inson va jamiyat ma'naviy hayotining manbayi. Milliy xavfsizlikni ta'minlashning strategik zaxirasi va intellektual-axloqiy omili hamda O'zbekistonda islohotlarni amalga oshirish uchun asos hisoblanadi.

Davlat yoshlarning barcha darajada va har xil ta'lim turlari (umumiy o'rta ta'lim, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi, oliy ta'lim, malaka oshirish) orqali bilim olish imkoniyatini ta'minlab berdi.

Davlat ta'lim tizimini rivojlantirish orqali ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni va hozirgi zamon jamiyatida yuzaga keluvchi ziddiyatlarni hal etadi, o'z taraqqiyotining umumiy shart-sharoitini belgilaydi.

Ta'limni inson hayotining maqsadi tarzida tushunmoq lozim. Ana shundan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, eng birinchi navbatda, davlat uni moliyaviy jihatdan ta'minlaydi. Kadr masalasini hal etadi, uning ilmiy-pedagogik, iqtisodiy va huquqiy asoslarini o'rnatadi. Jamiyat va davlat uchun ahamiyatini e'tiborga olib, ta'lim tizimi tuzilishini qayta quradi. Mamlakatimizda olib borilayotgan ta'lim islohotlari bunga yaqqol misol bo'la oladi.

O'zbekiston taraqqiyotining hozirgi zamon bosqichida ta'limning ahamiyati nima bilan belgilanadi, degan savol tug'ilishi tabiiy.

Ta'limning ahamiyati demokratik va huquqiy davlat qurish bilan bog'liq masalalarni yechish, mamlakatning iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan rivojlanishida jahon tendensiyasidan orqada qolish xavf-xatarining oldini olish zarurati bilan belgilanadi.

Hozirgi zamon dunyosida ta'lim jamiyat va iqtisodning yangi sifati shakllanishining muhim omilidir. Shubhasiz, uning ahamiyati inson kapitali ta'siri o'sishi bilan birga ortib boraveradi.

Bizning ta'lim tizimimiz ilg'or mamlakatlar ta'lim tizimi bilan bemaol raqobatlashishga qodir bo'lishi lozim. Buning uchun esa jamoatchilik davlat tomonidan olib borilayotgan ta'lim siyosatini keng miqyosda qo'llab-quvvatlashi zarur. O'zbekiston ta'lim siyosatining asosiy tamoyillari „Ta'lim to'g'risida“gi qonun va „Kadrlar tayyorlash milliy dasturi“da o'z aksini topgan.

O'zbekiston ta'limi va jahon rivojlanish tendensiyasi orasida bog'liqlik bo'lishi lozim.

O'zbekiston ta'lim siyosati ta'lim sohasidagi umummilliy manfaatlarni aks ettirib, ularni jahon hamjamiyatiga namoyon etadi va shu bilan birga, jahon rivojlanishining umumiy tendensiyasini hisobga oladi. Bu ta'lim tizimida muhim o'zgarishlar qilish zarurligini belgilaydi.

Jamiyat rivojlanishining jadallashishi, ijtimoiy va siyosiy asoslarni tanlash imkoniyatining kengayishi fuqarolarni ana shu tanlash imkoniyatidan kengroq foydalanishga tayyorlash zarurligini ko'rsatadi.

Endilikda postindustrial axborot jamiyatiga o'tilmoqda. Madaniyatlar o'rtasidagi o'zaro ta'sir miqyosi ancha kengaydi va ana shu bilan bog'liq holda chiqisha olishlik (kommunikabellik) va bag'rikenglik (tolerantlik) omillari alohida ahamiyat kasb etmoqda.

Faqat xalqaro hamkorlik natijasidagina hal etilishi mumkin bo'lgan global muammolarning yuzaga kelishi va ortishi yosh avlodlarning mutlaqo yangicha fikrlashini taqozo etadi. Bu inson kapitali bilan bog'liq. Demak, mamlakatimizda inson kapitalining (rivojlangan mamlakatlar boyligining 70—80 foizini tashkil etadi) ahamiyati tobora ortib borishi kerak. Buni esa ham yoshlar, ham kattalar ta'limining jadal rivojlanishi va ilg'orlab ketuvchi xususiyati belgilab beradi. Vatanimiz ta'lim tizimi uni dunyoning ilg'or mamlakatlari qatoriga qo'shish, fani, iqtisodi, madaniyati rivojlangan davlat sifatidagi xalqaro obro'-e'tiborini saqlash omili hisoblanadi.

MDH mamlakatlari bilan samarali hamkorlik va umumiy ta'lim fazosini saqlash alohida ahamiyatga ega.

Hozirgi vaqtda O'zbekiston ta'limiga yangi ijtimoiy talablar qo'yilmoqda.

Ta'lim keng ma'noda ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni inson-parvarlashtirish va shaxsning yangi hayotiy holatlarini shakllantirishning muhim sharti bo'lishi zarur. Negaki, jamiyatimizga kutilmagan vaziyatlarda tug'ilgan muammolarni mustaqil holda hal etadigan yoki tegishli qarorlar qabul qila oladigan, ularning oqibatlarini ko'ra biladigan, o'zgaralar bilan hamkorlik qilishga qodir bo'lgan, o'zining safarbarligi, harakatchanligi, tashabbuskorligi bilan boshqalardan farq qiladigan, mamlakat taqdiri uchun mas'ullik his-sini o'zida kamol toptirgan, axloqiy jihatdan barqaror, tadbirkor, zamonaviy shaxslar kerak.

O'zbekiston rivojlanishining hozirgi zamon bosqichida ta'lim o'zining fan bilan uzviy birligi zaminida iqtisodiy o'sishning qudratli kuchiga aylanib borishi lozim. Bu esa uni milliy xavfsizligimiz va Vatanimiz farovonligi, qolaversa, har bir fuqaro baxt-saodatining muhim omiliga aylantiradi. Jamiyatdagi hamjihatlikni va mamlakatning yagona ijtimoiy-madaniy kengligini, milliy madaniyatlar tengligini saqlash, ijtimoiy notenglikni cheklash va boshqa masalalarda ta'lim imkoniyatlaridan to'la foydalanish zarur.

Ta'limning yangilanishi millatni, uning genofondini saqlashda hal etuvchi ahamiyatga ega. Chunki u jamiyatimizning barqaror va dinamik rivojlanishi, hayotiy darajasi yuksak jamiyatni barpo etish, fuqarolar huquqini, kasbiy va ijtimoiy madaniyatni ta'minlash uchun xizmat qiladi.

Albatta, moddiy yetishmovchiligi, yashash joyi, millati va salomatligidan qat'iy nazar, o'quvchi-yoshlar qiziqishi va mayliga qarab, chuqur va puxta bilim olishi lozim.

Iqtidorli o'quvchi-yoshlarni aniqlab, ularni qo'llab-quvvatlash, kasbiy elitani shakllantirish ham muhim masala hisoblanadi.

Davlat ta'limni qo'llab-quvvatlar ekan, ta'lim zaxiralari (inson, axborot, moddiy, moliyaviy)dan samarali foydalanish uchun hamisha imkoniyat mavjud bo'ladi.

Ta'limning ijtimoiy ahamiyati

*Naf'ing agar xalqqa beshak erur,
Balki bu naf' o'zingga ko'proq erur.*

Alisher Navoiy

Insoniyatning taraqqiyparvar vakillari, xususan, yetuk mutaxassislar va taniqli olimlar faqat milliylik doirasidagina chegara-

lanib qolmaydilar. Zero, ularning umuminsoniyat zimmasida turgan va hal etilishi lozim bo'lgan ilmiy jumboqlarni yechishda qay darajada ishtirok eta olishi ham muhimdir. Hozirgi vaqtda qator umuminsoniy muammolar borki, ularni faqat bitta mamlakat miqyosida hal etishning aslo imkoni yo'q. Yosh mutaxassis-olimlarni dunyoviy o'zaro hamkorlikka jalb etish va o'rgatish ham ta'limning ijtimoiy vazifasiga kiradi.

Hozirgi vaqtda dunyoviy (global) muammolarning uchta asosiy yo'nalishi belgilangan: 1) yer sharidagi tabiiy zaxiralarning kamayib borishi bilan bog'liq iqtisodiy-texnikaviy muammolar; 2) atrof-muhitning dunyoviy miqyosda ifloslanishi sharoitida insonning ona tabiat bilan biologik muvozanatiga doir ekologik muammolar; 3) butun dunyo miqyosida hal etilishi lozim bo'lgan ijtimoiy-siyosiy muammolar.

Endilikda dunyoviy muammolarga jahon olimlarining qiziqishi tobora ortib bormoqda. Albatta, mazkur muammolarni muhokama etish, ularning ko'lamini baholash, hal etish borasida bildirilgan taklif va mulohazalarda qator ziddiyatli hollar mavjud. Ammo shunga qaramasdan, mazkur masalalar bo'yicha so'zlovchilarning fikri deyarli bir nuqtada birlashadi. Bu — dunyoviy muammolarning hozirgi vaqtda insoniyat uchun o'ta muhimligini ko'rsatadi. Ularni hal etish ishiga barcha mamlakatlarning asosiy madaniy-ma'rifiy kuchlarini safarbar etish, ta'lim-tarbiyaviy ishlarni, insonparvarlik g'oyalarini yo'naltirish lozimligi alohida ta'kidlab o'tiladi.

Ana shunday hayotiy zarurat va ma'naviy ehtiyoj asosidagi o'zaro foydali hamkorliklar, tajriba almashishlar muammolarni birgalikda hal etishga, eng muhimi, ilmiy ishlar va fanni oqilona tashkil etishga katta yordam beradi.

Ammo fanni oqilona tashkil etish ilmiy ishlar uchun yaxshi imkon tug'dirish bilangina emas, balki mazkur ish natijalarini to'g'ri baholay olish uchun shart-sharoitlar yaratish bilan ta'minlanadi. Endilikda bu masalani ijobiy hal etish uchun dunyoning barcha mamlakatlarida Fanlar akademiyasi, Ilmiy jamiyatlari, Ilmiy kengash va boshqa maxsus ijtimoiy tashkilotlar faoliyat ko'rsatmoqda. Fan baynalmilal ahamiyatga ega. U bir kishi yoki ma'lum xalqqa emas, balki butun insoniyatga xizmat qiladi. Shuning uchun ham unda erishilgan yutuqlar xalqaro ijtimoiy fikrlarga ko'ra xolis baholanadi. Bunga olimlarning xalqaro anjuman va kengashlarda faol ishtirok etishi, ilmiy maqolalarni boshqa xoriijiy tillarga tarjima qilishi hamda erkin muloqot va fikr almashish yo'li bilan erishiladi.

Garchand fanlar fundamental va tarmoq sohalarga bo'linib, ammo ta'lim hamisha fundamental bo'lishi kerak. U ayni chog'dagi (lahzalik) texnik masalalarni hal etish usuli emas. Faqat fan va ta'lim asoslari, ularning tarixi haqidagi bilimlar, fan haqidagi teran tasavvurlargina insonni muammolarni hal etuvchi shaxsga aylantiradi. Olamni bilishning gumanitar-ijtimoiy usuli ham faning ajralmas qismidir.

Masalan, texnika universitetida talabalar ishlovchi mashinalar qurishni o'rganishsa-yu, biroq ularning ishlash jarayoni haqida tasavvurga ega bo'lishmasa, bu hol ziddiyatli vaziyatni yuzaga keltirmaydimi? Ular xotirali mashina yaratishga o'rgatilsa-yu, ammo ularga inson xotirasi haqida hech qanday ma'lumot berilmasa, bu — bir yoqlama berilgan ta'limdir. Yoki talabalar o'ylovchi mashina yaratishga urinishsa-yu, biroq inson intellekti yoxud kengroq ma'noda insonning fikrlashi va tafakkuri jarayoni haqida bilishmasa! Bu hol o'zligini anglamaslikdir! Demak, talaba va o'qituvchilar aniq fan asoslarini o'rganishlari bilan bir qatorda, aytaylik, ong yoki shaxsiyat nima ekanini tushuntiruvchi kursni ham o'tashlari kerak bo'ladi.

To'g'ri, kishi iqtidorli mutaxassis bo'lishi mumkin. Lekin u ma'naviy jihatdan qashshoq bo'lsa-chi? Bunday insonda Vatanga sadoqat, elga muhabbat, o'zgalarga hurmat bo'lmaydi. U — xudbin. Xudbin esa boshqalarning qalbini, dard-u armonlarini tushunmaydi, insoniy sifatlardan yiroq bo'ladi. Bunday iqtidorli mutaxassisdan jamiyatga foyda yo'q.

Mashhur olim Albert Eynshteyn „yuksak fazilat sohibi bo'lgan, ma'naviy jihatdan barkamol inson yaxshi ishlari bilan jamiyatga fanda kashfiyot yaratgan kishidan ko'proq foyda keltirishi mumkin“ degan gapni bejiz aytmagan.

Ta'lim va tarbiyadagi uzviyliksiz ko'zlangan maqsadga erishib bo'lmaydi. Tarbiyada insoniy tabiatning kamol topish siri mujassam bo'lsa, ta'lim insonni o'zligini anglash yo'liga yetaklaydi. Talabalarni ma'naviy-ruhiy jihatdan mukammal inson sifatida kamolga yetkazish, yetuk mutaxassis qilib tarbiyalash — zamon talabi, olimlarimizning kelajak avlod oldidagi asosiy burchidir.

Axir, Vatanimizning kuch-qudrati timsolini fanimiz taraqqiyotining imkoniyatlari belgilaydi. Aqliy faoliyat va fikriy sohalarda boshqalardan ilgarilab ketgan xalq o'zgalardan ko'ra uzoqroqni ko'ra oladi. Yuksak axloqiy tarbiya va teran bilim olgan yoshlarimiz Vatanimizning buyuk kelajagini aniq tasavvur eta oladilar. Buni yaxshi tushunmoq lozim. Yaxshi tushunmoq esa uni amalga oshirish uchun mehnat qilmoq demakdir. Buning uchun yoshlarga yuksak ideal zarur!

Idealga biz qanchalik yaqinlashib borsak, u bizdan shunchalik uzoqlashib boraveradi. Ammo yaxshilik va insoniylikka, Vatan va uning kelajagiga, avlodlar baxt-u iqboliga bo'lgan ishonch, mehr-muhabbat hamda xayrixohlik oliyanob inson qalbini hech qachon tark etmaydi. Insonni oliy maqsadlarga da'vat etuvchi kuch manbayi ana shu muqaddas tuyg'udir. Inson qalbida ezgu tuyg'ular mavjud ekan, u hech qachon yuksak ideallar sari talpinishdan toliqmaydi.

Yoshlarning doimo yuksak ideallarga sodiq qolishi uchun ta'limda „Aytganimni qilgin-u, ammo qilganimni qilma“ degan maqolga o'rin bo'lmasligi shart. O'zi tarbiyaga muhtoj insonning tarbiya berishga ma'naviy haqqi yo'q.

Ta'lim kishi hayotini fan bilan bog'laydi, tarbiya uning vijdonini shakllantiradi. Fan insonga qanot bag'ishlaydi, vijdon esa uning hayoti javharidir. Usiz insoniylik yo'q. Ta'limning asosiy vazifasi insonni insoniylikka o'rgatish. Buning uchun tarbiya zarur. Demak, ta'limsiz bilim, bilimsiz tarbiya yo'q.

Ta'lim inson ruhining tuganmas yo'li. Ruh esa hamisha yuksaklikka talpinadi. Yuksaklikda esa cheksizlik — bepoyon osmon. U butun borliqni qamrab olgan. Inson ruhi ham payti kelib butun borliqni qamrab olishga qodir.

Inson o'z ruhining tuganmas yo'li — ta'lim orqali buyuk kamolot sari, olam sirlari tomon talpinib yashaydi.

Zero, tarbiyalamoq o'quvchi va talaba-yoshlarga yaxshi so'z aytmoq, ularga har xil pand-u nasihatlar qilib, o'gitlar o'rgatmoq yoki ularni avrab, biror gap-so'zga ko'ndirish degani emas. Qadimgi yunonlar „Dunyoni yaxshilashni o'zingdan boshlagin!“ deganlar. Biroq ta'lim va tarbiyada hamma masalani ta'lim muassasasi va o'qituvchiga yuklab qo'yish yaramaydi. O'quvchi oilada katta bo'ladi. Oila — o'quvchi yaxshiliklar yaratishni o'rganadigan birinchi muhit.

Ta'lim-tarbiya ishidagi muvaffaqiyat siri o'qituvchining o'quvchiga bo'lgan samimiy munosabati va hurmatidadir.

Ta'lim-tarbiya berish taqlid qilishga o'rgatish degani emas. Tarbiya ko'rgan odam jamiyat va odamlarga biror foyda keltiradi. Foyda keltiruvchi inson insoniy fazilat sohibidir. Insoniy fazilat — insoniy tarbiya natijasi. Insoniy tarbiya asoslaridan biri esa o'z-o'zini tarbiyalashdir.

Insonning o'z-o'zini tarbiyalashi va kamol toptirishi uning axloqiy burchidir. Bu axloqiy burch esa asosan: 1) bilish qobiliyatini rivojlantirish; 2) muomala-muloqot madaniyatini shakllantirish; 3) axloqiy qonun-qoidalarga amal qilishdan iborat.

Ammo tarbiyalash san'ati shunday xususiyatga egaki, u barchaga tanish va tushunarli, hatto ba'zilar uchun esa nihoyatda oson tuyuladi, kimki uning qonunlari, nazariyasi va amaliyoti bilan qanchalik kamroq tanish bo'lsa, u unga shunchalik oson va tushunarli bo'lib tuyulaveradi. Aslida bunday emas.

Ba'zilar insonni inson qilib tarbiyalashga, umuman, uning tarbiyalanishiga shubha bilan qaraydilar. To'g'rirog'i, uni tarbiyalab bo'lmaydi, deyishadi.

To'g'ri, inson xulq-atvorini ongsiz kuch — tabiiy instinktlar boshqaradi, inson ongsizlikka bo'ysunadi, degan qarashlar mavjud. Agar bu kuchlar nazorat qilinmasa, ular insonning o'zi yoki boshqalarga zarar keltirishi mumkin. Bunday fikrdagi kishilar har holda insonning oliyjanobligiga kamroq ishonadilar va uning taqdiri haqida nekbinlik bilan mulohaza bildiradilar.

Qozoq adibi Abay Qo'nonboyev esa „Inson farzandini tuza-tib-tarbiyalab bo'lmaydi, deganning tilini tiyib qo'yadim“ degan edi. Bu insonparvar qarashdir. Insonparvar g'oyalarda inson tabiatining o'z mohiyatiga ko'ra ezguligi, har qalay, uning „neytral“ligi e'tirof etiladi. Buzg'uvchi kuch insonning tug'ma nuqsoni emas, u insonning asosiy ehtiyojlari qondirilmayotganligi yoki ijtimoiy aldanish natijasidir. Ammo har qanday insonda o'z-o'zini kamol toptirish va ijobiy sifatini shakllantirishi uchun tug'ma imkoniyat yetarlidir. Faqat bu imkoniyatdan foydalana bilish kerak.

Yevropalik psixolog olimlarning salbiy xarakterli xulq-atvorning shakllanishi haqidagi qarashlari juda xilma-xildir. Lekin ular ma'naviy sog'lom, oliyjanob, bir so'z bilan aytganda, komil insonlarning hayoti tarzini yetarlicha tahlil etishmagan. Ular inson tabiatining „xasta“ yo'nalishlarini ko'proq tahlil etishgan-u, biroq uning oliyjanobligi va insoniy sifatlari kuchini kamroq o'rganishgan. Insonning to'la ma'nodagi insoniyligini mujassamlashtirgan ma'naviy sog'lomlik nima o'zi? Bu savolni oydinlashtirmasdan turib, insonning ma'naviy nosog'lomligi yoki xulq-atvoridagi nuqsonni yaxshi bilamiz, deb ayta olmaymiz. Insonparvar ta'limda o'z-o'zini kamol toptirish asosiy mavzu hisoblanadi. Illo, u inson hayotidagi asosiy masaladir. Bu mavzuni esa insonning faqat ma'naviy nomukammalligini o'rganish bilangina izohlab bo'lmaydi. Inson tabiatining noinsonparvar va mexanistik modelini o'rganishga qarshi o'laroq, muhabbat, shodlik, ijod, tanlash erkinligi, o'zligini namoyon etish va boshqa ijobiy xususiyatlarni tadqiq etish hamda ularni hayotda reallikka aylantirish uchun fan kuchidan foydalanish insonparvar ta'limning muhim yo'nalishlaridan biridir.

Xulosa qilib aytganda, ta'limning ijtimoiy ahamiyati juda buyukdir. Ta'lim tufayli inson yomondan yaxshini, adolatsizlikdan adolatni farqlaydi, ota-ona, do'st, tanish-bilish, qarindosh-urug', yor-birodarlarga hurmat-ehtirom bajo keltirish sabog'ini oladi; rahbarlarni tinglash va qonunga amal qilishni o'rganadi; o'zida insoniy munosabatlarni shakllantiradi, baxtsiz kunlarda haddan ortiq qayg'urmaslikka va omadi chopganida esa haddan ortiq quvonmaslikka o'rganadi; huzur-halovat ortidan quvib, tibanlashib ketmaydi, qahr-g'azabini jilovlay biladi. Insoniy fazilatlar orttirib, go'zalliklar yaratib, kamolot sari talpinib, mehr-shafqat og'ushida, yuksak orzu-xayollar bilan yashaydi. Ta'limning eng buyuk kuchi va eng afzal jihati ham ana shunday ezigulikda bo'lsa ajab emas.

Demak, xalqning baxti va qudrati uning maorifiga mutanosib bo'lgani kabi, ma'rifati ham erkinligiga bog'liqdir, ya'ni xalq qanchalik erkin bo'lsa, ma'rifati shuncha rivojlanadi, ma'rifati qancha kuchli bo'lsa, qudrati shuncha ortadi, baxti ham yuksak bo'ladi.

Ta'lim islohoti — ma'naviy ehtiyoj va ijtimoiy zarurat

*O'quv qayda bo'lsa, ulug'lik bo'lar,
Bilim qayda bo'lsa, buyuklik bo'lar.*

Yusuf xos Hojib

Ma'lumki, ta'limni hamma zamonlar uchun xos bo'lgan biron andoza yoki qolipgasolib bo'lmaydi. U jamiyatning ijtimoiy talablaridan kelib chiqqan holda ijodiy rivojlantiriladi yoki isloh qilinadi. Natijada ta'limdagi usul va uslublar ham yangilanadi.

Ijtimoiy tuzumlar va munosabatlar hamisha o'zgarib boradi. Ammo bu o'zgarishlarga jamiyat ahli doimo tayyor bo'lavermaydi. Ong va munosabatlardagi turg'unlik yangiliklar yaratishga keng imkon bermaydi. Fikr inersiyasi, munosabatlar ko'nikmasini yengish oson emas. Ta'limda islohotlar o'tkazmay, ma'naviyat va ma'rifatni rivojlantirmay turib, ongni o'zgartirib bo'lmaydi. Ma'rifat tufayli millatning shuuri uyg'onadi, dunyoqarashi o'zgaradi. Turli sohalarda bo'yicha yetuk olimlar, mutaxassis kadrlar yetishib chiqadi. Shubhasiz, bugungi kunda ta'limni isloh qilish hamda milliy kadrlar tayyorlash masalasiga davlat miqyosida katta e'tibor berishda xuddi ana shunday buyuk istiqbol nazarda tutiladi.

Hozirgi zamonda ishlab chiqarish asoslari va ishlab chiqaruvchi kuchlar munosabatlarining o'zgarib borishi yangi-yangi kasb-

korlarni, yuqori malakali mutaxassislarni, mehnatga ongli munosabatda bo'lishni, bilim va malakani, kasb madaniyati hamda mahoratini, doimiy ravishda o'qish va izlanishni taqozo etmoqda. Bunday holda eskicha tartib, eskicha dunyoqarash bilan, ayniqsa, biror kasb-hunarni mukammal egallamasdan turib, yashab bo'lmaydi.

Xususan, bunday sharoitlarda kasb-hunar ta'limining asosiy vazifalari nimalardan iborat bo'lishi lozim?

Kasb-hunar ta'limining asosiy vazifalari bo'lajak ishchi-mutaxassislarni malakali kasb egallashlariga imkon yaratish, ularni fan va texnikaning eng so'nggi yutuqlari bilan tanishtirish, ilg'or ishlab chiqarish tajribasidan boxabar qilish, olgan nazariy bilimlari, amaliy ko'nikma va malakalarini ish jarayoniga tatbiq eta bilishga o'rgatish va shu asosda kelgusida ishlab chiqarish unumdorligining o'sishi uchun shart-sharoit yaratish, ishlab chiqarish tannarxini pasaytirish hamda ishlab chiqarish mahsulotining sifatini oshirish. Bunda ishchilarning bilimi va kasb-hunar bo'yicha tayyorgarlik darajalari turlicha ekanini nazardan chetda qoldirmaslik lozim. Demak, muntazam ravishda ularning malakasini oshirib borish taqozo etiladi.

Gap shundaki, kadrlar tayyorlash ishlari faqat ijtimoiy „buyurtma“ni bajarishdangina iborat bo'lmazligi kerak. Insonni kamolotga yetaklovehi ta'lim har qanday zamonda va har qaysi jamiyatda har doim insonparvarlikka tayanadi. Ammo insoniylik kishining ma'naviy sifati va amaliy ehtiyojiga aylanmas ekan, insonparvarlik ham ijtimoiy zaruratga aylanmaydi.

O'ylaymizki, ijtimoiy taraqqiyotning ayni paytdagi nozik va murakkab, og'ir sharoitlarida yoshlarga ta'lim-tarbiya berish, ularni kasb-hunarga o'rgatish bo'yicha istiqbolli dasturning ishlab chiqilishi va uni amalga oshirish borasida belgilangan tadbirlar ham insonparvarlik namunasi. Hamma gap unga ijodiy yondasha olish, uni qay tarzda amalga oshira bilishdadir. Endilikdagi ta'lim muassasasi faoliyati zamonning faqat ayni holatdagi talab va ehtiyojlariga javob beruvchi ijtimoiy buyurtmani bajarish bilanagina cheklanmaydi. Ta'lim muassasasining maqsadi — har tomonlama va uyg'un rivojlangan shaxsni shakllantirishga salmoqli hissa qo'shish. O'qituvchi uchun esa akademik litsey yoki kasb-hunar kollejining bitiruvchisini kamol topayotgan shaxs sifatida ko'rish o'ta muhimdir.

Har qalay, o'z taqdirini o'zi belgilash shaxsning ijtimoiy tajribani o'zlashtirishi va faolligi birligi bilan tavsiflanadi. Aytaylik,

o'quv yurtining faol bitiruvchisi o'zini jamiyatning mustaqil a'zosi sifatida anglaydi va o'zining undagi o'rni hamda vazifasini yaxshi tushunadi.

Darhaqiqat, o'quv yurti yoki ta'lim muassasasi bitiruvchisining ijtimoiy holatidagi o'ziga xosligi bir tomondan jamiyat talablari, ikkinchi tomondan esa, uning shaxslik xususiyatlari bilan belgilanadi.

Xuddi shu ma'noda akademik litseylarning asosiy yo'nalishlari haqida ham to'xtalib o'tsak.

Ma'lumki, insonning moddiy ehtiyojlaridan tashqari yana uning ma'naviy ehtiyojlari ham mavjud. Bilim va bilishga, o'rganish va yaratishga bo'lgan ehtiyoj inson hayoti bilan uzviy bog'liqdir.

Zero, jamiyatga moddiy mol-mulklardan tashqari yana ma'naviy boyliklar ham o'ta zarurdir. Akademik litsey o'quvchilari ko'proq ma'naviy boylik yaratuvchilari bo'lishsa ajab emas. Taraqqiyot fan-texnika yangiliklarini ishlab chiqarishga uzluksiz tatbiq etib borishni taqozo etadi. Jamiyat taraqqiyotini ta'minlashda faqat kasb-hunar egalari, moddiy boylik ishlab chiqaruvchilargina emas, balki fundamental bilim sohiblari ham xizmat qiladi. Umuman, jamiyat taraqqiyotini fundamental bilimlarsiz, fansiz, texnikasiz, ishlab chiqarish vositalarisiz olg'a siljitib bo'lmaydi. Shu bois jamiyatga fundamental bilimlarni chuqur egallagan, fan asoslarini o'zlashtirgan, texnika va ishlab chiqarish vositalarining ishlash prinsiplarini yaxshi biladigan yetuk mutaxassislar kerak. Akademik litseylarda ta'lim-tarbiya berishda xuddi ana shu masalalar e'tiborga olinishi lozim.

Akademik litseylarda o'quvchi va talaba-yoshlarga fanlardan chuqur bilimlar berilishi bilan bir qatorda, ular ilmiy-ijodiy fikrlash, amaliy-ijodiy ish qilish, yaratish, qurish, laboratoriyalardagi jarayon-hodisalarni mustaqil kuzatish, maqolalar yozish, olgan bilimlarini amaliyot yoki ishlab chiqarishga tatbiq etish va boshqalarga muntazam o'rgatib boriladi. Shu bois akademik litsey o'quvchilari ta'lim jarayonini o'qimlar, institut laboratoriyalari, ilmiy muassasalar va tashkilot faoliyatlari bilan uzviy bog'lash kerak. Ammo olingan bilimlar haqiqiy bo'lishi, yolg'om asosiga qurilmasligi zarur. Aks holda asos mo'rt bo'ladi va oqibati samarali bo'lmaydi. Bunda o'quvchining shaxsi yoki shaxsiyati, e'tiqodii, dunyoqarashi shakllanishiga, uning o'zligini qanchalik chuqurroq anglab borishi, tashqi taraqqiyotini ta'minlashidam tashqari, yana ichki mo'riyati, insoniy vazifasini qay darajada yuksak tushunishi va boshqalarga uddiy e'tibor beriladi. Ammo o'quvchi shax-

sini haddan ortiq ijtimoiylashtirmaslik, uni boshqalarga bog'liq qilib qo'ymaslik, faqat jamiyat aqidalari yoki mafkurasi illyuziyasiga asir qilib tarbiyalamaslik lozim, bil'aks „bir qolipdagi“ yoki „ommaviy“ odam, „tashkilot“ odami, „tashqi-yuzaki shaxs“, „ixtiyorsiz ravishda yo'nalish olgan shaxs“, „ixtiyorsiz o'xshab qolgan shaxs“lar tarbiyalab yetishtirish ehtimoli oshib boradi. Aksincha, ularning ma'naviy olamini dunyoviy inson va insonparvarlik haqidagi bilimlar bilan boyitish o'ta muhimdir.

Akademik litseylar fundamental tadqiqotchilar, ayniqsa, ziyolilar safining kengayishiga zamin hozirlaydi. Insonning ziyoliligi uning ta'lim muassasasi davrlaridayoq reallikka aylanishi kerak. Kishining ziyoliligi unga berilgan bilimlar hajmi yoki o'qitish muddati bilan o'lchanmaydi. Ziyoli kishi hamisha millatparvar va hamma narsaga qiziquvchan bo'ladi. Uning uchun esa eng qiziqarli mavzu hamisha inson bo'lib kelgan va bundan keyin ham uni qiziqtirgan manba inson bo'lib qolaveradi.

Eng muhimi, ziyolilar xalqning axloqiy holati va insoniy madaniyati shakllanishiga xizmat qiladi. Demak, ziyolilar yoshlarning o'yinlari mazmunida, tinglaydigan musiqa ohanglari-yu o'qiydigan adabiyotlarida, munosabat-u tavozelari, axloq-u odobida milliylik, o'zbekona lutf aks etib turishi uchun hali juda ko'p ishlar qilishlari kerak.

Kasb-hunarga o'rgatish izchil faoliyat ko'rsatish, izchil fikrlash, muammolarga yaxlit holda yondashishni, shuningdek, murakkab obyektlar, inson, jamiyat, ekologik tizimlarning o'zaro bog'liqligini turli fan nuqtayi nazaridan talqin etishni, ya'ni ko'p omillilikni e'tiborga olgan holda mulohaza bildirishni talab etadi.

Demak, kasb-hunar ta'limi o'quvchi va talaba-yoshlarni ishlab chiqarish faoliyatiga yo'llashda buyumlarni loyihalash, tayyorlash va ulardan foydalanish jarayonlariga hozirgi zamon texnologik nuqtayi nazaridan qarashga o'rgatish masalalarini qamrab oladi.

Dastlab o'quvchi va talaba-yoshlarga obyektlarning zarurligi va vazifasi yaxshilab tushuntiriladi. Chunki ularning jamiyat, ishlab chiqarish, atrof-muhit va boshqalar uchun qanchalik zarurligini to'g'ri tushunish muhimdir. Shundan so'ng ularni tegishli tartib-qoidalar, loyiha-konstruksiyalar asosida amalda joriy etish va qo'llashga o'rgatiladi.

Ma'lumki, kasb-hunar o'rganuvchilar ishlab chiqarish faoliyatida bevosita ishtirok etishadi. Bundan kelib chiqadiki, o'quvchilarning ishlab chiqarilayotgan buyumlarni hozirgi zamon texnologiyasi yutuqlarini e'tiborga olib, jamiyat va kishilarning

ularga bo'lgan talab-ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda tanqidiy baholay bilish qobiliyatini rivojlantirish ham juda ahamiyatlidir. Kasb-hunar ish — faoliyatni va ishlab chiqarish mehnatini tashkil etishda, texnika va texnologiyada, modellar hamda sxemalardan foydalanib, amaliy masalalarni yechishda turli xil bilimlarni sintez qila bilishga o'rgatish kasb-hunar ta'limining zaruriy shartlaridan biri bo'lmog'i kerak.

Kasb-hunar ta'limi o'quvchilarni amaliy muammolarni mustaqil, ijodiy yondashuvlar asosida hal etish, tadqiqot usullarini o'zlashtirish va joriy etishga o'rgatadi, texnik ijodkorlikka yo'naltiradi; muammolarni alohida ajratib, tegishli yo'nalishlar ishlab chiqish uquvini rivojlantiradi; bunda ularni hal etish mumkin bo'lgan turli variantlarni olg'a surish, baholay bilish, modellar yo'llari (matematik, fizik, grafik va boshqa usullar) bilan tekshirib ko'rish, texnikaviy ijodkorlikning asoslari bilan tanishtirish hamda boshqa masalalarni yechish muhim hisoblanadi.

Garchand insoniy fazilatlar va ma'naviy yuksaklikka katta e'tibor berilsa-da, biroq fan-texnika inqilobi davrida ijtimoiy faoliyatning barcha sohalarida ishlab chiqarish usullari, uning texnologik xususiyatlari birinchi o'ringa qo'yilmoqda. Zero, moddiy farovonliksiz, ya'ni insonning moddiy ehtiyojlari qondirilmasdan turib, ma'naviy yuksaklikka ham erishib bo'lmaydi.

Ishlab chiqarishda turli texnologiyalarni yo'lga qo'yish, ishlab chiqarish samaradorligi va sifatini oshirish borasidagi tadbirlar ham inson manfaatlari, insonparvarlik nuqtayi nazaridan amalga oshiriladi. Biroq mazkur ishlarni yo'lga qo'yish uchun ham buyuk ma'naviy tayanch zarur. Shu boisdan ham hozirgi zamon sharoitida o'rta maxsus va kasb-hunar ta'limida insonparvarlik, ijtimoiy-iqtisodiy tushunchalar keng o'rin olgan.

Ta'lim texnokratik yondashuvlardan yiroq, tegishli tafakkur tarzini o'zida mujassamlashtirgan bo'lishi lozim. Chunki u muammoli va umuminsoniydir. Endilikda ta'limda ma'naviy qadriyatlar, madaniyatlarning ustunligi ham bot-bot e'tirof etilmoqda.

Boshqacha aytganda, O'rta maxsus va kasb-hunar ta'limining asosiy maqsadi va vazifasi teran fikrlash tarzi, malaka va uquv, ko'nikma hamda amaliy faoliyat orqali inson shaxsiyatini, uning insoniy sifatlarini kamol toptirishdir.

Demak, kasb-hunar ta'limida o'quvchilarning nafaqat kasbiy yo'nalishidagi, balki aqliy mehnatiga ham katta e'tibor berilishi zaruriy holdir. Chunki har qanday kasb-hunarning asosi aqldir. Aqliy mashqsiz kasb-hunarni ham o'rganib bo'lmaydi. Inson aqli mo'jizalar yaratadi.

Kasb-hunar kollejarida biror mutaxassislikka o'rgatiladigan o'quvchilarga falsafiy, ijtimoiy-psixologik, tibbiy-biologik, huquqiy, iqtisodiy va boshqa zamonaviy bilimlar asosida inson mohiyati, uning kasbiy-ijodiy yo'nalishdagi yangi imkoniyatlari oydinlashtirib beriladi. Negaki, kasb-hunar ta'limi tizimini yo'lga qo'yishda faqat ishchi kuchi yetishtirish yoxud tor kasbiy doiradagi mutaxassislar tayyorlash bilan chegaralanib qolinsa, ko'zlangan nafaqasiz erishib bo'lmaydi.

Ertangi kun uchun faoliyat ko'rsatadigan ta'lim muassasasi yoki bilim dargohi istiqbolli insonga, uning kelajak olami bilan o'zaro munosabati va undagi faoliyatining xususiyatlariga e'tibor qaratiladi.

Bundan kelib chiqadiki, kasb-hunar kollejarida o'quvchi-talabalarning amaliy ishlari tasodifiy xarakterga ega bo'lmaydi, balki qat'iy o'ylagan tarzda amalga oshiriladi. Muntazam tizimga asoslanib, ijodiy rivojlantiriladi. Ana shunday holdagina o'qituvchi ta'lim beruvchi va tarbiyalovchi rolini bajara oladi. Umuman, kasb-hunar kollejarida pedagogik jamoa o'zaro hamkorlikda ishlashi zarur. Chunki amaliy faoliyatga o'rgatish va mashg'ulotlar o'tkazishda muvaffaqiyatli bo'lishi kerak bo'lgan uslubiy vazifalarning murakkabligi va rang-barangligi o'qituvchilar uchun ma'lum qiyinchiliklar tug'dirishi tabiiy, albatta. Tuzilgan dasturlar ba'zan real sharoit talablariga to'g'ri kelmay qolishi ham mumkin.

XXI asr — bilim, axborot va yuksak madaniyat asri

Har qanday millatning ravnaqi, umum-bashariyat tarixida tutgan o'rnini, mavqeyi va shuhrati bevosita o'z farzandlarining aqliy va jismoniy yetukligiga bog'liqdir.

Islom Karimov

„XXI asr insoniyatga nimalar beradi? Uning qanday sir-sinoatlari bor? Uning o'ziga xos xususiyatlari nimadan iborat bo'ladi?“ degan savollar barchani qiziqtiradi, albatta. Chunki mazkur asrning o'ziga xos xususiyatlarini tasavvur qilmasdan turib, insoniyat o'z kelajak yo'lini va demak, ta'lim yo'nalishlarini ham to'g'ri belgilay olmaydi.

Ko'pchilik mutaxassis va olimlarning ta'kidlashicha, yangi asrga xos asosiy xususiyatlar quyidagilardan iborat: globallashtirish; raqobatning kuchayishi; xalqaro chegaralarning asta-sekinlik bilan yo'qolib borishi; kapital va ishchi kuchining yuqori darajada safarbar etilishi; internet tarmog'ining keng tarqalishi va erkinlashuvi bilan bog'liq holda savdo oqimlarining ortishi; xalqaro savdo tashkilotlari ta'sirining ortishi; yangi texnologiyalarning keng tarqalishi (ayniqsa, informatika va telekommunikatsiya sohasida); xizmat ko'rsatish sohasining rivojlanishi; industriya va turizm madaniyat va dam olishning rivojlanishi; odamlar hayotining uzayishi; ta'lim tamoyillariga tayanish; bilimlarga o'rgatish; amaliy ko'nikmalarga o'rgatish; jamiyatdagi hayotga o'rgatish; mavjud bo'lishlik asoslariga o'rgatish va hokazo.

Umuman, globallashtirish va axborotlashtirish davri boshlanishi bilan oq jahon hamjamiyati qadriyatlar tizimida jiddiy o'zgarishlarni boshidan kechiradi.

Albatta, XXI asrda jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy yo'nalishida yangi qadriyatlar tizimiga ehtiyoj seziladi. Ushbu yuz yillikdagi rivojlanishga xos bo'lgan yangi qadriyatlar mazmuni qanday bo'ladi, degan savol tug'iladi. Albatta, ularning muhim xususiyatlari har bir ziyoli insonni qiziqtirishi tabiiydir. Bizningcha, bu xususiyatlar rivojlanishning inqilobiy emas, balki tadrriy xarakteri; barcha narsalarni inson manfaatlari sari yo'naltirish; barqaror taraqqiyotning ekologik xavfsizligi; tinch-omonlik va hamkorlikda

yashash madaniyati; yangi texnologiyalarni o'zlashtirish va ularni nazorat qilish; o'z-o'zini ta'minlash va tadbirkorlikning yangi shakllari; ta'lim turi va kelajak yo'lini mustaqil tanlash; ta'limning uzluksizligi, mustaqil ta'lim olish va boshqalar bilan belgilanadi.

Bu esa, shak-shubhasiz, hal qilinishi lozim bo'lgan yangi masalalar yuzaga kelishini bildiradi. Ularni hal etish uchun yangicha fikrlash zarur bo'ladi. Yangicha fikrlash uchun esa xuddi ana shu qadriyatlarining o'zi insonga ma'naviy oziq beradi.

Yangi qadriyatlar tizimi asosida o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi (O'MKHT)ning roli va uning iqtisodiyot hamda ijtimoiy taraqqiyotdagi ahamiyati katta ekanini anglash tobora ortib boradi. Lekin hamma mamlakatlar ham bu imkoniyat va afzalliklardan unumli foydalana olmaydi. Ayniqsa, bu borada rivojlanayotgan mamlakatlarda, xususan, bizda ham hali ko'p ishlar qilinishi kerak.

Ilgarilari insonning imkoniyati uning qanday o'quv yurtini tamomlaganiga qarab baholanar edi. Endilikda esa insonning kuch-qudrati, imkoniyati, qolaversa, salohiyati uning bilimi, orttirgan hayotiy tajribasi bilan belgilanadi.

Kasbiy ta'lim bilan kasbiy tayyorgarlik o'rtasiga chegara qo'yishga sira zarurat qolmadi. Bizningcha, ularning vazifasi va tashkiliy jihatlarini o'zaro birlashtirilishi kerak. Nega deganda, yangi qadriyatlar inson zaxiralarining rivojlanishiga yanada samaraliroq yondashuvga olib keladi.

Barcha sohalardagi muammolarni hal etish uchun kuchlarni birlashtirish va hamkorlik munosabatlarini o'rnatish zarur.

Bunda nimalarga ko'proq e'tibor berilishi kerak?

Ta'lim va kasb-hunar ta'limining turli jihatlariga, eng avvalo, bandlik, ta'lim, kasbiy tayyorgarlik, iqtisodiy rivojlanish va ijtimoiy himoya muammolari bilan bog'liq masalalarga mas'ul bo'lgan vazirliklar o'rtasidagi muvofiqliklarni takomillashtirish; texnika va kasb-hunar ta'limi tizimi hamda ommaviy axborot vositalari o'rtasida samarali o'zaro aloqa va bog'lanishni yaratish; o'quv muassasalari va korxonalar o'rtasidagi aloqani rivojlantirish; o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi sohasidagi siyosatni belgilovchi davlat arboblari, olimlar o'rtasida aloqalarni kuchaytirish; yoshlar va kattalarning bir-birlarini yaxshi tushunishlari; ishlab chiqarish, ta'lim murabbiylari va ta'lim oluvchilar, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida hamkorlik munosabatlarini chuqurlashtirish o'ta muhim masalalardandir.

Texnikaviy ta'lim, o'rta maxsus va kasb-hunar ta'limi yoshlar hayotini haqiqatan ham o'zgartirib yuborishi kerak. Lekin bunda

o'qitish dasturlari o'ta muhim ahamiyatga ega. Negaki dolzarb, amaliy, qiziqarli, o'quvchilarning ijodiy imkoniyati va qobiliyatini ochuvchi, shuningdek, ish bilan ta'minlanish imkonini oshiruvchi dasturlargina yoshlar va ularning ota-onalari tomonidan ijobiy baholanadi. O'qitish dasturlari mazmunini yangilash jarayoni allaqachon boshlanib ketdi. Hozirgi vaqtda butun dunyoda texnikaviy ta'lim va kasb-hunar ta'limining yangi tizimi yaratilmoqda.

Albatta, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limini barcha muammolarni hal etishning yagona omili tarzida qarab bo'lmaydi. U ta'lim tizimida muhim omillardan biri hisoblanadi, xolos. Chunki ta'lim muassasalari faoliyatiga o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi dasturlarining tatbiq etilishi natijasida ta'lim oluvchilar xulq-atvori yaxshilanishi va o'quv muassasasidagi ma'naviy muhitning mutlaqo ijobiy tomonga o'zgarib ketishi muhim hisoblanadi.

Ta'lim tizimida o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi tarmog'i mehnat va bandlik xizmati sohasi bilan uzviy bog'liqdir. Aftidan, ta'lim tizimida xizmat qiluvchi xodimlar hamda boshqa manfaatdor tomonlar, masalan, sanoat vakillari, ish beruvchilar va ishchilar ta'limning mazkur tarmog'ida faollik ko'rsatishlari zarur. Chunki o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining ishtirokisiz mehnat bozori ehtiyojlarini qondirib bo'lmaydi. Shu bois ko'pgina mamlakatlarda texnikaviy va kasb-hunar ta'limi tizimi ishida xususiy tarmoqlar ko'proq ishtirok etmoqda. Bu esa ta'lim tizimi samaradorligini oshirish va qo'shimcha moliyaviy zaxiralarni jalb etish imkonini beradi. Shunga qaramasdan, davlat o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi tizimini boshqarishda o'z vazifasini izchil ado etav-eradi.

Ma'lumki, inson butun umri davomida tajriba orttirib, bilim olib, o'rganib o'z kasb-hunarini takomillashtirib boradi. O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi — uzluksiz, ya'ni kishining butun umri davomidagi ta'limining tarkibiy qismidir. Shunga ko'ra, O'MKHT har bir kishining hayotiy tajribasi ortishiga yo'naltirilishi kerak. Albatta, bunda iqtisodiy, madaniy va atrof-muhit omillari hisobga olinadi. Kishi butun umri davomida ta'lim olishi uchun O'MKHTning barcha tizimlari doimo ochiq, ta'lim esa ta'lim oluvchiga yo'nalgan va „egiluvchan“, ya'ni davrga moslashuvchan bo'lishi lozim. Axir, kasb-hunar ta'limi o'quvchilarga nafaqat bilim berish yoki ularning ma'lum ishlarni bajarishlarida talab etiladigan uquv va malakalarni shakllantirish uchun, balki shu bilan birga, ularni hayotga, mehnat jarayoniga tayyorlash uchun ham xizmat qiladi.

Kelgusida ta'lim va o'qitishda katta yangilanishlar yuz berishi tabiiy holdir.

XXI asrda ta'lim beruvchilar oldida turgan vazifalar O'MKHTda innovatsion yondashuvlarni talab etadi. Bu o'quv rejasi va dasturlarini qayta ko'rib chiqishga bo'lgan ehtiyojda va ularga muhim mavzular, yangi predmetlarning kiritilishida yaqqol ko'rinadi. Ulardan eng asosiylari – texnologiyalar, atrof-muhit muhofazasi, xorijiy tillar va madaniyatlar bilan tanishuv, tadbirkorlik uquvi, shuningdek, dam olishni tashkil etish, turizm, mehmonxona ishlari bilan bog'liq jadal sur'atlarda rivojlanayotgan xizmat ko'rsatish sohalari taqozo etayotgan talablar va boshqalardir.

Jamiyatdagi jadal o'zgarishlar virtual ta'lim dasturini ishlab chiqishni taqozo etadi. Natijada ta'lim oluvchilar o'z malaka va bilimlarining eskirayotganini ertaroq anglay boshlashga o'rganadilar. Ta'lim oluvchilarni radikal yangi mehnat bozoriga tayyorlash zarur. Mustaqil bandlik turli shakllarda tadbirkorlikning yangi davrdagi qudratli iqtisodiy omiliga aylanadi. Bunday faoliyatda yangi texnika va texnologiyalarni bilish samarali natijalar beradi.

Yangi axborot texnologiyalari va yangi pedagogik texnologiyalarga asoslanib o'qitishda, shubhasiz, yangi imkoniyatlar ochiladi. Lekin o'qitishning an'anaviy yo'nalishlaridan ham voz kechib bo'lmaydi. Xususan, o'qituvchi — o'quvchi munosabatlarining shaxsiy xarakterga ega ekani hech qachon o'z ahamiyatini yo'qotmaydi. Biroq hozirgi zamon texnologiyalarini bilishga to'g'ri keladi. Intellektual mulklarni o'zaro almashtirish yo'li va usullarini topish lozim bo'ladi.

Demak, o'qituvchilarni boshlang'ich tayyorgarlikdan o'tkazish va doimiy ravishda malakasini oshirish, O'MKHT o'qituvchilariga XXI asrda zarur bo'ladigan malakalarni qayta ko'rib chiqish kerakdir. XXI asr kasb-hunar ta'limiga qanday talablar qo'yilmoqda?

Hozirgi vaqtda jamiyat va uning iqtisodiy asoslari mutlaqo o'zgarib, yangilanib bormoqda. Ayniqsa, iqtisodning globallashtirishini, doimiy texnologik o'zgarishlarni, aloqa va axborot texnologiyasidagi inqilob hamda uning oqibatida yuzaga kelgan ijtimoiy o'zgarishlar sur'atining jadallashuvini alohida qayd etib o'tish mumkin. Bu shubhasiz, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limiga o'z ta'sirini ko'rsatmoqda. Demak, ta'lim doimo yangi sharoitlarga moslashtirilishi lozim. Chunki bu o'zgarishlar kapital va mehnat safarbarligining ortishiga olib keladi. boylar-u kambag'allar uchun turli oqibatlar keltirib chiqaradi. Bozor iqtisodiyoti qishloq xo'jaligini ham, sanoatni ham qamrab oladi. Yuqorida aytib o'tilgan

o'zgarishlar esa bilimga asoslangan jamiyat tuzishni taqozo etadi. Natijada ta'lim tizimining rivojlanishi va o'qitish uchun keng qamrovli yangi ufqlar ochiladi.

Bularning barchasi ijtimoiy va iqtisodiy tendensiyalar rivojlanishining yangi paradigmasi zarurligini talab etadi. Uning asosini esa dunyo madaniyati va ekologik sog'lom, barqaror taraqqiyot tashkil etadi. Ana shunga muvofiq holda qadriyatlar, munosabatlar, siyosat, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi ham mazkur paradigmaga asoslanishi kerak. Bu paradigma ta'lim orqali aholining barcha qatlamlarini qamrab oladi. Bunda insonning rivojlanish jarayonidagi ehtiyojlari hisobga olinadi hamda unga hamisha mehnat olamida yanada samarali qatnashish imkoni beriladi. Jamiyatdagi shaxsning ehtiyoji va imkoniyati hamisha diqqat markazda bo'lmog'i lozim. Ushbu yangi paradigmada o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limiga nihoyatda muhim vazifa yuklanadi. U barcha fuqarolarga zaruriy uquv va malakalarni o'zlashtirish imkonini berishi va kambag'allar hamda aholining ijtimoiy himoyalangan qatlamlari uchun ham, shuningdek, ilgari ta'lim olish imkoniga ega bo'lmaganlar uchun ham tushunish oson bo'ladigan dasturga ega bo'lishi kerak.

Demak, XXI asr ta'limi o'qitishning barcha jabhalarini qamrab olishi zarur. Bu umumiy o'rta ta'lim va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limiga, oliy ta'limga ham birdek tegishlidir. Boshqacha qilib aytganda, yangi yaxlit yondashuv lozim. Bunda XXI asr ta'lim oluvchilari faoliyati bilimlarning uzluksizligi, yaxlitligi, qadriyatlar, munosabatlar, malaka va uquv bilan bog'liq bo'lgan turli masalalarni qamrab oladi.

Kasb-hunar ta'limi paradigmalari

Ilm ko'pga yetkazar, hunar esa ko'kka.

O'zbek xalq maqoli

O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi tizimining yangi paradigmasini joriy etish uchun islohotni yanada chuqurlashtirish zarur. Bu isloh unga egiluvchanlik, innovatsion mahsuldorlik ato etishi hamda amaliy malaka va ko'nikmalarni shakllantirishi, o'zgaruvchi mehnat bozori talablariga muvofiq kelishi kerak.

XXI asr kasb-hunar ta'limi aholining mehnat bilan band qismini, ishsizlarni, aholining *marginal* (kam ta'minlangan) qatlamini qayta tayyorlash va o'qitishga xizmat qilishi kerak. Iqtisodning rasmiy va norasmiy tarmoqlarida barcha uchun imkoniyatlar tengligini ta'minlashi lozim.

Ta'lim jarayoni, tadbirkorlik malakasi, mehnat axloqi va mehnat olami o'rtasida yangicha o'zaro bog'liqliklarni shakllantirish katta ahamiyatga ega. Chunki bunda umumiy salohiyat rivojlanishiga yo'naltirilgan iqtisod, sanoat va ta'limning barcha tarmoqlari integratsiyasi ta'minlanadi. Inson jamiyatning mas'ul fuqarosi bo'lishi uchun unda zaruriy ma'naviy qadriyatlar va xulq-atvor me'yorlari shakllantiriladi. Bunda o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining alohida o'rni bo'lishi zarur.

Albatta, o'quv va tarbiyaviy jarayonlarning o'zaro bog'liqligi o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi mazmunining juda muhim komponenti hisoblanadi. Gap shundaki, ta'lim tizimida o'quvchiga nafaqat bilim berish, uni kasb-hunarga o'rgatish, balki uni ilmiy, ma'naviy, axloqiy jihatdan ham kamol toptirish nazarda tutiladi. Bu esa ta'limda ma'naviy qashshoq ta'lim texnologiyalariga emas, balki milliy pedagogik tajribamiz nazariyasi va amaliyotiga, xalq pedagogikasi an'analariga tayanilishi zarurligini ko'rsatadi.

O'smir va yoshlarni tarbiyalash hozirgi zamon ta'lim siyosatining ustuvor yo'nalishlari, xususan, tarbiyaning mehnat, harbiy-vatanparvarlik, axloqiy-estetik, ijtimoiy-huquqiy, ekologik va boshqa ma'naviy-ma'rifiy yo'nalishlari orqali mustahkamlanadi.

Ta'lim mazmuni Vatanimiz ta'limining global maqsadi bilan belgilangan. Biz bu borada yuqorida gapirib o'tdik. U xalqimizning ma'naviy xususiyatlaridan inson tabiati, uning hayotdagi ma'nosi va vazifasidan kelib chiqqan holda shaxsning ma'naviy-intellektual rivojida o'z ifodasini topadi.

Insonning ma'naviy mohiyati bo'lmish ezgulik, go'zallik va haqiqat yaratish, universal Davlat ta'lim standarti o'quvchi va o'qituvchi o'quv-tarbiyaviy faoliyatining ishonchligini baholashning umumiy mezon bo'lmog'i kerak.

Ta'lim va fan uzviy bog'liq. O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limida ilmiy-tadqiqotlar muammosini hal etish zaruratdir.

Fan — ta'limning nazariy-metodologik tayanchi. Ilmiy asoslangan ta'lim amaliyoti esa fanning intellektual-axloqiy va ma'naviy zaminini tashkil etadi.

Faqat ilmiy asoslangan ta'limgina insonning yaxlit va uyg'un rivojlanishini ta'minlay oladi. U mamlakatimizning bo'lajak olimlari, yangilik yaratuvchilari, ijodkorlarini tayyorlash va ma'naviy kamol topgan shaxsni shakllantirishning samarali usuli hisoblanadi.

XXI asr jamiyatining yangi global muammolari bo'lishi tabiiy holdir va ularni hal etishda hech shubhasiz ta'limning o'z o'rni bo'lishi kerak.

To'g'ri, XXI asrda dunyo miqyosida tabiiy zaxiralarning kamayishi, energetik inqiroz, iqtisodiy muammolar, insoniyatni zaruriy zaxiralar (oziq-ovqat, sanoat mahsulotlari, energiya va boshqalar) bilan ta'minlash, inson salomatligi muammosi, sanoatning rivojlanishi yo'nalishini qayta baholash, odamlar ijtimoiy sharoitini tubdan yaxshilash, insonning yashash muhiti tabiiy chegaralarini kengaytirish, butun dunyoda tinchlikni ta'minlash, rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda aholi sonining jadal ortishi va boshqalar global muammolardir.

Global muammolar atrof-muhitga inson faoliyatining ta'siri ko'lami ortishi tufayli tug'ilgan va ma'lum darajada rivojlanayotgan mamlakatlarda ijtmoiy-iqtisodiy va ilmiy-texnika taraqqiyotining notekisligi bilan bog'liqdir.

Lekin nima bo'lsa-da, biz kelajakni uning muammolari bilan birga kutib olamiz. Ularni muvaffaqiyat bilan hal etish imkoniyati esa ma'lum darajada muhandis-texnik asosida fikrlash tarzining yo'nalishi va kuchiga bog'liq. Bu imkoniyat kuchini, o'z navbatida, milliy ta'lim tizimining yo'nalishi va mazmuni belgilab beradi. Boshqacha aytganda, ta'limsiz hech qanday muammoni hal etib bo'lmaydi.

XXI asrda ta'lim texnokratik va insonparvar madaniyatlarning bir-biriga yaqinlashishiga tayanishi lozim. Zero, XXI asrda odamlar faoliyatining muhandislik va gumanitar sohaları bir-biriga yaqinlashadi. Muhandislik faoliyati asosida atrof-muhit, jamiyat, inson bilan yangi munosabatlar o'rnatiladi. Keyinchalik biologiya bilan texnikaning, jonli va jonsiz tabiatning, moddiy va ma'naviy asoslar yaqinlashishi ro'y beradi. Bu barcha tendensiyalar muqarrar ravishda XXI asr ta'limi mazmuniga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Demak, hozirgi zamon global muammolarini hal etishda ta'lim tizimining muhim o'rni bo'lishi tabiiy holdir.

Albatta, global muammolarni hal etish uchun, eng avvalo, ta'lim sohasida xalqaro hamkorlikni keng yo'lga qo'yish zarur.

Vatanimiz ta'limining xalqaro ta'lim tizimi bilan keng integratsiyasi bunga yorqin misol bo'la oladi. Ta'limning ilmiy-pedagogik salohiyatini yuksaltirish, akademik jamoatchilikni faollashtirish, global ta'lim muammolari bo'yicha xalqaro forumlarda qatnashish va O'zbekistonda shunday forumlar o'tkazish, o'quv kurslari, ilmiy daraja va unvonlarning xalqaro e'tirofiga erishish va boshqa yo'nalishlarda ko'proq ishlar qilishimiz zarur.

Bizning nazarimizda, ta'lim quyidagi asosiy muammolarni hal etishga yo'naltirilishi lozim:

- millatning aqliy salohiyatini;

- professionalizmga bo'lgan ma'naviy ehtiyojini;
- ta'lim muassasalari bitiruvchilarining jismoniy va insoniy (shaxs) sifatlarini yuksaltirishga xizmat qilishi kerak.

XXI asr ta'lim tizimi manzarasi bugungi ta'limdagi islohotlarning izchilligi, bosqichma-bosqichligi, ta'lim islohoti mazmuni bilan uzviy bog'liqdir.

XXI asr jamiyatning intellektual va ma'naviy imkoniyatlariga yangidan yangi talablar qo'ymoqda.

Biz qat'iy ishonch bilan ayta olamizki, faqat ta'limdagi yangilanishlar orqaligina mamlakat imkoniyatini orttirish, faqat ta'lim yordamidagina XXI asrning juda murakkab muammolarini hal etishga tayyorgarlik ko'rish mumkin. Muammolarning globalligi bizning oldimizga ta'limni rivojlantirishning ustuvorligi masalasi-ni qo'yadi. Insoniyat faqat ta'limga tayanibgina o'z muammolarini hal eta oladi, uning boshqa yo'li yo'q. Zero, intellektual zaxiralar, ya'ni inson kapitali – bu XXI asr insoniyatining asosiy zaxirasi va qudratli kapitalidir.

XXI asr ta'limi haqida gapira turib, shuni alohida ta'kidlab o'tmoqchimizki, odamlarning eng buyuk vazifasi o'zida insoniy sifatlarni kamol toptirishdan iborat bo'lmog'i kerak. Buning uchun esa ta'limni to'la ma'noda insonparvarlashtirish zarur.

Bunda biz insonparvarlik g'oyasiga tayanishni alohida e'tirof eta-miz. Chunki unda insoniy sifatlarni kamol toptirish uchun shart-sharoitlar yaratish g'oyasi mujassam topgan. Bu degan so'z, bu dunyoda hamma narsaga faqat ta'lim, madaniyat, e'tiqod orqaligi-na erishiladi demakdir. Ko'p narsalarni biladigan va uquvi bor inson ma'rifatlidir. Uzoqni ko'ra biladigan va hamma narsani tushu-nadigan inson madaniyatlidir. Axloqiy pok va halol inson e'tiqodlidir.

Ma'rifatli, madaniyatli, e'tiqodli insonlar yashaydigan jamiyat-gina buyuk va qudratlidir. XXI asr ta'limining yangi missiyasi — odamlarni baxtli qilish va mamlakatni farovonlashtirishga xizmat qilishdir. Ta'limning boshqa vazifasi yo'q va bo'lishi ham mumkin emas.

Xuddi ana shunga munosib tarzda faoliyat ko'rsatish va XXI asr ta'lim tizimini yaratish butun umrini fan va ta'lim bilan bog'lagan kishilarning insoniy vazifasi va majburiyatidir. Bundan o'rta max-sus, kasb-hunar ta'limi tizimida faoliyat ko'rsatuvchilar ham mustasno emas.

Mamlakatimizning kasb-hunar ta'lim tizimi quyidagi muhim masalalarni hal etishi lozim:

- xalq, jamiyat va davlatning tarixiy, madaniy, ijtimoiy, ma'naviy, ilmiy, ta'limiy qadriyatlarini avloddan avlodga yetkazish;

- mamlakatimizning turli sohalarda mutaxassis-kadrlarga bo'lgan ehtiyojini qondirish.

Fan va ta'limni boshqarish organlari bilan ilm va ta'lim sohasi tashkilotlarining muhim vazifasi fan va ta'lim o'rtasidagi integratsion jarayonlarni qo'llab-quvvatlash va teranlashtirishdan iboratdir. Ayniqsa, kasb-hunar ta'limi va oliy ta'lim fundamental fanlari integratsiyasi dasturini ishlab chiqish zarur. Bugun jonajon Vatanimizda superkompyuterlar servisini yaratish orzusi bilan yashab, ularni o'z qo'llari bilan yasashni qaysi vatandoshimiz istamaydi, deysiz!

Kasb-hunar ta'limining yangi tizimi

Har bir kishi kasb-korini mukammal bilmog'i, yaxshi tarbiya olmog'i va yaxshi xulq-atvor, fazilatlarga ega bo'lmog'i kerak.

Aba Nasr Forobiy

O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limini rivojlantirishda mamlakatdagi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat hal qiluvchi ahamiyatga ega. Ushbu vaziyat ta'limning real talab etilishini, uning ustuvorligini, ma'rifatlilikning real nufuzini, jamiyat a'zolarining kasbiy mahorati va layoqatini belgilab beradi. Aynan ta'limning iqtisodiyot, ijtimoiy va madaniy sohalar tomonidan talab etilishi quruq shiorlar va nazariy mulohazalardan ham shaxs, ham jamiyat, ham iqtisodiyot ehtiyojlarini qondiruvchi yangi samarali ta'lim tizimlarini yaratish sari borish imkonini beradi. Hozirgi sharoitda bunday o'zgarishlar yuz bermoqda.

Iqtisodiy va ijtimoiy sohalardagi tub o'zgarishlar bugungi kunda kichik mutaxassislarga ham mas'uliyatli talablar qo'ymoqda. Birinchi o'rinda, kichik turdagi ishlab chiqarish jarayoniga mutaxassisning muvaffaqiyatli moslashishi va mazkur sharoitda yashashi hamda ishlashi uchun qulay imkoniyatlar yaratishga, uning kasbiy va shaxsiy sifatlari yuqori bo'lishiga nihoyatda e'tibor kuchaytirilmoqda. Ushbu sifatlarda tafakkur moslashuvini, ekologik, huquqiy, axborot, kommunikativ va tadbirkorlik madaniyatini, o'z faoliyatini ongli ravishda tahlil qilish qobiliyatini, notanish hollarda muammoni mustaqil hal etish, ijodiy faollik, bajarayotgan ishiga mas'uliyat bilan yondashish va boshqalarni alohida ta'kidlab

o'tish mumkin. Kichik mutaxassislarda bunday sifatlarni shakllantirish O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalari zimmasidadir. Bunda o'qitish jarayoni natijalarining mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlariga mos bo'lishi talab etiladi.

Masalaning yana bir jihati borki, ta'lim mamlakatimiz uchun hayotiy zarur bo'lgan, uning keyingi taqdirini belgilaydigan islohotlarni qo'llab-quvvatlaydi va ayni vaqtda o'zining ham jamiyat, ham davlat tomonidan ana shunday qo'llab-quvvatlanishini talab etadi. Boz ustiga, ushbu talablar sarmoya qo'yilmalarining biror samara berishi kafolatlanmagan holda ta'limga davlat budjetidan ajratiladigan mablag'larni ko'paytirish va ta'lim sohasida faoliyat ko'rsatuvchi xodimlar ish haqini oshirish kabi an'anaviy va ancha oddiy jihatlarda emas, balki davlat va jamoat tashkilotlarining ta'lim tuzilmalari bilan o'zaro munosabatlari tartib-qoidalarini tubdan o'zgartirish g'oyasida o'z ifodasini topishi kerak.

Bu holat ta'lim tizimini, xususan, kasb-hunar ta'limini tubdan o'zgartirish zaruratida ko'rindi. Yangi jamiyat, so'zsiz, eski ta'limni talab qilmaydi. Biroq ta'limning ichki rivojlanishiga yangi sharoitlarda bir qancha sabablar to'sqinlik qiladi. O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi tizimi xodimlarining ongiga mustahkam singib qolgan eski andozalar ularning asosiylaridan biridir.

Davlat har bir fuqaroga uning to'la qonli kamol topishi va o'z-o'zini namoyon qilishi uchun zarur bo'lgan umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi olish imkoniyatini beradi. Chunki o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limisiz na umumiy o'rta ta'lim va na umumiy o'rta ta'limsiz o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi to'laqonli shaxsni shakllantira oladi. Bular bir medalning ikki tomonidir. Shu bilan birga, inson umumiy o'rta ta'lim va kasb-hunar ta'limini egallab olgandagina qayerga borib ishlash masalasini hal eta olishi mumkin. Butun dunyoda kasb-hunar ta'limi muassasalari bitiruvchilarining taxminan 42 foizi o'qishni tamomlaganidan keyin dastlabki ikki yilda o'z kasbini o'zgartiradi. Bu aslida odatiy hol hisoblanadi. Chunki o'zligini izlash yoshlarga xosdir.

Ilmiy-texnik va ijtimoiy taraqqiyot ishchilar va mutaxassislar o'rtasidagi farqni jiddiy ravishda kamaytirdi va bu kelajakda yanada davom etadi. Shu sababli kasb-hunar ta'limi muassasalarini faqat ishchi va mutaxassislar tayyorlashga moslashtirish kerak emas, aks holda, bu zararli bo'lishi mumkin.

To'g'ri, bugungi kunda „tayanch korxonasi“ tushunchasi o'z ahamiyatini yo'qotmoqda va bunga muvofiq holda kasb-hunar ta'limi muassasalarini idoraviy yo'naltirish ham barham topishi kerak (ularning tarmoq vazirliklari va idoralarga mansubligi haqida ham

o‘ylab ko‘rish lozim). Chunki umumiy o‘rta ta‘lim muassasalari, litseylar, kollejlari, oliy o‘quv yurtlari, malaka oshirish institutlari, o‘quv-kurs kombinatlari va boshqalar idoraviy manfaatlarga emas, balki ta‘lim maskani bitiruvchilari ishlaydigan mintaqa (viloyat, tuman)ning iqtisodiy manfaatlariga yo‘naltirilishi kerak.

Bozor iqtisodiyotiga o‘tish sharoitlarida „ommaviy kasb“, „ommaviy mutaxassislik“ tushunchalari barham topib bormoqda. Tor kasb tayyorgarligiga ega bo‘lgan ishchi mutaxassislarni „konveyer ishlab chiqarish“ o‘rniga „yakka“ yoki individual kasb ta‘limi zarur. Bitiruvchilarni ishga joylashtirish ta‘lim muassasasining yumushi bo‘lmashligi kerak. Ta‘lim muassasasi iqtisodiy funksiyalarni emas, balki pedagogik vazifalarni bajarishi lozim. Ishga joylashtirish bilan bitiruvchilarning o‘zlari, ota-onalari, aholini ish bilan ta‘minlash va ijtimoiy muhofaza qilish sohasi xizmatchilari shug‘ullanishlari kerak. Ko‘p ukladli iqtisodiyot, ishlab chiqarishning kichik shakllari ustuvor shakllanayotgan bir sharoitda o‘rta maxsus, kasb-hunar ta‘limi muassasalariga qabul qilinayotgan o‘quvchilarning 3—5 yildan keyin qayerda ishlashlari mumkinligini aniqlash amalda mumkin emas.

Kasb-hunar ta‘limi muassasalarining vazifasi o‘z bitiruvchilariga chuqur nazariy va amaliy bilimlar berib, ularning mehnat bozoridagi raqobatbardoshligini ta‘minlashdan iboratdir. Bu oddiy vazifa emas. U kasb-hunar tayyorgarligi ixtisosliklarini mehnat bozori talablariga muvofiq qayta ko‘rib chiqishni taqozo etadi. Bundan tashqari, bu kasb-hunar ta‘limi muassasalari o‘rtasida, shubhasiz, raqobatni keltirib chiqaradi.

Bizningcha, hozirgi sharoitda kasb-hunar ta‘limi muassasalariga qabulni qisqartirmaslik kerak. Chunki kasb-hunar ta‘limiga ega bo‘lmagan yoshlar odatda ishsiz qoladi. Ko‘chadagi yoki ishlamaydigan yoshlar esa katta ijtimoiy xavf tug‘diradi. Ko‘pchilik mamlakatlar (Fransiya, Italiya va boshqalar) buni tushungan holda kasb-hunar maktablarida qo‘shimcha o‘rinlar barpo etmoqda. Ulardagi o‘qish muddatlari maxsus holda uzaytirilmoqda. Bu bilan qisman bo‘lsa-da ishsizlikning oldini olishga harakat qilinmoqda.

Bizda ko‘pgina o‘rta maxsus, kasb-hunar ta‘limi muassasalarining tezroq rivojlanmayotganining asosiy sabablaridan biri, eng avvalo, ularning rahbarlari va pedagogik jamoaning jamiyatdagi o‘zgarishlarga tayyor emasligi bilan bog‘liq. Bu iqtisodiy yoki boshqa biror sohada bilim yetishmasligiga emas, balki ko‘proq psixologik omillarga ham borib taqaladi.

Yangi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda har kim o'zi uchun javob berishi kerak. Agar kasb-hunar ta'limi muassasalarining rahbarlari va muhandis-pedagog xodimlari o'z nuqtayi nazarlarini o'zgartirish zarurligini anglab yetmasalar hamda mehnat va ta'lim xizmatlari bozorlari talablariga muvofiq faol harakat qilmasalar qiyin ahvolga tushib qolishlari aniq. Shu sababli bugungi kunda kasb-hunar ta'limi xodimlari malakasini oshirish institutlari va fakultetlarining birinchi navbatdagi vazifasi barcha darajalardagi kasb-hunar ta'limi muassasalari rahbarlari va pedagoglarining psixologik tayyorgarligi ustida ish olib borishlari bilan birga, ularning ongiga (ilgari ular o'zini rektor, prorektor, direktor, direktor o'rinbosari, „markaz“ning ko'rsatmalarini yetkazish va ijro etishda „otkazish bo'g'ini“ funksiyasini bajaruvchi shaxs sifatida his etishgan) ta'lim xizmatlari bozoridagi keskin raqobat kurashi holatida turgan mustaqil „ta'lim firmasi“ning rahbari ekanini singdirishdan iboratdir. Hech kim „firmalar“ haqida uning rahbaridek qayg'urmaydi. Demak, „ta'lim firmasi“, ya'ni ta'lim muassasasi yoki kollejniing ravnaqi uchun uning rahbari javob beradi.

Pedagoglar jamoasini ruhiy qayta tayyorlash muammosi yanada murakkabdır. Bozor munosabatlariga o'tish davrida pedagog xodimlar ilgari andozalarni buzish, butun hayot tarzini o'zgartirish o'rniga qachon davlat ish haqini oshiradi deb kutib turibdi. U yollanma davlat xizmatchisi nuqtayi nazaridan voz kecha olmayapti. Aslida, u endi o'z intellektual boyligidan, o'z pedagogik, ilmiy-pedagogik malakasidan eng maqbul tarzda foydalanishi va ularni har xil variantlarda, ta'lim sohasida, boshqa muassasa va tashkilotlarda yoki mustaqil ravishda qo'llay oladigan yuksak mahorat egasi bo'lgan faol subyektg a aylanishi kerak.

Kasb-hunar ta'limi xodimlari ongini psixologik qayta qurishning ikkinchi jihati ham ta'lim muassasalari o'rtasidagi, ham ichki huquqiy munosabatlar bilan bog'liqdir. Ko'pchilik rahbarlar, pedagog xodimlar ta'lim sohasidagi mavjud qonunlarni, boshqa me'yoriy hujjatlarni o'qish va qo'llashga o'rganishmagan. Ular „ko'rsatma“ni olishga va ularni ijro etishga, shuningdek, har qanday, hatto arzimagan masala bo'yicha yuqori tashkilotning „ruxsati“ni olishga o'rganishgan.

Yangi sharoitlarda me'yoriy-huquqiy axborotni izlash va undan faol foydalanish uquvi talab etiladi. Buning ustiga ta'limni boshqarish organlari ko'pincha ongli ravishda, ba'zam esa ayrim sabablar bilan (texnik) voxud boshqa biror sababga ko'ra tegishli axborotni ta'lim muassasasi e'tiboriga yetkazmaydi.

Yaqin vaqt ichida kasb-hunar ta'limi prinsipial jihatdan boshqacha va mutlaqo boshqa darajadagi ta'lim muassasasiga aylanishi kerak. Balki istiqbolda bozor iqtisodiyoti sharoitlariga moslasha olmagan ayrim kasb-hunar ta'limi muassasalarini tugatishga to'g'ri kelar. Shubhasiz, ularning o'rnida mehnat bozori talab etgan yangi kasb va mutaxassisliklar bo'yicha yoshlarni yuksak malakali kadrlar qilib tarbiyalaydigan va katta yoshdagi kishilarning kasbiy tayyorligini oshiradigan yangi ta'lim muassasalari paydo bo'ladi. Ularning soni o'sib boradi. Kasb-hunar ta'limi muassasalari xodimlari o'z faoliyatini tubdan qayta qurish zarurligini qanchalik tez anglab yetsalar, ma'naviy va axloqiy yo'qotishlar shuncha kam bo'ladi, ta'lim muassasalarining obro'si shunchalik tez tiklanadi.

Yuqorida aytib o'tilganlardan shunday xulosaga kelish mumkin. Insonni oliy zot sifatida qaror toptirish, uni o'z shaxsini kamol toptirishda to'siqlardan xalos qilish, jamiyatning har bir a'zosiga o'zining barcha qobiliyatlarini erkin namoyon qilish uchun shart-sharoitlar yaratish hozirgi zamon jamiyatini qayta qurishdagi eng asosiy vazifalardan biridir. Ularni hal etishda kasb-hunar ta'limi yetakchi o'rin tutadi. Ta'limda aynan insonparvarlik asoslarini joriy etish (ayniqsa, yangi sharoitlarda) uni rivojlantirishning mustahkam zamini hisoblanadi. Ana shularga muvofiq holda kasb-hunar ta'limini rivojlantirishning asosiy g'oyalari haqida fikr yuritish lozim, deb o'ylaymiz. Bu g'oyalar to'rtta asosiy subyekt: **shaxs, jamiyat, ishlab chiqarish va ta'lim** sohasini qamrab oladi. Zero, kasb-hunar ta'limi mazmuni ham xuddi ana shu subyektlarga yo'naltiriladi.

Birinchi g'oya (ta'lim — shaxs) kasb-hunar ta'limini insonparvarlashtirish (uning texnokratik maqsadi — ishlab chiqarishni kadrlar bilan ta'minlash, ularni ishlab chiqarish ehtiyojlariga moslashtirishdan kasbiy kamolotga erishishning insonparvar maqsadlari va shaxsni rivojlantirish sari yuz burish); **ikkinchi g'oya** (ta'lim — jamiyat) — kasb-hunar ta'limining demokratiyalashtirilishi (qattiq markazlashtirilgan va kasb-hunar ta'limini tashkil etishning hamma joyda bir xil bo'lgan tizimidan voz kechib, har bir ta'lim muassasasi, har bir o'qituvchi va o'quvchiga o'z imkoniyatlari hamda qobiliyatini to'liq namoyon qilishi uchun shart-sharoitlar yaratish); **uchinchi g'oya** (ta'lim — ishlab chiqarish) — ilgarilab ketuvchi kasb-hunar ta'limi (kishilarning umumiy o'rta va kasb-hunar ta'limi darajasi, ularning shaxs sifatida kamol topishi, ishlab chiqarish, uning texnikasi va texnologiyalari rivojlanishidan oldinda borishi kerak); **to'rtinchi g'oya**: ta'lim mezonlari *reflek-*

siyasi (obyektning o‘z-o‘ziga „qarash“i) dan kelib chiqadi (ta’lim iste’molchisi ta’lim tizimining o‘zi hisoblanadi) va nihoyat oxirigisi, **uzluksiz ta’lim g‘oyasi**, ya’ni „ta’lim butun umrga“ shioridan „butun umr davomida ta’lim olish“ loyihasiga o‘tish asosiy masala hisoblanadi.

Kasb-hunar ta’limi sifatini oshirish muammolari

Kasb-hunar ta’limi sifatini oshirish uchun ma’lum shart-sharoitlar talab etiladi.

Davlatning tashkiliy-huquqiy shakli qanday bo‘lishidan qat’iy nazar, umumiy o‘rta ta’lim, kasb-hunar ta’limi muassasalari dasturlari va ular tomonidan ko‘rsatilayotgan ta’lim xizmatlari sifati kafolati ta’minlanishi zarur.

Ishlab chiqarishning asosiy tarmoqlari, xizmatlar sohasi, madaniyat, armiya, davlat xizmati va boshqalarning talablariga muvofiq kasb-hunar ta’limi tuzilmasi va mazmunini jiddiy ravishda zamonaviylashtirish talab etiladi.

Ijtimoiy va iqtisodiy sohaning, fan, texnika, texnologiyalar, hududiy mehnat bozorlari rivojlanishi talablari, shuningdek, ularni istiqbolda rivojlantirish ehtiyojlari kasb-hunar ta’limini yangilashning asosiy omillari hisoblanadi. Mehnat bozorlarining har xil malakali kadrlarga bo‘lgan joriy va istiqbolli ehtiyojlarini doimiy ravishda monitoring qilish tizimi (xalqaro tendensiyalar hisobga olingan holda) barpo etilishi kerak. Mana shu ehtiyojlarga binoan, kasb-hunar ta’limining maqbul tizimini, jumladan oliy ta’limning real ko‘p bosqichli tuzilmasini yaratish kerak. Mehnat bozori ehtiyojlarini prognozlashtirish natijalari, shuningdek, kasb-hunar ta’limi muassasalari reytingi ommaviy axborot vositalari orqali aholiga ma’lum qilib turilishi lozim.

Bitiruvchilarni ishga joylashtirishga ko‘maklashishning samarali tizimini barpo etish, shu jumladan, kadrlarni aniq maqsadli to‘lov-shartnoma orqali tayyorlashni rejali ravishda amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

Ta’lim muassasalarining moddiy-texnik bazasi va infrazuzilmasini mustahkamlash hamda zamonaviylashtirish kasb-hunar ta’limini rivojlantirishning strategik yo‘nalishlari sirasiga kiradi. Ta’lim muassasalarini Internet global tarmog‘iga va mahalliy axborot tarmoqlariga ulash, oliy o‘quv yurtlarini zamonaviy asbob-uskunalar, jihozlar, materiallar bilan ta’minlash zarur. Bu o‘quv jarayoni sifatini oshirish va oliy ta’lim fanini qo‘llab-quvvatlashga imkon beradi.

Kasb-hunar ta'limi sifatini oshirishga qaratilgan qanday chora-tadbirlar amalga oshirilishi kerak, degan savol tug'iladi.

Bizningcha, iqtisodiyot, huquq, menejment sohasi bilan bog'liq barcha ta'lim dasturlarini qayta attestatsiyadan o'tkazish; o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi tizimi uchun kadrlar tayyorlaydigan oliy o'quv yurtlari tarmog'ini attestatsiyadan o'tkazish va lozim bo'lsa, ularni takroriy litsenziyalash zarur.

Ushbu jarayonlarga yetakchi oliy o'quv yurtlari va tegishli mutaxassisliklarning taniqli olimlari, ta'limni boshqarish organlari jalb etilishi lozim.

Kasb-hunar ta'limi ildam rivojlantirilishi kerak. Chunki hozirgi davrda xalq xo'jaligi ishlab chiqarishining o'rta bo'g'in xodimlariga bo'lgan ehtiyoji oshib bormoqda. Bunda kasb-hunar tayyorgarligi mazmunini jiddiy ravishda dolzarblashtirish va ular sifatini oshirish talab etiladi. Kadrlar sifatining xalqaro standartlariga erishish uchun kasb-hunar ta'limi muassasalarini qat'iy ravishda mehnat bozori ehtiyojlariga tomon burish zarur. O'qitishning zamonaviy o'quv-uslubiy va axborot bazasini barpo etish, ilmiy-tadqiqot ishlarini kengaytirish, o'quv adabiyotlarini nashr etish uchun tegishli sohalarni mablag' bilan ta'minlashni yanada kuchaytirish nazarda tutilishi kerak.

Kasb-hunar ta'limini boshqarish tizimi jiddiy ravishda isloh qilinmoqda. Kasb-hunar ta'limining rivojlanishi masalalarida markaziy va hududiy boshqaruv organlarining o'zaro munosabatlarini sifat jihatidan o'zgartirish zarur.

Kasb-hunar ta'limining yangi sifatiga erishish uchun quyidagilar amalga oshirilishi lozim:

- mehnat bozori ehtiyojlarini prognozlashtirish va kasb-hunar ta'limi muassasalari tarmog'ining kooperatsiyasini, *rekruting* va axborot agentliklari, ish bilan ta'minlash xizmatlarini barpo etish;
- kadrlar tayyorlashda ortiqcha bir-birini takrorlashga barham berish, iste'molchilarni keng miqyosda axborot bilan ta'minlash, o'zini oqlamagan monopolizmga barham berish;
- kadrlar tayyorlanishi lozim bo'lgan kasb va mutaxassisliklar ro'yxatini maqbullashtirish;
- kasb-hunar ta'limini tarkibiy va institutsional qayta qurish, uning muassasalari tarmog'ini maqbullashtirish, kasb-hunar ta'limining har xil modellarini ishlab chiqish, oliy ta'limning real ko'p bosqichlilikini ta'minlash, universitet majmualarini tashkil etish;
- kasb-hunar ta'limi muassasalarining moddiy-texnik bazasini muntazam yaxshilab borish;

- ta'limni axborotlashtirish va o'qitish usullarini maqbul-lashtirish, ochiq ta'lim texnologiyalaridan faol foydalanish;
- oliy maktabda integratsion va fanlararo dasturlarni chuqur-lashtirish, ularni yuksak texnologiyalar bilan birlashtirish;
- mutaxassislar tayyorlashning yuksak sifatini ta'minlash, jamiyatning ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish, kasb-hu-nar ta'limining mazmunini uzluksiz yangilashning asosiy omil-laridan biri sifatida oliy ta'lim fanining maqomini oshirish;
- universitet, akademik va tarmoq fanlarining integratsiyasi;
- respublika dasturi doirasida „O'zbekiston universitetlari“ kichik dasturini ishlab chiqish;
- yetakchi ilmiy va ijodiy maktablarning davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanishi, tartibi va shakllarini aniqlash;
- kadrlarning uzluksiz kasbiy kamoloti uchun shart-sharoit-lar yaratish va bu ishlarga O'zbekiston Fanlar akademiyasining yetakchi olimlarini jalb etish, kasb-hunar ta'limi turli darajala-rining uzviyligini ta'minlash va faoliyat turlari o'zgarganda aholini ruhiy qo'llab-quvvatlashni ta'minlaydigan qo'shimcha kasb-hu-nar ta'limini tashkil etish;
- ishdan bo'shab qolgan va ish bilan ta'minlanmagan aholini kasb ta'limi muassasalarida qayta tayyorlashni shakllantirish;
- kasb ta'limi muammolarini hal etishda, jumladan, zamo-naviy malaka talablariga muvofiq bo'lgan ta'lim standartlarini ish-lab chiqishda, mutaxassislar tayyorlashga buyurtma berishda, kadr-larni to'lov-shartnoma bo'yicha tayyorlash va kadrlar siyosatini amalga oshirishda ish beruvchilar va boshqa ijtimoiy sheriklarning ishtirok etishini ta'minlash.

Kasb-hunar ta'limining asosiy maqsadi — tegishli saviya va ixtisoslikka ega bo'lgan, mehnat bozorida raqobatbardosh, layo-qatli, mas'uliyatli, o'z kasbini yaxshi egallagan hamda aralash sohalarni ham biladigan, jahon standartlari darajasidagi mutaxas-sislik bo'yicha samarali ishlay oladigan, doimiy kasbiy o'sishga tayyor bo'lgan xodimni tayyorlash.

Kasb-hunar ta'limi tizimini, xodimlar tayyorlash sifatini tub-dan yaxshilash vazifasini fundamental va amaliy fanlarning rivoj-lanishi bilan mustahkam aloqadorlikda hal etish mamlakat kela-jagini belgilaydi. Bu akademik va pedagogik hamjamiyatning, dav-latning, tadbirkorlik doiralarining birgalikdagi sa'y-harakatlarini taqozo etadi.

Hozirgi vaqtda kasb-hunar ta'limi muassasalarida yangi g'oyalar, tendensiyalar muvaffaqiyatli joriy etilmoqda. Masalan:

- ta'limning uzluksizligi, ko'p ixtisosliligi, ko'p bosqichliligi va hokazo.

- shaxsning ijtimoiylashuvi, madaniylashuvi, kasbiy mahoratining ortishi;
- ijtimoiy-madaniy, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning shaxs shakllanishidagi ustuvorligi;
- shaxsning mehnat bozori talablariga va kichik mutaxassis sifatida kasbiy jihatdan shakllanishiga psixologik tayyorgarligi;
- shaxsning manfaat va qiziqishlarini, mehnat bozorining turli darajadagi mutaxassislar va malakali kadrlarga bo'lgan obyektiv ehtiyojlarini hisobga olgan holda tabaqalashgan ta'lim xizmatlarini ko'rsatish;
- hududlarning iqtisodi uchun malakali kichik mutaxassis tayyorlashdagi ijtimoiy-iqtisodiy, kasbiy va psixologik-pedagogik moslashuv;
- ta'lim olish kafolati; kasb va ta'lim dasturlarini erkin tanlash;
- o'qitishning pedagogik tizimini ilmiy-uslubiy, moddiy-texnik, ijtimoiy-madaniy jihatdan kompleks ta'minlash va boshqalar.

Bizning nazarimizda, kichik mutaxassislar ta'limini takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

- barcha fanlarning mazmunini gumanitarlashtirish;
- fanlarni axborotlashtirish va intellektuallashtirish;
- ma'naviy-axloqiy ustuvorlikni ta'minlash;
- talabalar va ular ota-onalarining ta'limga bo'lgan ehtiyojini hisobga olish va uning mazmunini tabaqlashtirish;
- o'quv materialini o'lkashunoslik va milliy qadriyatlarga oid materiallar bilan boyitish;
- barcha fanlarning materiallarini ekologiyalashtirish;
- ta'limning amaliy yo'nalishini kuchaytirish.

Kasb-hunar ta'limi bugungi kunda o'ta muhimdir. Biz hamma vaqt ta'kidlaganimizdek, kasb-hunar kollejlari xizmat ko'rsatish sohalari, ishlab chiqarish, zavod-fabrika ehtiyojlarini hisobga olgan holda kadrlar tayyorlashi, ishlab chiqarish, firma va zavod-fabrikalar esa kollejlarni har tomonlama qo'llab-quvvatlashi hamda ularga moddiy yordam berishi zarur.

Malakali mutaxassis bo'lish yoki ishchi kasbi yoshlar uchun ustuvor ahamiyatga ega bo'lishiga intilish va bunga erishish lozim. O'shandagina mutaxassis (ishchi) vijdoni mavhum tushuncha bo'lmaydi, balki faoliyat uchun real dasturulamalga aylanadi. „Mehnat inson hayotini go'zal qiladi“ degan hikmatomuz gap bugungi kundagi yangi iqtisodiy qoidalarga juda mos keladi va uni yangi ma'no bilan yanada boyitadi.

Kollejlarda kasb-hunar ta'limi uzluksizligini ta'minlash bo'shida tegishli tadbirlar belgilash zarur.

Albatta, kasb-hunar kollejarimiz faoliyatida uzluksiz kasb-hunar ta'limi (bog'cha — maktab — litsey — kollej — malaka oshirish) konsepsiyasini joriy etishimiz lozim. Bu esa pedagoglarimizdan izlanishni, masalalarni chuqur o'rganishni va moddiy imkoniyatlarni talab etadi. Buning uchun ko'p bosqichli uzluksiz tizim zarur. Bizningcha, uning ta'limiy komponent (tashkil etuvchi)lari quyidagilardan iborat bo'lishi lozim:

- kollejning birinchi kursi (bosqichi)dagi o'qitish va umum-ta'lim maktablaridagi ta'lim integratsiyasi hisobiga „ilgarilab ketuvchi“ kasb-hunar ta'limini joriy etish;

- „maktab — kollej“ tizimida uzluksiz kasbiy tayyorgarlikni amalga oshirish uchun kasb-hunar bazasini tashkil etish;

- yangi kasbni o'rgatish, kadrlar malakasini oshirish va qayta tayyorlash maqsadida qo'shimcha kasb-hunar ta'limini yo'lga qo'yish;

- ilmiy tadqiqotlar olib borish, pedagog kadrlar tayyorlashga e'tibor berish va „kasb-hunar kolleji o'qituvchisi malakasini olish“ga erishish;

- psixologik moslashuv ta'limi — o'quvchilarni yangi tipdagi o'quv maskanidagi faoliyatga tayyorlash, ya'ni hayotning real sharoitlariga moslashtirish;

- o'quv-ishlab chiqarish laboratoriya va ustaxonalarida amaliy ta'lim tizimini tashkil etish yo'li bilan o'quvchilarning kasbiy qobiliyatlarini shakllantirish va rivojlantirishga yo'naltirilgan ishlab chiqarish ta'limini qo'llash.

Kasb-hunar ta'limining turli darajalari o'rtasidagi izchillikka kollejning tashkiliy-boshqaruv tuzilmalarini rivojlantirish orqali erishiladi. Bu esa kollejning ilmiy-pedagogik va ijtimoiy-pedagogik funksiyasini kengaytirish jarayonida o'quv reja va dasturining yagona tizimini ishlab chiqishga asoslanadi.

Har qanday sharoitda ham ta'lim jarayoniga innovatsion pedagogik, kasbiy pedagogik va axborot texnologiyalarini tatbiq etish yetakchi o'rinda turishi, shuningdek, ularning o'zaro muvofiqligi ta'minlanishi zarur. Ta'limning rivojlantiruvchi, muammoli o'qitish usullaridan keng foydalanish, o'quvchilar tayyorgarlik darajasini hisobga olgan holda ularning o'qishini individuallashtirish lozim.

Bizning nazarimizda, kollejlarda undagi kasbiy tayyorgarlik tizimi hayotiylikni ta'minlab beradigan asosiy prinsiplar bu — jamiyatning muhim ijtimoiy-iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy, madaniy,

psixologik-pedagogik qonuniyatlarini hisobga olgan holda ta'lim jarayonini axborotlashtirish, intensivlashtirish, individuallashtirish, tabaqalashtirish va integratsiyalash prinsiplari hisoblanadi.

Yangi ixtisosliklar bo'yicha ham mutaxassislar tayyorlashni muntazam rejalashtirishni hayotning o'zi taqozo etmoqda. Shahar va tumanlarning talab va ehtiyojlarini e'tiborga olib o'qitishning ko'p modeli tizimini joriy etish, kasb-hunar ta'limi davlat ta'lim standartlari va ko'p modeli tizim asosida integrallashgan o'quv reja hamda dasturlarini ishlab chiqish, o'quv jarayoniga o'qitishning yangi texnologiyalarini joriy etish, uning ilmiy va o'quv-uslubiy ta'minotiga o'zgartirishlar kiritish, kollejlarda turgan muhim ijtimoiy-iqtisodiy masalalarni hal qilish maqsadida pedagogik ilmiy tadqiqot va tashkiliy ishlarni jadallashtirish, mutaxassis kadrlar tayyorlash sifatini yanada yaxshilash va boshqalar strategiyamizning asosini tashkil etadi.

Kasb-hunar ta'limini rivojlantirishning istiqbolli yo'nalishlari

*Ilm-u hunarni Xitoydan bo'lsa ham
borib o'rganinglar.*

Hadisi Sharifdan

Vatanimiz kasb-hunar ta'limi o'zining ko'p asrlik tarixiga ega. Uchinchi ming yillikda esa u o'z rivojlanishining yangi bosqichiga ko'tarilmoqda.

Yangi asrda axborot texnologiyalarining tatbiq etilishi texnik xizmat ko'rsatishning yangi turlari joriy etilishi bilan, ijtimoiy sohalardagi katta o'zgarishlar va iqtisodiyotning turli tarmoqlarida ilmiy-sanoatning rivojlanishi tufayli yangi mutaxassisliklar yaratilishi bilan bog'liq holda o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalari oldida keng ufqlar ochilmoqda.

Fan yangiliklari tatbiq etilib, yuqori texnologiya asosida yo'lga qo'yiladigan ishlab chiqarish yuksak malakali kadrlarni talab etadi. Bunday sharoitlarda o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi O'zbekistonning Milliy iqtisodiyoti yuksalishini ta'minlovchi ta'lim turi hisoblanadi.

O'rta bo'g'in yoki kichik mutaxassislarning boshqarish jarayonini ma'muriy-texnik qo'llab-quvvatlash, murakkab texnika, texnologik va axborot tizimini bevosita boshqarish, mahsulotlarning iste'mol sifati va ekologik xarakteristikasi, ularning xavfsizligini ta'minlash bilan bog'liq vazifalari doirasi yanada kengayadi.

Keyingi vaqtlarda o'рта maxsus, kasb-hunar ta'limi muassalarini bitirgan mutaxassislar bozor infratuzilmasi (marketing, moliya, huquqni ta'minlash sohalari)da, soliq-budjet sohasida, shaxsni boshqarishda faol ishtirok etmoqdalar. Kichik tadbirkorlikning rivojlanishi nafaqat o'рта maxsus, kasb-hunar ta'limini bitirgan mutaxassislardan kengroq foydalanish sohasini kengaytirmoqda, balki shu bilan birga, kichik mutaxassislarga ish joylarini mustaqil tashkil etishning prinsiplar jihatdan mutlaqo yangi imkoniyatlarini bermoqda.

Butun dunyo miqyosida kichik mutaxassislarga bo'lgan talab ortmoqda. Yevropa Ta'lim fondi va Yevropa Kengashining „Markaziy va Sharqiy Yevropada oliy va kasb-hunar ta'limi“ ma'ruzasida taraqqiyotning hozirgi zamon bosqichida malakasiz yoki malakasi kam ishchi kuchiga talab kamayib borayotgani, aksincha, malakali ishchi va xizmatchilarga, shuningdek, texnik ishchilar, ofis xizmatchilari va xizmat ko'rsatish xodimlariga talab ortayotgani ta'kidlanadi.

O'рта maxsus, kasb-hunar ta'limiga qo'yiladigan talablarning sezilarli darajada ortishi ta'lim sohasidagi barcha subyektlarning muvofiqlashgan hamkorligi zarurligini belgilab beradi. Bunday o'zaro hamkorlikning asosini o'рта maxsus, kasb-hunar ta'limini rivojlantirish va uni sifat jihatdan yangilash strategiyasini shakllantirishga yo'naltirilgan dastur tashkil etadi. Bu dastur Kadrlar tayyorlash milliy dasturidir.

Bu dasturda o'рта maxsus, kasb-hunar ta'limini rivojlantirish borasidagi asosiy masalalar belgilab berilgan.

O'рта maxsus, kasb-hunar ta'limi mazmuni va ta'lim jarayonini tashkil etish sohasida:

- mehnat bozori ehtiyojlari va jamiyat rivojlanishi istiqbollariga muvofiq holda mutaxassisliklar klassifikatorini takomillashtirish;

- o'рта maxsus, kasb-hunar ta'limi kasbiy ta'lim dasturlarining o'zgaruvchanligi, variantivligi va ochiqligini ta'minlash, ko'p bosqichli tayyorlov tizimida mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligi va malaka oshirishini rivojlantirish;

- ta'limning boshqa darajalari bilan o'рта maxsus, kasb-hunar ta'limining uzviy (izchil)ligini ta'minlash;

- o'рта maxsus, kasb-hunar ta'limini insonparvarlashtirish va gumanitarlashtirishni rivojlantirish;

- ta'limni intellektuallashtirishni kengaytirish;

- ta'limni axborotlashtirishni rivojlantirish;

- o'рта maxsus, kasb-hunar ta'limi mutaxassisliklari bo'yicha davlat ta'lim standartlarining yangi avlodini amalda joriy etish;

- o'rtta maxsus, kasb-hunar ta'limi davlat standartlarining mansab (vazifa) bo'yicha tarif-malaka talablariga muvofiqligini ta'minlash;

- ta'lim jarayonini o'quv dasturlari va o'quv-uslubiy adabiyotlari, darslik va o'quv qo'llanmalarining yangi avlodlari, o'qitish vositalari bilan ta'minlash;

- o'qitish shakllarini rivojlantirish (kunduzgi, kunduzgi — sirtqi (kechki), sirtqi va eksternat) va ta'lim jarayonida ularning izchilligi va birga qo'shib ketishini ta'minlash, masofaviy ta'limni rivojlantirish;

- yangi texnologiyalar va o'qitishning yangi metodlarini kiritish (shaxs yo'nalganligi, modul, intensiv, axborot texnologiyalari);

- ta'lim mazmunini shakllantirishda ta'lim muassasalari mustaqilligini kengaytirish;

- innovatsion kasbiy ta'lim dasturlari va texnologiyalarini qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish;

- talaba va o'qituvchilarning ilmiy-tadqiqot ishlarini hamda boshqa ijodiy faoliyatlarini rivojlantirish;

- ta'lim mazmunini shakllantirish jarayonida talabalarning ishtirok etishi uchun shart-sharoitlar yaratish;

- talabalarning darsdan tashqari faoliyatlarini rivojlantirish;

- tarbiyaviy ishlarni rivojlantirish, tarbiyaviy tizimlar variatligini ta'minlash.

O'rtta maxsus, kasb-hunar ta'limini boshqarish sohasida:

- o'rtta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarining mustaqil rivojlanishini ta'minlash, o'z-o'zini boshqarish mexanizmini takomillashtirish;

- ta'limni markaziy va hududiy darajada boshqarish organlarining o'zaro hamkorligi va aloqasini ta'minlash;

- o'rtta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarining ta'limiy faoliyatini litsenziyalash mexanizmini davlat akkreditatsiyasi va attestatsiya tizimini takomillashtirish;

- jamoat tashkilotlarini rivojlantirish, ularning ta'limni boshqarishning davlat va municipal organlari bilan aloqasini rivojlantirish;

- ta'lim muassasalarida talabalarning o'z-o'zini boshqarish mexanizmini rivojlantirish;

- o'rtta maxsus, kasb-hunar ta'limi tizimini rivojlantirish monitoringi.

O'rtta maxsus, kasb-hunar ta'limini kadrlar bilan ta'minlash sohasida:

Oʻrta maxsus, kasb-hunar kollejarining kadrlar malakasini oshirish va ularni kasbiy jihatdan qayta tayyorlash, qayta tayyorlash tizimining rivojlantirilishi oʻz ichiga quyidagilarni qamrab oladi:

- oʻrta maxsus, kasb-hunar taʼlimi uchun pedagogik va boshqarishda ishtirok etadigan kadrlarni tayyorlash;
- maxsus fan oʻqituvchilari uchun qoʻshimcha pedagogik taʼlim berish;
- gumanitar va ijtimoiy-iqtisodiy ixtisosliklar oʻqituvchilarini kasbiy jihatdan qayta tayyorlash;
- oʻqituvchilarni yangi mutaxassisliklar va fanlar boʻyicha qayta tayyorlash;
- oʻqitishning yangi texnologiyalarini oʻzlashtirish (axborot, modul, shaxs yoʻnalganligi va boshqalar);
- malaka oshirishning yangi shakllaridan foydalanish (pedagogik ustaxonalar, stajirovka – shogird tushish va boshqalar);
- rahbar va pedagog kadrlarni attestatsiyadan oʻtkazish tizimini takomillashtirish;
- oʻrta maxsus, kasb-hunar taʼlimi rahbar xodimlari rezervlari (oʻrinbosarlari)ni shakllantirish;
- oʻrta maxsus, kasb-hunar taʼlimi muassasalarida oʻqituvchilar tarkibini yangilash, oʻqituvchilik faoliyatiga yoshlarni jalb etish;
- maxsus fanlarni oʻqitishga ishlab chiqarish faoliyatida tajribaga ega boʻlgan ishchi-xodimlarni jalb etish.

Oʻrta maxsus, kasb-hunar taʼlimining ilmiy taʼminoti sohasida:

- oʻrta maxsus, kasb-hunar taʼlimi sohasidagi ilmiy tadqiqotlarning ustuvor yoʻnalishlarini ishlab chiqish;
- oʻrta maxsus, kasb-hunar taʼlimini rivojlantirishning asosiy yoʻnalishlarini prognozlashtirish;
- mehnat bozori ehtiyojlari va shaxs soʻrovlariga muvofiq holda oʻrta boʻgʻin mutaxassislarini tayyorlashni davlat tomonidan muvofiqlashtirish, prognozlashtirish va monitoringini olib borish;
- taʼlimni intellektuallashtirish, gumanitarlashtirish;
- davlat taʼlim standartlarini ishlab chiqish metodologiyasi;
- uzluksiz taʼlim tizimida oʻrta maxsus, kasb-hunar taʼlimini rivojlantirish;
- taʼlim muassasalari faoliyati samaradorligi va taʼlim sifatini baholash metodologiyasi;
- oʻrta maxsus, kasb-hunar taʼlimi muassasalarining innovatsion va ilmiy-tadqiqot faoliyatini rivojlantirish;

- oʻrta maxsus, kasb-hunar taʼlimi muammolarini tadqiq etuvchi ilmiy muassasalar tarmogʻini rivojlantirish.

Oʻrta maxsus, kasb-hunar taʼlimi maʼlumotiga ega mutaxassislar tayyorlash tuzilmasi va miqyoslari borasida:

- mehnat bozori talablari va aholi ehtiyojlariga muvofiq holda mutaxassislar tayyorlash;

- ixtisosliklar tuzilmasini rivojlantirish va kadrlar tayyorlash zaxirasini shakllantirish;

- fan yangiliklari va yuqori texnologiya asosida ishlaydigan ishlab chiqarishlar uchun, infratuzilmalarning umumdavlat tizimlarini axborot texnologiyalari bilan taʼminlash uchun, xizmat koʻrsatishning ijtimoiy sohaları uchun mutaxassislar tayyorlashni kengaytirish; juda kam uchraydigan (noyob) mutaxassisliklar boʻyicha kadrlar tayyorlash ishini davom ettirish;

- oʻrta boʻgʻin mutaxassislarini tayyorlashning ixtisoslik tuzilmasi va miqyoslarini oʻrta maxsus, kasb-hunar taʼlimining boshqa darajalari rivojlanish dinamikasi va mehnat bozori kasbiy-malaka tuzilmasi rivojlanishining umumjahon tendensiyalariga muvofiqlashtirish;

- turli tashkiliy-huquqiy shaklga ega oʻrta maxsus, kasb-hunar taʼlimi muassasalari tarmoqlarini rivojlantirish, oʻrta maxsus, kasb-hunar taʼlimi tizimining markaziy, munitsipal, hududiy, nodavlat sektorlarini qoʻllab-quvvatlash va ularning oʻzaro hamkorligini taʼminlash;

- taʼlim muassasalarining koʻp ixtisosligi va koʻp vazifaliligini rivojlantirish, taʼlim xizmatlarini kengaytirish, mehnat bozori ehtiyojlarini qondiruvchi koʻp ixtisosli taʼlim muassasalarini tashkil etish hamda rivojlantirish;

- kasb-hunar kollejarini innovatsion, koʻp bosqichli taʼlim muassasasi sifatida rivojlantirish, ularning keng dasturlar asosida ishlashini yoʻlga qoʻyish;

- taʼlim muassasalaridagi ixtisosliklar va tayyorlanadigan mutaxassislarga muvofiq holda oʻquv-ishlab chiqarishni tashkil etish va rivojlantirish;

- hududiy taʼlim majmualarini shakllantirish, taʼlim muassasalari integratsiyasini hisobga olgan holda ularning tarmoqlarini qayta tashkil etish.

Oʻrta maxsus, kasb-hunar taʼlimi tizimi ishchi xodimlari va taʼlim oluvchilarni ijtimoiy-iqtisodiy qoʻllab-quvvatlash sohasida:

- oʻrta maxsus, kasb-hunar taʼlimi tizimi xodimlari mehnatiga haq toʻlash tizimini takomillashtirish; xodimlarning kasbiy mahoratini oshirishga imkon beruvchi ragʻbatlantirish tizimini shakllantirish;

- ta'lim muassasalari xodimlari va o'quvchilar uchun ijtimoiy kafolatlar va imtiyozlarni takomillashtirish; ularning dam olishi, tibbiy xizmatlardan foydalanishi uchun imkoniyatlar yaratish va ularni ijtimoiy jihatdan himoya qilishning boshqa shakllarini rivojlantirish;

- o'quvchilarni amaliy faoliyatga ko'proq jalb etish va ta'lim muassasalari bitiruvchilarini ish bilan ta'minlash tizimini yaratish.

O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi tizimining tashkiliy-iqtisodiy sohasida:

- budjet tomonidan moliyalashtirishni me'yorlashtirish uchun shart-sharoitlar yaratish, me'yoriy moliyalashtirishga o'tish;

- ta'lim muassasalarini budjet tomonidan moliyalashtirishning ko'p bosqichli tizimini shakllantirish;

- o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi tizimida mulkchilik munosabatlarini tartiblashtirish; ta'lim muassasalarining hammuassislarini rivojlantirish;

- o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi tizimiga budjetdan tashqari mablag'larni jalb etish uchun maqbul shart-sharoitlar yaratish;

- ta'lim muassasalari va turli tashkiliy-huquqiy shaklga ega tashkilotlar hamda o'qitish uchun mablag' to'laydigan yuridik shaxslar o'rtasida kadrlar tayyorlashga yo'naltirilgan shartnomaviy munosabatlarni rivojlantirish;

- ta'lim va xo'jalik faoliyatini rivojlantirish uchun o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarining ishlab chiqarish imkoniyatidan foydalanish; talabalarning ta'lim muassasalari ishlab chiqarish faoliyatidagi ishtirokini kengaytirish;

- tashkiliy-iqtisodiy sohada ta'lim muassasalarining innovatsion faoliyatini rivojlantirish;

- o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarini bitiruvchi mutaxassislariga bo'lgan ehtiyoj va ta'lim xizmatlari marketingi tizimini shakllantirish.

Ijtimoiy hamkorlik sohasida:

- ijtimoiy hamkorlik subyektlari faoliyatining asosiy yo'nalishlarini rivojlantirish;

- mehnat bozorida talab etiladigan ta'lim xizmatlari ro'yxatini aniqlash;

- mutaxassislar tayyorlash sifatiga qo'yiladigan talablarni aniqlash va bitiruvchilarning yakuniy davlat attestatsiyasida ishtirok etishi;

- o'quv-dasturiy hujjatlarga qo'yiladigan talablarni aniqlash;

- ta'lim jarayonini takomillashtirishni tashkil etish;

- ta'lim muassasalarining moddiy-texnik bazasini rivojlantirish;
- ta'lim muassasalarining faoliyatini baholash, ta'lim muassasalarining davlat akkreditatsiya va attestatsiyasida, litsenziyalashda ishtirok etishi;
- tarbiyaviy tizimlar variativligini joriy etish va shakllantirish;
- aholini kasbga yo'naltirish;
- ta'lim muassasalari bitiruvchilarini ish bilan ta'minlash.

Xalqaro hamkorlik sohasida:

- hamdo'stlik mamlakatlari va boshqa chet el davlatlarida kasb-hunar ta'limi sohasidagi integratsion jarayonlarni qo'llab-quvvatlash va kasb-hunar ta'limining yagona konsepsiyasini shakllantirishda ishtirok etish;
- xalqaro tashkilotlar (YUNESKO, MOT), chet el mamlakatlarining ta'limini boshqarish organlari bilan hamkorlikni rivojlantirish;
- xorijiy mamlakatlarga to'lov-shartnoma asosida mutaxassislar tayyorlab berish hajmini kengaytirish;
- xalqaro tajribalardan ijobiy foydalanish asosida mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirish va ta'lim jarayonini takomillashtirish;
- O'zbekiston kasb-hunar ta'limi bilan boshqa mamlakatlardagi shunga o'xshash ta'limni taqqoslab, qiyosiy tahlil o'tkazish;
- O'zbekiston o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limini xalqaro axborot tizimiga kiritish.

Me'yoriy-huquqiy ta'minot sohasida:

- o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining qonuniy bazasini yanada rivojlantirish;
- o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining yaxlit me'yoriy-huquqiy bazasini shakllantirish;
- o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi sohasida yagona huquqiy muhitni ta'minlash.

Shubhasiz, yangi asrning boshlanishida ushbu buyuk vazifalarni amalga oshirish o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limini rivojlantirishning davlat strategiyasida nazarda tutilgan natijalarga erishishni ta'minlaydi.

Ta'lim tizimida rahbarlik madaniyati

Ilm — sahroda do'st, hayot yo'llarida — tayanch, yolg'izlik damlarida — yo'ldosh, baxtiyor daqiqalarda — rahbar, qayg'uli onlarda — madadkor, odamlar orasida — zeb-u ziynat, dushmanlarga qarshi kurashda — quroldir.

Hadisi Sharifdan

Endilikda fan va ta'lim rivojlanishining yangi ideali shakllanmoqda. Bunda fan va ta'lim o'zida yangi-yangi aloqalarni qamrab olishi bilan birga, zaruratga ko'ra o'z strategiyasini insonning ma'naviy ehtiyojlari, uning insoniy his-tuyg'usi, munosabatlari, madaniyati, ekologik muammolari, axloqi, ijodiyoti bilan muvofiqlashtiradi.

Hozirgi zamon sharoitida ta'lim muammosi — bu shunchaki ma'lumotli va hatto oliy ma'lumotli mutaxassis tayyorlash, odatda aytilganidek, madaniyatli, insonparvar, ekologik ongi yuksak insonni tarbiyalab voyaga yetkazishdangina iborat emas. Agar insonda yuksak madaniyat shakllanmas ekan, tabiat bilan ekologik ziddiyat, jamiyatdagi ijtimoiy ziddiyat, insonning o'z-o'zi bilan psixologik ziddiyati uni halokatga olib keladi. Demak, ta'limda qadriyatlar o'zgarishi, ta'lim jarayonida esa ijtimoiy taraqqiyot omili — to'laqonli „madaniyat“ ishga tushirilishi kerak.

Ha, albatta, madaniyatni hisobga olmasdan turib, jamiyatni faqat ilmiy-texnika taraqqiyoti ehtiyojlariga yo'naltirish chekli, biryoqlama, pragmatik-rasionalistik yo'ldir. Bu oxir-oqibatda jamiyatni turg'unlikka olib keladi.

Ta'lim — madaniyatning tarkibiy qismi. Shuning uchun ham ta'limni isloh qilish masalasini hal etishda madaniyatni nazardan chetda qoldirib bo'lmaydi. Aksincha, madaniyatni rivojlantirish, uni avloddan avlodga uzatish ta'limning birinchi galdagi masalasi, uning rivojlanish konsepsiyasining asosiy o'zagi bo'lmog'i lozim. To'g'ri, ta'lim jarayonida professionalizm zarur va maxsus bilimlar egallanishi kerak. Bunga shak-shubha yo'q. Ammo ta'limning vazifasi faqat o'qitishgina emas. Bundan tashqari, ta'lim odamlarni madaniyatga jalb etish, ularni madaniyat bilan „tillashish“ ga o'rgatish va boshqa vazifalar uchun ham xizmat qiladi. Madaniyatga

oshno bo‘lmagan ta‘lim „soxta ta‘limchilar“ni ko‘paytiradi, xolos. Aksincha, insonning ham madaniy, ham ma‘rifiy jihatdan kamol topishi uni insoniy sifatlar sohibi bo‘lishiga olib keladi.

Har qanday madaniyatli inson yoki madaniyatli bo‘lishni istagan odam, ayniqsa, boshqalarga yetakchilik qiluvchi rahbar-xodimlar madaniyat, madaniyat turlari va ularning inson hayoti hamda jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyati, madaniyat sohalari haqida umumiy tushunchaga ega bo‘lishi lozim.

Umuman, bugungi kunda milliy madaniyatni yuksaltirish dolzarb masalalardan biridir.

Prezident I.A.Karimov ta‘kidlaganidek, „milliy madaniyatning o‘ziga xosligini tiklashga alohida e‘tibor berilishi kerak. Shu bilan birga, milliy o‘z-o‘zini anglashning tiklanishi jahon insonparvarlik madaniyati va umumbashariy qadriyatlarini ideallaridan, bizning ko‘p millatli jamiyatimiz an‘analaridan ajralib qolish mumkin emas. Hozirgi vaqtda qutlug‘ an‘analimiz, ezgu qadriyatlarimiz tiklandi va tiklanmoqda. Bu milliy madaniyat yuksalishining timsolidir. Biroq madaniyatni yuksaltirish yo‘lida kuchg‘ayratni, sabotni fan, texnika, texnologiya, boshqaruv va informatikada erishilgan jahon yutuqlarini o‘zlashtirishga yo‘naltirish kerak bo‘ladi. Faqat ana o‘shandagina O‘zbekiston o‘zining barcha boyliklarining chinakam egasi va haqiqiy madaniy davlat bo‘ladi“...

Albatta, jamiyat ham, davlat ham, xalq ham ma‘naviy-axloqiy qadriyatlarsiz, fan va madaniyatsiz yashay olmaydi. Qayerda madaniyatga e‘tibor berilmasa, u yerda rivojlanish bo‘lmaydi. Jamiyat va davlat taraqqiyotini, xalqning kuch-qudrati-yu ma‘naviyatini, inson kamoloti darajasini belgilovchi mezon madaniyatdir.

Har qalay, madaniyatning izchil va bir butun holda o‘rganilishi har bir insonning, pirovardda millatning, xalqning ma‘naviy dunyosiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi. Shunday ekan, o‘z ajdodlari yaratgan bebaho madaniy meros va qadriyatlarni chuqur o‘zlashtirish har bir kishining fuqarolik burchidir. Umuman, madaniyat qadriyatlarimizni yanada boyitadigan shaxslarni tarbiyalab voyaga yetkazishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. Zero, madaniyat xalq ommasi va uning taraqqiyparvar vakillari tomonidan yaratilib, uzoq tarixiy davrlar davomida moddiy va ma‘naviy shaklda namoyon bo‘ladi.

Endi ta‘lim va madaniyatning uzviy birligi, to‘g‘rirog‘i, ta‘lim tizimida rahbarlik madaniyati haqida fikr bildirsak.

Rahbarlik madaniyati, shubhasiz, rahbarlik faoliyati bilan bog‘liqdir. Kishi qaysi lavozimda yoki qanday mansabda ishlashidan qat‘iy nazar, eng birinchi navbatda, u — inson. Inson esa insoniy-

lik sifatlariga ega bo'lishi kerak. Demak, mansab egasining rahbarlik madaniyati uning insoniy sifatlariga va ma'naviy olamining go'zalligiga juda bog'liq. Rahbarlik madaniyati ham kishi umumiy madaniyatining uzviy bo'lagidir. Umumiy madaniyati yuksak bo'lmagan kishining rahbarlik madaniyati ham o'z-o'zidan rivojlanib qolmaydi.

Xo'sh, rahbarlik madaniyati tushunchasi mavjud ekan, u holda qanday rahbarni madaniyatli rahbar deb ataymiz? Madaniyatli rahbar qanday aniq sifatlariga ega bo'lishi lozim?

Albatta, bu savollarga to'la javob topish qiyin. Bu borada istagancha fikr bildirish, mulohaza yuritish, munozara qilish mumkin. Rahbarlik kishidan bir qancha insoniy sifatlarini talab etadi. Rahbarning ijtimoiy idrok doirasi keng, xotirasi o'tkir, tafakkuri teran, irodasi kuchli, imon-e'tiqodi butun, xayollari chuqur, maqsadi aniq bo'lishi kerak. Rahbar yetakchi bo'lgani uchun ham boshqalar ko'ra bilmagan narsalarni ilg'ay bilishi, uzoqni ko'zlashi, davlat siyosatini, bo'layotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarni to'g'ri tushunishi, kelajakka ishonch bilan qarashi, o'zgalarga hamisha ko'tarinki ruh — kayfiyat bag'ishlashi, qobiliyatini namoyon etishga imkoniyat yaratishi, vijdon nazoratidan chiqmasligi, xalq, jamiyat, Vatan uchun halol xizmat qilishi lozim. Shubhasiz, bu insoniy sifatlar ma'naviy jihatdan sog'lom, yuksak madaniyatli rahbargagina nasib etadi.

Rahbar kelajakka daxldor. Lekin ayrim rahbarlarning bugungi kun ma'naviyatiga befarqligiga chidab bo'lmaydi. Demoqchimizki, maktab achinarli ahvolga tushib qolguncha „tomoshabin“ bo'lib o'tiradigan ta'lim sohasidagi rahbardan kimga naf bor? O'zini yaxshi bilgan rahbar yurtboshimizning „hurmatli hokimlar, rahbarlar, shuni unutmangki, sizlarni rentgen kabi tekshiradigan, ishlaringizga odil va haqqoniy baho beradigan mezon — shu yurtda yashaydigan odamlarning ko'zi, fikri, ular chiqaradigan xulosalardir“, — deya aytgan so'zlaridan yetarlicha saboq olishi mumkin. Chunki xalq rahbar salohiyatini uning ma'naviyati bilan o'lchaydi. Birgina ma'naviyat insonning tashqi ko'rinishida va har bir amalida namoyon bo'lib turadi. Demak, u ibrat bo'la bilishi va shunga intilishi kerak. Rahbarning o'ziga xalq ko'zi bilan qaray olmasligi uni noxush oqibatlariga olib keladi.

Kasb-hunar kollejidagi ta'lim-tarbiya ishlariga yetakchilik qilishni davlat uning rahbariga ishonib topshiradi. Rahbarlik juda mas'uliyatli vazifadir. Rahbar o'quvchilarni har tomonlama tarbiyalash, ularning fan asoslarini puxta bilib, to'g'ri tarbiya olishlari uchun davlat va jamoatchilik oldida shaxsan javobgardir. Rah-

bar faoliyatidagi eng muhim xususiyatlar bu madaniyatlilik, xushfe'llik, xushmuomalalik, sezgirlik, adolatlilik, insoniylik, odamlar bilan yaxshi munosabatda bo'lishdir. U ta'lim-tarbiya ishining butun sir-asrorini, mazmunini, usullarini juda yaxshi bilishi zarur. Rahbarlik madaniyati rahbarning xulq-atvori, xatti-harakati, faoliyat tarzi haqidagi ta'limot yoxud tushunchadir.

Rahbarlik madaniyati tushunchasi rahbar amal qilishi lozim bo'lgan tartiblar, me'yorlar, axloqiy qoidalar majmuyini o'z ichiga oladi. U rahbar faoliyatining ma'naviy-axloqiy qismidir. Shuningdek, rahbarlik madaniyati rahbarning burchi tushunchasining tashkil etuvchilari bo'lmish kasbiy, axloqiy, etikaviy va huquqiy prinsiplar hamda qoidalarni qamrab oladi.

Hayotda hech kim tayyor insoniy sifatlar bilan yoki madaniyatli va yetuk rahbar bo'lib tug'ilmaydi. Insoniy fazilatlarga, madaniyatga kishi amaliy faoliyati, hayotiy tajribalari natijasida erishadi. Ammo haqiqiy ma'noda madaniyatli rahbar bo'lmoq uchun ma'lum masalalarda, aytaylik, odamlar bilan bo'ladigan munosabatlarda iqtidorli yoki qobiliyatli bo'lish, barcha rahbarlik malakasini qoyilmaqom qilib egallab olishning o'zigina yetarli emas, kishi yanada yuksak ruhiy, axloqiy kamolotga erishishi, o'zida qator insoniy sifatlarni shakllantirishi va rivojlantirishi zarur. Ana shunday insoniy fazilatlargina rahbarni haqiqiy insonparvarga aylantiradi. Bunday rahbar o'z kasbini jondan sevadi, mas'uliyati va burchini teran his qiladi, o'zgalarga yaxshilik qilishga intiladi, qobiliyati, iqtidori, kasbiy salohiyatini yanada rivojlantiradi.

Rahbar o'z faoliyati doirasida ijodkor bo'lishi, rahbarlik faoliyatida yangicha uslub, yangi texnologiya, yangicha yondashuv va loyihalarni qo'llashi va bunda doimo mutaxassislarining maslahatlarini olib, fikrlarini eshitib, ish yuritmog'i lozim. Chunki ijodkorlik va o'zgarishlar bo'lmagan joyda madaniyat ham bo'lmaydi. Kasb-hunar kolleji rahbarining mas'uliyatli vazifalaridan biri kollejning o'quv-tarbiyaviy ishlarini xuddi ana shu o'zgarishlarga muvofiq holda rejalashtirishdir. Maqsad — erkin fikrlaydigan yetuk mutaxassis, ya'ni kamol topgan shaxsni tarbiyalab voyaga yetkazish. Biroq ayrim tajribali kollej rahbarlarining ish rejalarini tayyor ko'chirib olish bilangina muammoni hal etib yoki muvaffaqiyatga erishib bo'lmaydi. Chunki har bir kollejning o'ziga xos sharoiti, o'ziga xos xususiyati va talablari mavjud. Biriniki ikkinchisining o'xshamaydi. Holbuki, mazkur rejada talabalar olishi lozim bo'lgan bilim, malaka va ko'nikmalarning yuksak bo'lishi uchun o'qituvchilar hamda kollej xodimlarining aniq vazifalari belgilab olinadi.

Eng avvalo, ta'lim tizimidagi rahbar o'z ixtisos-mutaxassisligi bo'yicha chuqur bilimga ega bo'lishi lozim. U hamisha rahbarshunoslik, ta'lim-tarbiya ishiga rahbarlik qilish, uni boshqarish usullari, muloqot psixologiyasi va madaniyati haqida tegishli tasavvurga ega bo'lishi kerak. Bundan tashqari, kasb-hunar kolleji rahbari pedagogika tarixini, ulug' allomalarimizning ta'lim-tarbiya to'g'risida qoldirgan meroslarini, ta'lim muassasalari va o'quv yurtlarini boshqarishdagi ilg'or tajribalarni, davlat ta'lim standartlari, tegishli vazirliklar va hukumatimizning ta'lim-tarbiyaga oid ko'rsatma va qarorlarini, yo'riqnomalarni va farmonlarini muntazam o'rganib bormasa, u rahbarlik faoliyatida ancha qiynalib qoladi.

Albatta, kishining umumiy madaniyati, rahbarlik madaniyati va kasb madaniyati jamiyatdagi umumiy madaniyat darajasiga ham bog'liq. Biroq madaniyat har bir kishining o'zligiga xos bo'lgan xususiyat hamdir. Kishining madaniyati u olgan ta'lim-tarbiyaga, ijtimoiy muhitdagi o'ziga xos shart-sharoitlarga, oilaviy imkoniyat, ustoz-murabbiylar fazilati va boshqa ko'plab omillarga uzviy bog'liqdir. Madaniyat asosi — ta'lim-tarbiya, bilim, ma'rifat, mehnat, faoliyat, munosabat, o'z-o'zini anglash, o'z-o'zini tarbiyalash, o'z-o'zini kamol toptirishdir.

Ayniqsa, hozirgi sharoitda rahbarlarning huquqiy madaniyatini rivojlantirish dolzarb masalalardan hisoblanadi. Davlatimizda huquq va qonunchilik sohasida juda katta o'zgarishlar ro'y berdi, yirik islohotlar o'tkazildi. Mustaqil O'zbekistonning yangi qonunlari qabul qilinmoqda. Rahbar o'zining faoliyati bilan bog'liq qonunlardan boxabar bo'lishi, ularni yaxshi bilishi, qonunlarni hurmat qilishi, ularga og'ishmay rioya etishi, qonunga amal qilish — uning uchun hayotiy ehtiyoj va e'tiqodga aylanishi zarur.

Har bir rahbar o'zi xohlagan darajada emas, balki jamiyatni qanday tushunishga muvofiq holda ma'naviy kamolotga intiladi. Shu sababli ma'naviy ehtiyoj mazmuni va uning darajasi mezonlarini qanday tushunish insonning tafakkuriga bog'liq. Axloqiy va ma'naviy sifatlarga ega bo'lmagan rahbar insoniy jihatdan kamol topmagan bo'ladi. Insoniylik — rahbar shaxsiyatining bezagi. Lekin shaxsiyatini insoniylik sifatlari bilan bezash har qanday rahbarning qo'lidan kelavermaydi. Ko'pgina rahbarlarni nafs balosi o'z girdobiga tortib ketadi. Inson yuqori mansab egasi bo'lishi mumkin, lekin u axloqiy va ma'naviy sifatlardan, insoniy fazilatlaridan, qalbi esa rahm-shafqatdan, aqli adolatdan yiroq bo'lsa-chi? Bunday rahbarlardan na odamlarga, na jamiyatga foyda bor. Ular faqat o'z huzur-halovatini o'ylagan xudbinlardir, xolos.

Rahbar axloqiy jihatdan sof va ma'naviy jihatdan sog'lom bo'lsagina, u o'z hayotini, o'z faoliyatini, turmush tarzini, o'z ongi, istak va xohishlarini irodasi izmiga, ezgu niyat va oliy maqsadlariga bo'ysundira oladi. Agar rahbarda axloqiy ehtiyoj bo'lmasa, u ezgulik, yovuzlik, burch, or-nomus, hayot ma'nosi, baxt, vatanparvarlik, insonparvarlik ma'nosini teran anglab yetmaydi, ularni ezgulik nuqtayi nazaridan tushunmaydi. U jamiyat oldidagi burch va mas'uliyatni unutadi.

Ma'naviy barkamol, o'zida yuksak fazilatlarni mujassam etgan rahbarlar hamisha el tomonidan ardoqlanganlar. Ular go'zal xulq sohibidirlar. Go'zal xulq zamirida esa olam-olam ma'no va hikmat mujassam. Xulqi go'zal rahbarlar el-yurt uchun fidoyi bo'ladi, halol mehnat qiladi. Ular hamisha ezgulik, boshqalarga baholi qudrat yaxshilik qilish istagi bilan yashaydilar. Boshqacha aytganda, ular o'zining tafakkuri kengligi, imon-e'tiqodining mustahkamligi, ma'naviy olamining go'zalligi bilan boshqalardan alohida ajralib turadi.

Rahbarlarning faoliyati, ularning xususiyatlari hamisha el nazarida bo'ladi. Shu bois ham, eng avvalo, u adolatli bo'lishi lozim. Aks holda, odamlarning unga bo'lgan ishonchi yo'qoladi.

Har bir idora yoki muassasadagi ma'naviy muhit, uning jamoasi kayfiyati va ruhiyati, qolaversa, taqdiri ham uni boshqarayotgan rahbarning shaxsiy fazilatlari, madaniyati bilan chambarchas bog'liqdir. Ma'naviyati yuksak insonlarning umri, hayot yo'lining o'zi dorilfunundir.

Rahbarlik madaniyati tayyor holda beriladigan irsiy belgi yoki ijtimoiy mulk emas. Rahbarlik madaniyati insoniy fazilatlar majmuyidir. Fazilatlar, asosan, ijtimoiy va hayotiy tajriba sifatida orttiriladi. Kishi o'zida fazilat orttirishga ma'naviy ehtiyoj sezmasa, unga birovlarining bergan tavsiyasidan foyda yo'q. To'g'rirog'i, u har qanday tavsiyani osonlikcha qabul qilavermaydi. Rahbarlik madaniyati — rahbar kishining orttirgan fazilati.

Kishi ana shu fazilatni, ya'ni rahbarlik madaniyatini o'zida sifat tarzida orttirishi yoki shakllantirishi uchun nimalar qilishi kerak, degan savol tug'ilishi tabiiydir.

To'g'ri, rahbarlik madaniyati kishida o'z-o'zidan shakllanib qolmaydi. Rahbarlik madaniyatini shakllantiruvchi subyektiv va obyektiv omillar mavjud.

Subyektiv omillar: kishining o'z kasbiga bo'lgan qiziqishi, havasi, muhabbati, xohish-istagi, ruhiy-ma'naviy, ijtimoiy, hayotiy ehtiyojlari, ya'ni kishining o'ziga bog'liq bo'lgan omillardir.

Obyektiv omillar: ijtimoiy sog‘lom muhit, ijtimoiy shart-sharoit, kasbiy munosabatlarni belgilab beradigan vositalar, asos (baza) va boshqalardir. Demak, subyektiv omillar kishining o‘zida shakllanishi, obyektiv omillarni esa jamiyat ta‘minlab berishi zarur. Kishining rahbarlik faoliyati sohasida erishgan barcha yutuqlari majmuyi, amaliy natijalari ko‘rsatkichi rahbarlik madaniyatini baholashda asos bo‘lib xizmat qiladi.

Aytaylik, siz rahbarlik qilayotgan kasb-hunar kollejini bitirganlardan yuzlab talaba oliy o‘quv yurtlariga o‘qishga kirsang, o‘nlab o‘quvchi ta‘lim olish uchun xorijga ketgansan, demak, sizning rahbarlik madaniyatingiz ko‘rsatkichi baland, ishlarni yo‘lga qo‘ya bilmagansiz, boshqaruv san‘atini yaxshi o‘zlashtirgan hisoblanasiz. Bunday ma‘lumotlar sizning jamoa hurmatiga sazovor bo‘lgan rahbar ekaningizni bildirmaydimi?

Kishining qilgan ishi, muomalasi va amaliy faoliyatiga qarab, uning fazilatlarini yoki madaniyati darajasi haqida fikr bildiriladi. Kishilar yoki rahbarlar faoliyatining amaliy natijasiga ko‘ra birbirlariga taqqoslanadi. Hamma ham rahbar bo‘la olmaydi, lekin hamma rahbar ham obro‘ topavermaydi. Zo‘ravon rahbardan qo‘rqib, o‘qituvchilar uning topshiriqlarini bajarishi mumkin, lekin uni hech qachon ichki madaniyat bilan qadrlamaydi.

Dunyoga mashhur „DEU“, kompaniyasi raisi Kim U Jung o‘zining „Biznesning buyuk olami“ kitobida rahbarlar haqida quyidagi mazmundagi so‘zlarni aytgan:

„Daryo suvsiz bo‘lmagani kabi ijtimoiy jarayonlarsiz jamiyat ham yo‘q. Daryoning suvi tiniq bo‘lishi uchun uning manbayi tiniq bo‘lishi, jamiyat sog‘lom bo‘lishi uchun esa, unda axloqiy me‘yorlarga og‘ishmay amal qilinishi zarur. Jamiyat sog‘lom bo‘lishi uchun rahbar pok, adolatli, insof-diyonatli bo‘lishi lozim. Jamiyatda hukm suradigan axloq unga yetakchilik qilayotgan rahbarlarning qanday ibrat ko‘rsatayotganiga bog‘liq“.

Umuman, jamiyatga rahbarlar kerak. Odamlarni ma‘naviy jihatdan uyg‘otish, qurish, yaratishga da‘vat etish, jamiyatni rivojlantirish va sog‘lomlashtirish uchun shijoatli hamda serg‘ayrat, mas‘uliyatni o‘z zimmasiga oladigan rahbarlar kerak.

Avvalo, ta‘lim tizimidagi rahbar ta‘limdagi islohotlar ma‘nosini teran anglashi, hukumatimizning kadrlar siyosatini chuqur tushunishi, ta‘lim tizimida yoki kasb-hunar kollejlari ishni to‘g‘ri tashkil eta bilishi, jamoani ertangi kunga ishonitirib, o‘z orqasidan ergashtira olishi, uning gullab-yashnashi va rivojlanishi uchun

kurashishi hamda samarali mehnat qilishi lozim. U har sohada, ya'ni bilimda, dunyoqarashda, ishni tashkil qilish va olijanoblikda, g'amxo'rlikda, insof-diyonat va boshqalar borasida o'zgalardan bir pog'ona yuqorida turishi hamda uzoqni ko'ra bilishi, insoniy fazilatlarini bilan boshqalarga namuna bo'lishi kerak. Aks holda rahbarga ehtiyoj qolmaydi.

Lekin rahbarlik yo'lini tanlashda nozik bir masala bor. Yetakchi bilan zo'ravonni bir-biridan farqlash kerak. Jamoa a'zolariga zulm qilish, ularni nayranglar bilan ishlatish, boshqarish, aytganim-aytgan, deganim-degan qabilida ish yuritish odamlarning istak-xohishlarini so'ndiradi. Mansab va o'z manfaatlarini yo'lida qaysar, shafqatsiz diktator bilan jamoaga ijodkorlik, yaratuvchilik ruhida rahbar(sardor)lik qilish mutlaqo boshqa-boshqa tushunchadir. Rahbarlikda qattiqqo'llik va talabchanlik kerak, albatta. Lekin bundan jamoaga malol keltiradigan ishlarni bajarish yo'lida foydalanilsa, u o'zini oqlamaydi. Xodimning o'z vazifasi doirasidagi ishni o'z vaqtida va a'lo darajada bajarishi borasida talabchanlik jamoa ishining yurishi va rivojlanishi uchun muhimdir. Bu borada xodimning o'z-o'ziga talabchanligi ham yetarlidir.

Rahbarlik madaniyatining ajralmas qismi uning fidokorligidir. Fidokorlik — rahbarning insoniy burchi. O'zini anglagan, mas'uliyatni his qilgan odam uchun rahbarlik qilish mashaqqatlar yo'lini bosib o'tmoq demakdir.

Shaxsiy farovonligidan voz kechib, o'z jamoasi uchun g'amxo'rlik qilgan kishi qadrlanadi. Rahbar ijodkor bo'lishi lozim, lekin unga ko'proq fidoyilik zarurdir.

Eng asosiysi, rahbar hurmatga sazovor bo'lmog'i lozim. Uning qadr-qimmatini xuddi ana shunda bilinadi. Uning ustunligi odamlar, jamoa tomonidan qadrlanishi va hurmat qilinishidir. Pedagog-o'qituvchi zo'ravon kasb-hunar kolleji direktoridan qo'rqishi, unga bo'ysunishi mumkin, lekin uni hech qachon chin yurakdan, samimiy hurmat qilmaydi.

Hurmat tufayli haqiqiy obro' shakllanadi. Rahbarga obro' zarur, faqat shundagina u odamlarni o'z ortidan ergashtira olishi mumkin.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, jamoa ishining rivojlanishida rahbarning fazilati, madaniyati, ishni tashkil eta bilishi, bilimi, fidoyiligi muhim ahamiyatga ega. Jonkuyar rahbarlar jamoada obro'-e'tibor topadi, jamoa uning orqasidan ergashadi. Zero, hamjihatlik muvaffaqiyat garovidir.

Kasb madaniyati

*Quyoshlik istasang kasbi kamol et,
Komil gar kasb etarsen bemalol et.*

Alisher Navoiy

Yoshlarga ta'lim-tarbiya beruvchi o'qituvchi, ustoz, murabbiy, ta'lim xodimi, mutaxassis, rahbar nafaqat bilimdon, balki eng avvalo, yuksak insoniy sifatlar sohibi bo'lishi lozim. Darhaqiqat, o'quvchi-yoshlarning fanga qiziqishi yoki kasb-hunar tanlashi, uni o'rganishi, malakali mutaxassis bo'lib yetishishida ta'lim-tarbiya beruvchilarning ma'naviy qiyofasi, axloqiy fazilati, bilimi, mahorati, mehnatsevarligi, fidoyiligi, bir so'z bilan aytganda, ijtimoiy-madaniy kamoloti muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, ularning kasb madaniyati ham alohida o'rin tutadi. Zero, mutaxassis xodimning mahorati yoki kasb madaniyati qanchalik yuksak bo'lsa, uning faoliyati shunchalik samarali bo'ladi.

Jamiyat taraqqiyoti va inson hayotida kasb madaniyatining o'rni beqiyosdir. Ilgarilari kasb madaniyati tushunchasi darslik va qo'llanmalarda alohida mavzu sifatida o'rganilmasdi. Yirik ijtimoiy o'zgarishlar ro'y berayotgan ayni zamonda kasb madaniyati muammosi ham dolzarb masalalardan ekani ayon bo'lib qoldi. Xo'jalik faoliyati, mehnat, turmush, muomala-muloqot sohalaridagi ko'plab muammolar hamda salbiy hodisalar tarbiya va madaniyatimizdagi nuqson-kamchiliklarni ko'rsatib beradi. Demak, xalqimizning turli yo'nalishlarda madaniyat borasida erishgan barcha yutuqlari hamda yo'l qo'yilgan xato-kamchiliklarni batafsil o'rganishni hayotning o'zi taqozo etmoqda. Bu nafaqat tarixiy, balki ijtimoiy-falsafiy, metodologik, psixologik-pedagogik masaladir. Chunki kishilarning hayoti yoki turmush darajasi fan va madaniyat taraqqiyoti bilan uzviy bog'liqdir. Kasb madaniyati rivojlanishining asosi ta'lim-tarbiya ishlaridir. Ta'lim-tarbiya ishidagi muvaffaqiyat esa o'qituvchining kasb madaniyati va tafakkur dunyosiga borib taqaladi.

Ma'lumki, hamma kasblar uchun bir xilda taalluqli bo'lgan odob-qoidalar yoki madaniyat mavjud. Shuningdek, har bir kasbga xos madaniyat (kasb madaniyati) ham bor. Masalan, o'qituvchining kasb madaniyati ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. O'qituvchi faoliyatining mazmuni o'quvchilarga ta'lim-tarbiya berishdan iborat. Ta'lim-tarbiya beradigan o'qituvchi nafaqat bilimdon, balki tarbiyalangan, ya'ni madaniyatli ham bo'lishi lozim.

Zero, tarbiyalangan insongina o'zgalarni insoniylikka o'rgata oladi. Ta'lim berish o'quvchilarni faqat bilimli qilishdangina iborat emas, balki odamiylikka o'rgatish degani hamdir. Ustoz yoki murabbiy o'zgalarga o'rgatishi uchun, eng avvalo, o'zi o'rganishi zarur. Tarbiya — insonda insoniylikni shakllantiruvchi qudratli vosita. Inson kamolot cho'qqisiga faqat tarbiya orqali ko'tariladi. Demak, mamlakatimizning buyuk kelajagini yaratuvchi yoshlarni tarbiyalovchi mutaxassis-xodimlar, eng avvalo, insoniy sifatlar sohibi bo'lishi, kasb madaniyatini mukammal egallashlari lozim.

Pedagog kadrlarning kasb mahoratini oshirishni, kasb madaniyatini yuksaltirishni hayotning o'zi taqozo etmoqda. Buning uchun esa o'quv-tarbiya muassasalarida o'qituvchining kasb mahorati va kasb madaniyati haqida tez-tez kengash va suhbatlar o'tkazib turish, ma'ruzalar o'qish foydadan xoli bo'lmaydi. Chunki bunda o'qituvchilar zamon talablaridan kelib chiqqan holda o'z faoliyati va bilimlarini nazorat qilish va baholash, xatolarini tahlil etish, o'zida o'qituvchilik sifatlarini rivojlantirish, o'z-o'zini qayta tayyorlash va tarbiyalash imkoniyatlariga duch keladi. Hozirgi vaqtda ta'lim-tarbiya ishi nafaqat Vatanimiz kelajagi bo'lmish yoshlar hayotida, balki har bir kishi faoliyatida, umuman, jamiyat taraqqiyoti va ijtimoiy tuzumda o'ta ahamiyatlidir. Chunki ta'lim-tarbiyasiz jamiyat hayotida katta ma'naviy-moddiy o'zgarishlar qilib bo'lmaydi. Ta'lim-tarbiyasiz kelajakda o'z samaralarini beruvchi islohotlar yo'q. Axloq va madaniyatni yuksaltiruvchi vosita ta'lim-tarbiyadir. Madaniyatsizlik esa illat. Usiz chuqur insoniy qadriyatlar o'rmini yuzakilik va soxtalik egallaydi. Zero, jamiyatda inqilobiy o'zgarishlar qilish, ijtimoiy hayotni takomillashtirish uchun insonning o'zi axloqiy jihatdan kamol topishi lozim. Inson butun hayoti orqali va butun umri mobaynida tarbiyalanadi. Inson o'z umrining har bir davri, ya'ni bolalik, o'smirlilik, yoshlik, yetuklik, qarilik chog'ida o'ziga xos axloqiy qiyofaga va axloqiy olamga ega bo'ladi. Buni yaxshi tushunmagan kishi turli yoshdagi odamlar bilan muloqot qilishda qiyinchiliklarga duch keladi.

Kasb madaniyati yuksak insongina turli yoshdagi kishilar ko'ngliga to'g'ri yo'l topa oladi, samarali yutuqlarga erishadi.

Kasb madaniyatining rivojlanishi shaxs va ijod erkinligiga, umumiy madaniyatdagi izchillik va an'anaviylikka bog'liq. Aks holda kasb madaniyati rivojlanmaydi, inqirozga yuz tutadi. Buni biz shaxsga sig'inish, qatag'on davrlaridan yaxshi bilamiz. Qanchadan-qancha madaniyat namoyandalari qatag'on etildi, ko'plar ijod etish, yaratish huquqidan mahrum bo'ldi. Chunki ma'naviy ishlab chiqa-

rish, ijod qilish, yaratish ham mafkuralashtiriladi. Bir soʻz bilan aytganda, ijtimoiy madaniyat va fanning koʻpgina yoʻnalishlarida izchillik buzilgan edi.

Kasbiy madaniyatda hamisha uni shakllantiruvchi maʼnaviy asos mujassam topadi. Nega deganda, u hamisha gʻoyalar, bilimlar, inson maqsadlarining ramzi-ifodasi. Gʻoyasiz, bilimsiz, maqsadsiz kasbiy madaniyat ham shakllanmasdi. Maʼnaviy madaniyat mahsuli esa moddiy shakldagina oʻz ifodasini topadi. Ular xuddi ana shu tarzda moddiylashadi va ijtimoiy hayot dali-liga aylanadi.

Binobarin, kasb madaniyati mohiyatini aniqlashtirib, aytishimiz mumkinki, kasb madaniyati yoki madaniyatning har qanday tashqi ifodalanishi insonning rivojlanishi yoki kamoloti darajasini koʻrsatadi. Demak, madaniyat — inson kamolotining oʻlchovi. Inson oʻz-oʻzini faoliyati jarayonida madaniy—tarixiy mavjudot tarzida shakllantiradi. Uning asosiy sifatleri — tilni oʻzlashtirib olishi, jamiyatdagi mavjud anʼanalar, qadriyatlarga boʻlgan munosabat-muloqoti ayni jamiyat madaniyatiga xos boʻlgan faoliyat koʻnikmalarni egallab olishi natijasi. Biologik nuqtayi nazardan qaraganda, inson maʼlum tuzilish, vazifa, qobiliyatga ega boʻlgan organizmdan boshqa hech narsa emas. Shuning uchun ham, madaniyat insondagi insoniylik oʻlchovi desak, mubolagʻa qilmagan boʻlamiz. Shuningdek, u insonning ijtimoiy mavjudot tarzidagi taraqqiyotining tavsifidir.

Madaniyat inson faoliyatining oʻziga xos texnologiyasini tashkil etadi. Sunʼiy qurol-jihozlar yordamidagi mehnat faoliyati zarurat yuzasidan faqat kishilarning kuch-quvvatini birlashtirish va ular oʻrtasida munosabatlarning tartibli tizimi qaror topishinigina emas, balki mehnat qurollarini tayyorlash va ulardan foydalanish tajribasini toʻplashni ham taqozo etgan. Biror avlod tomonidan toʻplangan tajriba endilikda shaxsiy tajriba boʻlibgina qolmaydi va butunlay yoʻqolib ham ketmaydi. Demak, munosabatlar va tajriba birgalikda madaniyatni shakllantiradi. Shu bois aytish mumkinki, ijtimoiy munosabatlar va demak, madaniyat ham bitta manba — tabiatga boʻlgan moddiy-amaliy munosabatlar natijasidagina kelib chiqmagan, shuningdek, u inson faoliyatining zaruriy shakliga aylangan.

Inson dunyoga kelganidan keyin tirikchilik oʻtkazish uchun, albatta, biror kasb-hunar bilan mashgʻul boʻladi. Busiz inson umrida biror maʼno-mazmun yoʻq. Faoliyat koʻrsatish inson hayot yoʻlining zaruriy shartidir. Dunyoda esa kasb-hunarlar juda koʻp. Har birining oʻz qadr-qimmatini, oʻz oʻrni va ahamiyati bor. Ammo

shunday bir kasb borki, uni barcha kasblarning ulugʻi va sharafli desak mubolagʻa boʻlmaydi. Bu — oʻqituvchilik kasbi. Chunki oʻqituvchi bilim ziyosi orqali aql-idrokimizni, shuurimizni yoritadi, qalbimizni gʻaflatdan uygʻotadi.

Oʻqituvchining kasb madaniyati, shubhasiz, uning kasbiy faoliyati bilan bogʻliqdir. Oʻqituvchining kasb faoliyati esa doimiy ravishda oʻqib-izlanish, oʻqituvchilarga bilim berish, ularni oʻqitish, amaliyotga oʻrgatish, tarbiyalashdan iboratdir. Bu sohalarida katta muvafaqqiyatlarga erishish uchun esa, albatta, oʻqituvchining kasb mahorati, uning kasb madaniyati juda yuksak boʻlishi lozim. Lekin oʻqituvchi kasb madaniyatining aniq meʼyoriy oʻlchovi yoʻq. „Kasb madaniyati nima?“ degan savolga ham turlicha javob berish mumkin. Har qanday oʻqituvchining kasb madaniyati faqat uning kasbiy faoliyati doirasidagi madaniyati bilan chegaralanmaydi. Har qalay, kasb madaniyati kishi umumiy madaniyatining tarkibiy qismidir. Umumiy madaniyati yuksak boʻlmagan odamning kasb madaniyati ham yuqori emas.

Madaniyat esa kishilarning oʻz faoliyati va hayot tarzini tashkil etish usullari, shuningdek, ular tomonidan yaratilgan moddiy va maʼnaviy qadriyatlarda ifodalangan iqtidori hamda ijodiy kuchlari timsolidir. Afsuski, bizda koʻpincha madaniyat juda tor maʼnoda tushuniladi. Axloq-odobli, yaxshi kiyingan, xushmuomala insonni madaniyatli hisoblaymiz. Lekin madaniyatli boʻlish uchun faqat axloq-odoblilik, yaxshi kiyinish, xushmuomalalikning oʻzigina yetarli emas. Madaniyatlilik insondan yana juda koʻp fazilatlarini talab etadi. Insoniy fazilat manbasi murakkab jarayondir. Buning uchun esa inson oʻzi bilan oʻzi kurashishi, yaʼni dangasalik va nafsini yengishi, insoniy mohiyatini kashf etishi, ruhini kamol toptirishi lozim.

Negaki, mehnatsevarlikka oʻrganmagan inson diyonatdan yiroq kimsadir. U hech qachon madaniyatli boʻlolmaydi. Demak, kishining kasb madaniyati deganda uning yaxshi va ozoda kiyinishini yoki faqat xushmuomalaligini tushunmaslik kerak. Garchand axloq-odob, yaxshi kiyinish, shirinsoʻzlik madaniyat belgisi boʻlsa-da, biroq ular toʻla maʼnoda madaniyat koʻrsatkichi boʻlolmaydi.

Madaniyatlilik nihoyatda murakkab va keng maʼnoli tushunchadir. U qadim zamonlardan buyon kishilar tomonidan qadrlanib kelayotgan turfa insoniy sifatlarni qamrab oladi. Aytaylik, oliyjanoblik ham insoniy sifatlardan biridir. Lekin oliyjanob inson boʻlish har kimning ham qoʻlidan kelavermaydi. Chunki oʻz Vatani va xalqiga yuksak muhabbati boʻlgan, oʻzi bilan yon-

ma-yon yashayotgan yoki xizmat qilayotgan odamlarni hurmat qilgan, hamisha o'zgalarga yaxshilik qilishga intilgan, o'z manfaatini boshqalarnikidan yuqori qo'ymagan, kishilarning baxt-saodati uchun xizmat qiluvchi, o'z kasbi-korining fidoiyisi, halol, vijdonli, baxt va hayot ma'nosini to'g'ri tushungan, mas'uliyat hissini anglagan, adolatparvarlik va mehnatsevarlikni o'z fazilatiga aylantirgan hamda boshqa insoniy sifatlar sohibi bo'lgan kishini oliyjanob deb hisoblash mumkin. Bunday insoniy fazilatlarga ega bo'lmasdan turib, kishi madaniyatli bo'la olmaydi.

Madaniyat kishi xulq-avtorining asosi. Jaholatparastlik madaniyatsizlikdan kelib chiqadi. Yuqorida sanab o'tilgan va boshqa insoniy sifatlarning asosiy xususiyati shundan iboratki, ular birbirilari bilan o'zaro chambarchas bog'liqdir. Faqatgina ularning barchasi insonda birgalikda yaxshi rivojlangan holdagina unga oliyjanoblik bag'ishlaydi. Bu fazilatlarning birortasidan mahrum bo'lgan insonni oliyjanob deb ham bo'lmaydi. Zero, inson ichki madaniyatining bosh ko'rsatkichi uning oliyjanoblighi hisoblanadi.

Demak, kasb madaniyati kishining umumiy madaniyatiga juda bog'liq. Buyuk Vatanimiz kelajagi bo'lmish o'smir-yoshlarga ta'lim-tarbiya beradigan o'qituvchilar, kasb-hunar o'rgatadigan ustoz-murabbiylar ma'naviy boy, axloqiy pok, siyosiy yetuk, bilimdon, kamtar va xushmuomalali bo'lishlari kerak. Chunki o'qituvchi yoki ustoz yoshlarni hayotga, insoniylikka tayyorlaydi, ularga yaxshi fazilatlarni singdirishga harakat qiladi. Buning uchun esa uning o'zi hayotni chuqur bilishi, insoniy fazilatlarni o'zida mujassamlashtirgan bo'lishi zarur. Gap o'qituvchilik kasbi madaniyati haqida borar ekan, eng avvalo, u mehnatga to'g'ri va ijobiy munosabatda bo'lmog'i, o'z fanini chuqur bilib, pedagogik mahoratga ega bo'lishi, o'zi ta'limga yangilik kiritishi, ta'limga kiritgan yangiliklarni esa maktab yoki kollej faoliyatiga singdira olishi lozim.

Kishining kasbiy madaniyati, xususan, o'qituvchilik madaniyati nimalarda ko'rinadi? Eng avvalo, o'z kasbiga bo'lgan qiziqish e'tiborida, muhabbat-mehrida, pedagoglik sir-sinoatlarini o'zlashtirib olishida, yangi pedagogik texnologiyalarni ta'lim-tarbiya jarayoniga joriy etishi, ijodkorligi, pedagogik mahorati, yangi usullardan, ilg'or zamonaviy pedagogik tajribalardan foydalana bilishi, bolalarning ichki dunyosini tushunishi, maylini, ruhi-kayfiyatini anglashi, yoshiga xos xususiyatlarini e'tiborga olishi, jamoa, ota-onalar, rahbariyat bilan muloqot-muomalasi, jamiyat oldidagi mas'uliyat burchini his etishi va boshqa holatlarda to'la namoyon bo'ladi.

Shuningdek, ishlab chiqarish, faoliyatidagi munosabatlar, ya'ni mulkka, ishlab chiqarilayotgan buyumlarga, ularning go'zalligi, izchilligi, tartiblilik, chiroyi, bejirimligi va boshqalarga e'tibor berishi va ana shu narsalarga erishish yo'lidagi intilishi hamda mehnati natijalari sifati ham uning kasbiy madaniyatini bildiradi. Lekin kishi o'zini o'zi faollashtirmasdan, o'zini o'zi anglamasdan, kamol topishga intilmasdan, kamol topmasdan, ya'ni umumiy madaniyatini shakllantirmasdan turib, kasbiy madaniyatini ham takomillashtira olmaydi.

Garchand kasb madaniyati kishi umumiy madaniyatining tarkibiy qismi bo'lsa-da, undan o'ziga xos jihatlari bilan farq qiladi. Kasb madaniyati tushunchasi kishining kasbiy faoliyati bilan bog'liq barcha masalalarni oydinlashtirib beradi. Kasbiy madaniyat tushunchasi kishining kasbiy faoliyati borasida erishgan barcha yutuq va muvaffaqiyatlari, huquq va erkinligi, o'qimishlilik, ma'rifatlilik, o'z kasbining sir-asrorlari va kasbiy qadriyatlarni bilishi, kasbiy munosabatlarni mukammal egalashi, ijodkorligi, yaratuvchanligi, iqtidori hamda kasbiy layoqati va boshqa masalalarni qamrab oladi.

Kasb madaniyati tushunchasi hamma vaqt u yoki bu shaxsning kasbiy faoliyati „sifatini“ baholash va hamisha uni yuksak namunaviy kasbiy faoliyatlar, kasbiy ideallar, kasbiy qadriyatlar bilan taqqoslash imkonini beradi. Kasb madaniyati deyilganda kishining barcha ijtimoiy, ma'naviy, siyosiy va iqtisodiy tuzilmalar bilan belgilangan kasbiy faoliyati holatining sifati tushuniladi. Kasbiy faoliyat holatining xuddi ana shu sifati yoki darajasi kishining kasbiy faoliyat sohasida erishgan yutuqlari, ongi, tushunchasi, dunyoqarashi, ma'naviyati, malakasi, uquvi, mahorati, umuman, uning tegishli kasb-hunarni o'rganishi va uni boshqalarga o'rgatishi, yaratishi ijodkorligi borasidagi kamoloti darajasini, munosabatlar tarzini va boshqalarni ko'rsatadi.

Dunyoda hech bir inson tayyor insoniy fazilatlar bilan tug'ilmagani kabi unga tayyor kasb madaniyati ham berilmaydi. Kasb madaniyatiga tinimsiz o'qish-izlanish, mehnat qilish, o'z-o'zini kamol toptirish, bilim-ma'rifat, tajriba, munosabatlar sa-boqlari orqali erishiladi. Har qanday odamning madaniyat, yaxshilik, oliyjanoblik, adolat, haqiqat, mehr-oqibat, qisqasi insoniy fazilatlar haqida eshitishi, o'qishi, so'zlashi, yozishi boshqa-yu, lekin ana shu sifatlarni o'zida shakllantirishi va barqarorlashtirishi, yaxshilikni yo'q qilishni emas, yaratishni hayot tarziga, yashash usuliga aylantirishi boshqa masaladir. Insonda yaxshi sifatlar yoki madaniyat ko'nikmasi birdaniga emas, balki yillar

davomida shakllanadi. Inson umriga mazmun va ma'no bag'ishlagan ham aslida moddiy va ma'naviy madaniyatdir.

Kishining kasbiy madaniyati o'z kasb-koriga bo'lgan qiziqish-e'tibori, muhabbati, kasbiy sohadagi bilimi, mahorati, ijodkorligi, muomala-muloqoti, jamoa orasida o'zini tuta bilishi va boshqa axloqiy fazilatlar bilan belgilanadi. Masalan, o'qituvchining kasbiy madaniyati uning yaxshi kiyinib, shirin muomala qilib, dars o'tishidagina iborat emas. O'qituvchining darsni zamonaviy usullar asosida tashkil etishi va o'tkazishi, yangi pedagogik texnologiyalarni o'zlashtirishi, dars jarayonida texnikaviy vositalardan foydalana bilishi, pedagogika va psixologiyani chuqur bilishi, ijodkorligi, ilg'or tajribalar, samarali uslublarni ta'lim-tarbiya jarayonida qo'llay bilishi hamda bu borada erishgan yutuqlari, pedagogik tajribalar natijalarini, o'quvchilarning darslarni o'zlashtirish holatlarini tahlil eta bilishi va boshqalar uning kasbiy madaniyati qirralarini ko'rsatadi.

Biz ko'pincha malaka oshirish kursiga kelgan tinglovchilarga bir nechta savollar bilan murojaat qilamiz.

— Sizlar, albatta, madaniyat haqida tasavvurga egasiz, demak, kasb madaniyatining nima ekanini juda yaxshi bilasiz. Ehtimol, kasb madaniyati yoki madaniyatli inson qanday bo'lishi kerakligi haqida ma'ruza o'qishga ham unchalik zarurat bo'lmasa kerak?

Tinglovchilar yuzida muruvvat ifodasi bo'lmish tabassum ko'ramiz. Ularning ayrimlari o'z fikrini bayon eta boshlaydilar. Muloqot boshlanadi.

— Albatta, bilamiz-da. Siz yaxshisi, kasb-hunar kolleji o'quvchilarida kasb madaniyatini qanday qilib shakllantirish borasida so'zlab bering... Har qalay, tinglovchilarni yana bir bor sinab ko'rish maqsadida, ularga savol berib, fikrlarini bilishni istaymiz...

— Xo'sh, qanday kishini madaniyatli inson deb ayta olamiz? Madaniyatli inson qanday haqiqiy insoniy sifatlarga ega bo'lishi kerak? Kasb madaniyati nimaning hosilasi? Kasb madaniyatining asoslari nimalardan iborat? Madaniyatlilik komillik belgisimi? U holda komil inson bo'lish osonmi?...

Xullas, savollar ketidan savollar tug'ilaveradi. Tinglovchilar nigohida ajablanish tuyg'usi paydo bo'ladi. Xonada bir zum sukut hukm suradi. So'ngra faol tinglovchilar savolga turlicha javob bera boshlaydilar.

- Yaxshi kiyingan, xushmuomala,... inson madaniyatli...
- Halol, tartib-intizomli, oliyanob, mehnatkash...
- Rahm-shafqatli, marhamatli, mehnatsevar, fidoyi...

Demak, javoblardan ayon bo'ladiki, berilgan savollarga to'la javob topish qiyin. Dastlab madaniyat, kasb madaniyati, madaniyatlilik, uning asoslari haqida ma'lumotlar zarur bo'ladi. Shundan so'nggina kasb madaniyatini shakllantirish omillari haqida so'z yuritish mumkinligiga amin bo'lamiz.

Kasb madaniyati kasbga, mehnatga, ijodga, ish jarayoni va odamlarga bo'lgan munosabatlar asosida shakllanadi. Zero, kasbiy faoliyat amaliy ish, ijodiy jarayon, munosabatlardan iborat.

Endi kasb madaniyatini pedagogika nuqtayi nazaridan talqin etib ko'raylik. O'qituvchilik faoliyati ta'lim-tarbiya, ma'rifat, ma'naviyat, o'quvchilar bilan doimiy munosabatlar jarayonidan iborat. Umuman, madaniyatni ta'lim-tarbiyasiz, bilimsiz, ma'rifatsiz, ma'naviyatsiz, fansiz, ijodsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Barcha munosabatlar, moddiy va ma'naviy qadriyatlarning asosini, insonning insoniylik sifatleri mazmunini, jamiyatning taraqqiyot darajasini ta'lim-tarbiya darajasi, fan imkoniyati, ma'rifat va ma'naviyat kuchi belgilab beradi.

Inson qaysi kasb yoki hunar bilan shug'ullanmasin, doimo munosabatda bo'ladi. Bu munosabat darajasi, tartibi, saviyasi uning madaniyatini qay darajada o'zlashtirib olganligiga bog'liq. Kasbga o'rganish ham madaniyat, kasbga o'rgatish ham madaniyat va bu jarayonlardagi o'zaro munosabatlar ham madaniyatdir.

Agar o'qituvchi o'z o'quvchisini kasb-hunari yoki dars beradigan fani orqali tarbiyalamoqchi bo'lsa, unga kasb madaniyatini o'rgatmoqni chin dildan istasa, eng avvalo, u o'z fanini yoki kasb-hunarini yaxshi ko'rishi va yaxshi bilishi, uning o'zi madaniyatli bo'lishi, kasb madaniyatini yaxshi o'zlashtirib olgan bo'lishi lozim. O'shandagina o'quvchilari uning o'zini ham yaxshi ko'radi. Kasb-hunari yoki fanini sevadi hamda ustoziga o'xshab madaniyatli bo'lishga harakat qiladi. Agar fanni yoki kasb-hunarni o'qituvchining o'zi yaxshi ko'rmasa, uning o'zi madaniyatli bo'lmasa, kasb madaniyatidan bexabar bo'lsa, u holda qanchalik o'quvchilarni majbur qilmasin, baribir fan ularga hech qanday tarbiyaviy ta'sir ko'rsatmaydi, ularni madaniyatli ham qila olmaydi.

Ko'pgina hollarda o'smir-yoshlar o'z o'qituvchilariga taqlid etadilar. O'qituvchining shaxsiy namunasi o'quv-tarbiyaviy ish-

larning ko'p jihatlarini belgilab beradi va ma'lum darajada o'quvchilarda tanlagan kasb-hunarlariga nisbatan hurmat-e'tibor, qiziqishning shakllanishiga ta'sir qiladi. Kishining madaniyatli yoki madaniyatsizligi, eng avvalo, uning ma'naviyatiga, ong holati, dunyoqarashi, hayotiy tajribasi, bilim saviyasiga bog'liq. Ma'naviy qashshoqlik hukm surgan joyda madaniyatdan asar ham bo'lmaydi.

Hayotda ideal madaniyat — mukammallik yo'q. Insonning o'zligi, madaniyatsizligi shundaki, u hayotda madaniyatli yoki insoniy fazilatlar egasi bo'lishni o'z oldiga asosiy maqsad qilib qo'ymaydi. Dildan insoniylikka talpinadi, insoniy bo'lishni istaydi, ammo hamma vaqt insoniy bo'lib qolavermaydi. Madaniyat insonda pinhoniy hayotiy tajribalar, bilim va munosabatlar asosida shakllanadi. Demak, insonga hech qachon tayyor fazilatlar, madaniy munosabatlar berilmaydi. Inson madaniyatga, muomalamuloqotga, munosabatlarga o'rganadi, ularni o'zlashtirib oladi va bu borada ko'nikma hosil qiladi.

Kasb-kor sohibi barcha yo'nalish-munosabatlarda madaniyatli bo'lishni istasa, u o'zini barcha munosabatlarda juda yaxshi bilishi zarur. O'quvchilarni ishlab chiqaris' faoliyatiga o'rgatayotgan o'qituvchi shuni yaxshi bilishi kerakki, yosh ishchining o'z kuchini bor imkoniyaticha sarflashi emas, balki egallagan bilimi, malakasi, o'quvchilardan to'g'ri foydalanish asosida yuqori unumdorlik bilan ishlashi hamda yuqori sifatli maqsulot ishlab chiqarishi ham madaniyatning bir turidir.

O'qituvchining shaxsiy namuna bo'lishi, uning ish malakasi va insoniy sifatlari yoshlarda umumiy madaniyat shakllanishiga katta ta'sir qiladi. O'quvchilarda hamisha ijodga rag'bat uyg'ota bilgan, ratsionalizatorlik vaixtirochilik faoliyatiga o'rgatgan, prinsipial va sezgir, adolatpesha va samimiy o'qituvchigina boshqalarga o'rnak bo'la oladi. Bunday o'qituvchilarda ular murabbiy va tarbiyachining benuqson xulq-atvorini, o'zida insoniy sifatlarni, madaniyatni, oliyjanoblikni mujassamlashtirgan ilg'or kishilar timsolini ko'radi. U hamisha o'quvchilar ko'z o'ngida o'z kasb-korining ustasi, katta bilim va tajriba egasi, yuksak ishlab chiqarish madaniyatini egallagan shaxs sifatida gavdalanadi. O'quvchilar bunday murabbiylardan madaniyat, bilim, tajriba o'rganadilar.

Kasb madaniyatini shakllantirish omillari

*Kimda bo'lsa aql-u ilm ham tamiz,
Aql-u donish aqlin tutadi aziz.*

Farididdin Attor

Katta ijtimoiy va iqtisodiy o'zgarishlar sharoitida inson omilining ahamiyati tobora ortib bormoqda. Hayotning barcha jabhalarida, ijtimoiy sohalarda, madaniy-maishiy yo'nalishlarda faoliyat ko'rsatayotgan, boshqarish tarmoqlarida xizmat qilayotgan shaxslarning ongli, faol, ijodkor, yangi texnika va texnologiya sir-larini yaxshi o'zlashtirgan, fazilatli, bir so'z bilan aytganda, madaniyatli bo'lishini zamonning o'zi taqozo etmoqda.

Lekin kishi o'z-o'zidan madaniyatli bo'lib qolmaydi. Madaniyatli bo'lishi uchun kishi doimo o'z-o'zini tarbiyalab borishi zarur. Insonning o'z-o'zini tarbiyalashi xarakterini shakllantirish, madaniyatini kamol toptirish, o'zida himmatli insoniy qadriyat-larni ongli ravishda rivojlantirish yo'lidir. Kishi o'zini o'zi tarbiya-lashga intilmas ekan, boshqalar uni tarbiyalay olmaydi, unga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishi mumkin, xolos. Madaniyatning asosi esa ta'lim-tarbiyadir. Ta'lim-tarbiyasiz madaniyat yo'qdir.

Kishi kasb madaniyatining ham qator asoslari mavjud. Masalan, ma'naviyatsiz, axloqsiz, siyosiy qarashlarsiz, huquqiy bilimsiz, xushmuomalaliksiz, yaxshi xulq-atvorsiz, ijodkorlik-siz, bir so'z bilan aytganda, insoniy fazilat-larsiz kasb mada-niyatini tasavvur ham qilib bo'lmaydi. Holbuki, turli soha mu-taxassislari, xizmat ko'rsatish korxonalari xodimlari, tibbiyot xodimlari, ayniqsa, o'qituvchi, ustoz-murabbiy, rahbarlarning kasb madaniyati yuksak bo'lishi lozim. Ularning madaniyatsizligi nafaqat o'zlariga, balki millatga zarar keltiradi. Madaniyatsizlik ma'naviyatsizlikdandir. Kishining ma'naviyati uning kasbiy fao-liyatida, xulq-atvorida ko'rinadi. Kasbiy sohadagi madaniyatsiz-lik ham ma'naviy nosog'lomlikdan kelib chiqadi. Demak, ma'naviyat kasb madaniyatining asosiy unsurlaridir. Kasb mada-niyatini rivojlantirish omillaridan biri, bu — **kishining ma'na- viyatini kamol toptirish**. Ma'naviy kamolot o'z-o'zini tarbiya-lash orqali amalga oshadi. O'z-o'zini tarbiyalashning hech qa-chon kechi yo'q, faqat istak bo'lsa bas. Bu dunyoda, agar istak bo'lsa, o'z xulq-atvorini „to'g'rilay“ olmaydigan insonning o'zi bo'lmasa kerak.

Ma'naviyat madaniyat asosi, biroq prezidentimiz aytganidek, ma'naviyat taqdirning ehsoni emas, ma'naviyat inson qalbida kamol topishi uchun u qalbdan va vijdonan, aql va qo'l bilan mehnat qilishi lozim.

Kasb madaniyatini shakllantirishning **ikkinchi omili kasbiy faoliyatni rivojlantirishdir**. Kasbiy faoliyatni rivojlantirmay turib, kasbiy madaniyatga erishib bo'lmaydi. Kasbiy faoliyat sohasida o'z-o'zini faollashtirmagan, o'zligini, insoniy mohiyatini, ijodkorligini, kasbiy layoqatini rivojlantira olmagan odam ojiz kishi bo'lib qolaveradi. Demak, kasb madaniyatining shakllanishi uchun kasbiy bilim va tajriba, ijtimoiy faollik, axloqiy fazilatlar o'ta muhimdir. Bilim va bilim olish madaniyat degani emas, uni ezgu maqsadlar yo'lida qo'llay bilish madaniyatdir. O'z madaniyatini yuksaltirish — insonning ma'naviy ehtiyojiga aylanishi zarur. Ma'naviy ehtiyoj ma'naviy sohada faoliyat ko'rsatishni talab etadi. Faoliyat mehnat demakdir. Mehnat esa insonni aqliy va axloqiy jihatdan tarbiyalaydi.

Umuman, tarbiya va ma'naviyatni bir-biridan ajratib bo'lmaydi. Ular bir-birlari bilan chambarchas bog'liqdir. Har bir xalqning o'ziga xos tarbiya usullari mavjud. Ular xalqning moddiy va ma'naviy madaniyati rivojiga bog'liq ravishda shakllangan. Xalqimizning asrdan asrga, avlodlardan avlodlarga o'tib kelayotgan qadriyatlari, an'analari, urf-odatlarini ziynatlangan tarzda ma'naviyatimiz va milliy tarbiyamizda o'z ifodasini topishi lozim. Zero, bugungi kunda kasbiy faoliyat jarayonida kasb madaniyati ijtimoiy zaruratga, insonning ma'naviy ehtiyojiga aylanib borar ekan, kishilarda kasb madaniyatining, kasbiy tarbiyaning o'rni o'ta muhimdir. Lekin inson tayyor kasb madaniyati bilan tug'ilmaydi. U kasb madaniyatiga uzluksiz kasbiy va axloqiy tarbiya orqali erishadi. Demak, kasb madaniyatini shakllantirishning **uchinchi omili kasbiy tarbiyadir**.

Kasb-hunar ta'limi o'quvchi-yoshlarga tegishli mutaxassisliklar bo'yicha bilim berishni, ularni amaliyotga o'rgatishni nazarda tutsa, kasbiy tarbiya esa ularning ongi, tasavvuri, dunyoqarashi, xatti-harakati, his-tuyg'ulari, fe'l-avtoriga ta'sir ko'rsatish va mehnatga bo'lgan munosabatini o'zgartirishni o'z oldiga asosiy masala qilib qo'yadi. Bizningcha, ta'lim-tarbiya vositalari yoki amallariz kasb-hunar o'rganayotgan o'quvchilarda kasb madaniyatini shakllantirish amri maholdir. Demak, ta'lim-tarbiyada kasb madaniyatini shakllantirish masalasiga alohida muammo tarzida qaramoq zarur. Ko'p hollarda kasb madaniyati deyilganda, kishining kasbiy faoliyati doirasidagi axloq-odobi, yurish-turishi, o'zini

jamo'a orasida tuta bilishi, hamkasblari bilan yaxshi muomala-muloqot qilishi, ozoda kiyinib yurishi, kamtar, ishni tashkil eta bilishi va boshqalar tushuniladi. Ularning barchasi kishi madaniyatining o'ziga xos ko'rsatkichlaridir. Ammo kishining kasb madaniyati faqat uning kasbiy faoliyati doirasidagi axloqiy me'yorlar va tartib-qoidalarga amal qilishdangina iborat emas. Bundan kelib chiqadiki, kasb madaniyatini faqat kasbiy faoliyat doirasidagina o'rganish, ta'riflash, talqin qilish, tushuntirish to'g'ri bo'lmaydi. Garchand kasb madaniyati tushunchasi kasbiy faoliyat bilan bog'liq masalalarni, insonning kasb sohasidagi ma'naviy-axloqiy kamoloti muammolarini teranroq oydinlashtirib bersa-da, uni kishining umumiy madaniyati bilan uzviy bog'liq holda qaramoq lozim.

Albatta, kasb madaniyati kishi kasbiy faoliyatining barcha qiralarini qamrab oladi. Kishining kasbiy faoliyati, ijodkorligi, mahorati, munosabat-muloqoti, amaliy va nazariy ishlari, ishlab chiqarish yoki mehnat jarayonidagi yutuqlari asosi uning kasb madaniyatini qanchalik o'zlashtirib olganiga bog'liqdir. Kasb madaniyatining zaminida mehnat yotadi. Mehnat ko'nikmasini egal-lamay, mehnat qilishga o'rganmay, kasb madaniyatini ham shakllantirib bo'lmaydi.

Kasb madaniyati shakllanishiga ham o'ziga xos subyektiv va obyektiv omillar ta'sir qiladi. Subyektiv omil kishi shaxsiyatining xususiyatlari, hayotiy ehtiyojlari bilan belgilanadi. Obyektiv omil esa shaxs yashayotgan ijtimoiy muhitga, shuningdek, u faoliyat ko'rsatayotgan jamoadagi moddiy va ma'naviy shart-sharoitlarga bog'liq bo'ladi.

Kishi o'zi sevgan kasb-kor yoki hunarga bo'lgan qiziqishi, ehtiyojini qondirishga intilar ekan, shubhasiz, kasb madaniyatini ham yuksaltirishga harakat qiladi, bu borada faoliyat ko'rsatadi, mehnat qiladi, izlanadi, ijod qiladi, yaratadi. Bu sifatlar, ayniqsa, kasb-hunar sir-asrorlarini mukammal bilishga intilishda ko'zga tashlanadi. Qaysi sohada bo'lmasin kishi aqliy, hissiy, tajribaviy bilish orqaligina kamol topadi. Kasbiy madaniyat ham bundan mustasno emas. Kasb-hunar ta'limi ham bilish va kamol topishning o'ziga xos yo'lidir.

Kishi kasb madaniyatining shakllanishida o'z kasb-koriga bo'lgan qiziqish-e'tiboridan tashqari, shuningdek, yana tashabbuskorligi, tashkilotchiligi, maqsad sari qat'iy intiluvchanligi, o'z-o'ziga talabchanligi, jamoa a'zolarining o'ziga xos xususiyatlarini chuqur ko'rsata bilishi, o'z faoliyati va ishga tanqidiy munosabatda

bo'lishi, Vatan, jamiyat, xalq, odamlar oldidagi mas'uliyat va burchini to'la his qilish kabi qator subyektiv omillar ham katta ahamiyatga egadir.

Insoniy fazilat, ezgulikka muhabbat bor joyda ijodkorlik, ijodkorlik bor joyda esa madaniyat mavjuddir. Biroq kasb madaniyatining shakllanishi uchun xohish-istak yoki ma'naviy ehtiyojlarning o'zigina yetarli emas, balki ijtimoiy sog'lom muhit, ijtimoiy shart-sharoit, kasbiy munosabatlarni belgilab beradigan vositalar ham muhimdir. Bir so'z bilan aytganda, kasbiy madaniyat inson jamiyati madaniyatining ajralmas qismidir. Uning asosida jamiyatda amal qilayotgan inson xulq-atvori me'yorlarini belgilovchi axloq va kasbiy qadriyatlar yotadi. Masalan, kishi kasbiy faoliyatida havodek zarur bo'ladigan ma'naviy asoslarni uning ma'naviy madaniyati ta'minlaydi. Zero, insonning ma'naviy qiyofasi uning kasb madaniyatining bosh mezonlaridan biridir. Ma'naviy qiyofasiz kishida kasb madaniyati bo'lmaydi. Insonning ma'naviy olami qanchalik boy bo'lsa, uning kasb madaniyati ham shunchalik mazmundor va go'zal bo'ladi. Ma'naviy asos bo'lmagan joyda kasb madaniyati yo'q. Shuning uchun ham, har bir kasb-kor egasi, eng avvalo, ma'naviyatning inson hayotida tutgan o'rni, ijtimoiy mohiyati va mazmuni, tizimi, uning jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyati hamda mavqeyini juda yaxshi bilishi zarur. Kishining kasb madaniyatini aslida uning ma'naviyatga bo'lgan munosabati belgilaydi.

Ma'naviyatsiz inson bo'lmaganidek, ma'naviy barkamol insonlarsiz jamiyat ham rivojlanmaydi. Ma'naviyat kishining muayyan maqsadga intilib, kelajakka ishonch bilan borishi uchun katta umid, kuch-qudrat bag'ishlaydi. Inson o'z aqli, o'z qo'li bilan nimaiki qilmasin yoki yaratmasin, ularning tub zaminida fikr, tushuncha, bilim, iste'dod, ijod, qobiliyat, shakllangan ma'naviyat yotadi.

Kasb madaniyati, shubhasiz, huquqiy bilimga ham bog'liq. Chunki har bir kishi amaliy faoliyatida inson jamiyati tomonidan belgilangan qonunlarni hurmat qilishi, unga og'ishmay rioya etishni zarurat deb bilishi kerak. Hozirgi zamon kishisining kasbiy faoliyatidagi zaruriy asoslardan biri, bu huquqiy ong, huquqiy bilim, huquqiy munosabatlardir.

Insonning huquqiy madaniyati uning kasb madaniyatini boyitadi. Kasb-kor sohibi kasbiy sohasidagi huquqiy bilimlarning ijtimoiy ahamiyatini va ma'naviy qadrini tushunishi, fuqarolik huquqi va burchining o'zaro bog'liqligini anglashi, ijtimoiy hodisalarni huquqiy nuqtayi nazardan baholay bilishi kerak. Har qan-

day kasb-kor sohibining huquqbuzarligi, qonun doirasidan chetga chiqish sababi uning ma'naviyatsizligi, e'tiqodsizligi, nomukammalligi, umumiy va kasbiy madaniyatining yuqori emasligi oqibatidir.

Ayтайlik, dehqonchilikning sir-asrorlarini, ya'ni yerga ishlov berish, qachon haydash, qachon sug'orish, qanday qilib sug'orish, qachon urug' ekish, urug'ni ekishga tayyorlash, ekinni parvarishlash, yerga, hosilga o'g'it berish, hosilni yig'ishtirish, saqlash kabi faoliyat tartib-qoidalarini bilmagan, bir so'z bilan aytganda, dehqonchilik madaniyatidan bexabar odam yaxshi natijalarga erisha olmagan kabi o'qituvchi ham, agar pedagog kasb madaniyatini yaxshi bilmasa, u o'z faoliyatida pedagogik muammolarni yaxshi hal etolmaydi. Uning o'ziga munosib shogird yoki yetuk kadr tayyorlashi amri maholdir. Demak, kishining kasbiy madaniyatini uning boshqa sohalaridagi madaniyatidan ayri holda qarab bo'lmaydi. Kishi kasbiy madaniyatining yuksalishida uning axloqiy madaniyati, ma'naviy madaniyati, siyosiy madaniyati, huquqiy madaniyati, xulq-atvor madaniyati, til-muomala madaniyati, mehnat madaniyati va boshqa madaniyatlarining ta'siri ulkandir.

Har bir o'qituvchining faoliyati nazariy mashg'ulotlarda ham, amaliyotda ham bevosita so'z, til va nutq bilan bog'liqdir. Chunki har bir dars yoki mashg'ulotda o'rganiladigan mavzuni o'quvchilarga shunchaki gapirib yoki so'zlab berish bilan cheklanib qolmasligi, ayni chog'da uni jonlantirishi, obrazli qilib, badiiy tarzda talqin etishi lozim. Demak, o'qituvchining kasbiy faoliyatida uning nutq madaniyati ham muhimdir.

Masalan, intonatsiya nutqning zaruriy ifoda usullaridan biri hisoblanadi. To'g'ri tanlangan intonatsiya — musiqiylik, ohang, ton, pauza, urg'u, temp va boshqalar notiq nutqini jonli, ishonarli, jozibali, aniq va ravon qiladi.

Xulosa qilib aytganda, o'qituvchi o'z aytar so'zi bilan tinglovchiga va uning ruhiy dunyosiga ta'sir ko'rsatadi. Bu ta'sir kuchi esa o'qituvchining kasb mahorati, kasb madaniyati, uning so'zlarni qanday tanlay bilishi va qo'llay olish san'atiga bog'liq bo'ladi. O'qituvchining kasb mahorati, san'atining sehr-qudrati ham uning so'zidadir. Demak, kasb madaniyatida o'qituvchi nutqining ahamiyati juda beqiyosdir.

Insonning barcha jabhalarda, ya'ni aqliy, ma'naviy, jismoniy, kasbiy yo'nalishlarda rivojlanishining asosiy zamini ham madaniyat va u haqdagi bilim — tushunchalar majmuasi hisoblanadi. Biroq kishining kasb madaniyati amaliy faoliyat, mehnat, o'qish, izlanish, tajriba orqali mustahkamlanadi.

Albatta, o'qituvchining kasb madaniyatini belgilovchi qator omillar mavjud. Ulardan biri o'qituvchining darsni zamonaviy tashkil eta bilishi, to'g'rirog'i, o'tadigan darsining zamonaviy bo'lishidir. O'qituvchi o'z faoliyatini hamisha tanqidiy tahlil etishi, mahoratini oshirishi, ishga ijodiy yondasha bilishi, o'quvchilarga namuna bo'lishi lozim. Bundan tashqari, u doimo o'quv-tarbiyaviy jarayonni takomillashtirib borishi zarur.

Hozirgi vaqtda o'quvchilarni kasb-hunarga, mehnatga muhabbat ruhida tarbiyalash muhim vazifadir. O'qituvchining bu boradagi muvaffaqiyatining eng asosiy ko'rsatkichi, bu — dars sifatidir. Chunki xuddi ana shu dars jarayonida o'qituvchining kasb madaniyatini, shaxsini, o'quvchilar bilan o'zaro munosabatini, mahoratini, o'z kasbiga bo'lgan e'tibor-qiziqishini, kasbiy layoqatini, o'quvchilarning bilim olishi, darsliklardan foydalinishi va tarbiyalanganlik darajasini kuzatish hamda ularga baho berish mumkin bo'ladi.

Kasb-hunar ta'limi muassasalarida predmetlardan, maxsus fanlardan beriladigan darslar zamonaviy bo'lishi uchun o'qituvchi hozirgi zamon pedagogikasi yutuqlari, texnikasi va texnologiyasi, didaktika va o'qitish metodikasini puxta o'zlashtirgan bo'lishi lozim.

Hozirgi vaqtda dars sifati va samaradorligini oshirish uchun uchlik prinsipi, ya'ni ta'lim, tarbiya, o'quvchining rivojlanishi (shaxs yo'nalishi va kasbiy sohalarda) birligi o'ta muhimdir. Bu maqsadga yo'naltirilgan holda o'quvchilarga tarbiyaviy va rivojlantiruvchi ta'sir ko'rsatishni talab etadi. Zero, o'z-o'zidan o'zlashtirilgan bilim, bu hali avtomatik ravishda o'quvchilarning ma'naviyati, shaxsi, dunyoqarashi shakllanishi imkoniyatini beradi, degan so'z emas. O'qituvchi o'quvchi shaxs bo'lib yetishishi uchun qator ijtimoiy tadbirlarni amalga oshirishi lozim. Ta'lim-tarbiyada ularni nazarda tutmasdan turib, muvaffaqiyatga erishib bo'lmaydi. Bu o'quvchilarni milliy istiqlol mafkurasi, milliy g'oya, milliy qadriyatlar, diniy va dunyoviy bilimlar orqaligina yetuk shaxs qilib tarbiyalash mumkinligini ko'rsatadi.

O'qituvchi ta'lim va tarbiya beruvchi, madaniyat eltuvchidir. Shu bois uning jamiyatda alohida o'z o'rni bor. Biroq ko'p narsani bilish, bu hali donishmandlik belgisi yoki saboq berish huquqi degani emas. Pedagogika fani qoidalarini bilmasdan turib, o'qituvchi kasbiy madaniyatini yuksaltira olmaydi. Kasbiy madaniyat — kasbiy sohada yutuqlarga erishmoq natijasi. Kasbiy sohada o'qituvchi muvaffaqiyatga erishishi uchun u mashg'ulotlarga tayyorlanishda didaktik yo'nalishda ishlab chiqilgan darsni tashkil etish qoidalariga tayanishi lozim:

• birinchi — ayni darsning maqsadini aniqlash, ya'ni nimaga erishish lozimligini belgilash;

• ikkinchi — o'rganiladigan materialning hajmini aniqlash, ya'ni materialni qo'yilgan maqsad va o'quvchilarning imkoniyatlariga qarab belgilash, bilimni amaliyot bilan bog'lash;

• uchinchi — darsning didaktik masalalarini shakllantirish, ularni ketma-ket hal etish natijasida maqsadga erishish;

• to'rtinchi — qo'yilgan maqsadga muvofiq holda uslub va usullarning eng maqbul birligini tanlash;

• beshinchi — darsni aniq tashkil etishni ta'minlash uchun uning tuzilishini aniqlash, reja asosida o'rganilishi, yaxlitligi, o'qituvchi va o'quvchi faoliyatining birligi, o'qituvchining o'quv-bilish jarayonini boshqara bilish imkoniyati;

• oltinchi — darsda rejalashtirilgan barcha didaktik masalalarni hal etish va ularni o'quvchilarga uyga vazifa tarzida bermaslik.

Mashg'ulotni ana shu tarzda tashkil etish o'qituvchining kasbiy madaniyati elementlaridan biridir.

Sivilizatsiya insonning inson sifatida shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Aynan insonning madaniyat yarata bilish qobiliyati uni hayvonot olamidani keskin ajratib turadi. Aynan madaniyatning rivojlanish darajasi bilan inson evolutsiyasi (tadrijiy takomili)ning quyi va yuqori bosqichlari bir-biridan farq qiladi.

Insonning har qanday vazifasi tashqi olam bilan bog'liq. Biz tevarak-atrofdagi odamlarni kuzatib, o'ylaymiz, mulohaza yuritimiz va ulardan ko'p narsalarni o'rganamiz. Jamiyatda to'plangan bilimlar asosida inson o'zining turli qobiliyatlarini rivojlantiradi.

Demak, haqiqatda kasb madaniyati nafaqat kishining ish faoliyatiga foydali, balki uning aqliy va ma'naviy jihatdan rivojlanishiga, kamol topishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Shubhasiz, o'qituvchining kasb madaniyati uning kasb mahorati, kasbiy sohadagi ijodkorligi bilan belgilanadi. O'qituvchi mahoratini aniqlashda uning faoliyati Davlat ta'lim standartlari talablari va pedagogik shartlarga nechog'li mos kelishi nazarda tutiladi. Lekin o'qituvchi mahorati faqat shu bilangina belgilanmaydi.

O'qituvchi ta'lim tizimida va pedagogik jarayonda o'zini bunyodkor sifatida his etishi va anglab yetishi lozim. Pedagog voqelikda o'z o'rnini baholay olmas ekan, undan hech qachon ijodkorlikni talab etib bo'lmaydi. Holbuki, kasb madaniyati, kasb mahorati, pedagogikadagi muvaffaqiyat pedagogik ijodkorlikka bog'liqdir.

Pedagogik ijob va mahorat

Tarbiya — qiyin ish va uning shart-sharoitlarini yaxshilash — har bir kishining muqaddas burchi.

O'zingga o'zing va yaqin kishilaringga ta'lim berishdan ham muhimroq hech narsa bo'lishi mumkin emas, axir.

Suqrot

O'qituvchilik faoliyati — ijodiy jarayon. O'qituvchining ta'lim berishinigina emas, balki uning o'quvchi yoki o'smir-yoshlar bilan muloqotini ham ijod tarzida qarash mumkin. Biroq to'g'risini aytganda, bugungi kunda ta'lim muassasasi o'qituvchilarida ijodkorlik va mahorat yetarli darajada emas. Tug'ma pedagoglar juda kam.

Ta'limda muallimning ijodkorligi hamisha havodek zarur! Bugungi kunda o'qituvchilarda ijodkorlik va izlanuvchanlik yetishmasligining o'ziga xos sabablari bor. Birinchisi — qiyin bozor iqtisodiy sharoitida tirikchilik haqida ko'proq o'ylash bo'lsa, ikkinchisi — o'tmishda ta'lim buyruqbozlikka asoslangan edi. Ijodkorlik va tashabbuskorlik ko'p hollarda bo'g'ilardi. Ijtimoiy xulq-atvor andozasi va mafkura sirtmog'idan chetga chiqib bo'lmasdi. Shu bois ham, hozirgi sharoitda ko'pgina tarbiyachi-o'qituvchilarda qo'rquv, ikkilanish, hafsalasizlik asoratlari saqlanib qolgan. Ularning ko'plari masalani oxirigacha tushunib yetmaydi va teran tahlil etolmaydi.

Ajoyib ta'lim muassasalari qurish, go'zal o'quv xonalari yaratish, ularni hozirgi zamon o'quv jihozlari bilan jihozlash, yaxshi darsliklar nashr etish mumkin. Lekin bu hali ta'lim muassasasi degani emas. Zero, ta'lim muassasasiga o'z fani va talaba-yoshlarni jon dilidan yaxshi ko'radigan ijodkor va mahoratli o'qituvchi kelib ishlagina, hamma-hammasi o'z-o'zidan jonlanib ketadi. Ta'lim muassasasiga, eng avvalo, ijodkor o'qituvchi kerak. Ijodkor o'qituvchi ijodkor insonni tarbiyalaydi. Bu mamlakat ijodiy imkoniyatlarining o'sishiga olib keladi. Buning uchun esa o'qituvchining o'zi doimiy ravishda muallimlik iqtidorini shakllantirishi, mahoratini oshirib, ijodkorligini rivojlantirib borishi lozim. Chunki ijodkorliksiz mahoratga erishib bo'lmaydi. Mahorat asosi mehnat va ijodkorlikdir.

Ta'lim berish yoki o'quvchilar bilan muomala-muloqot jarayonida yangi uslubiy mahorat, o'ziga xos usullar izlanish va ijod asosida yaratiladi. Ta'lim-tarbiya berish mahorati — o'qituvchi

ijodkorligi va mehnati samarasi. Pedagogik mahorat o'qituvchida yillar davomida shakllanadi. Mahoratli o'qituvchi har doim ta'limda yangi ilg'or tajribalarni joriy etadi. O'qituvchining ijodkorligi, kasbiy tafakkurining namoyon bo'lishi, tashabbuskorligi uning ta'lim-tarbiya berish mahoratida ko'rinadi.

O'qituvchi faoliyatida mahorat turli yo'nalishlarda namoyon bo'ladi. O'qituvchining o'quvchilarga ta'lim va tarbiya berish mahorati, ijodkorligi, ularni amaliy faoliyat va kasb-hunarga o'rgatish mahorati va boshqalar juda muhimdir. Pedagogik ijodkorlik fan emas, san'atdir.

Ta'lim-tarbiya natijasi muallimlik faoliyatida usulning to'g'ri tanlanishiga bog'liq. Birinchidan, to'g'ri va samarali ta'lim-tarbiya usuli yaratilishi kerak. Yaratish uchun esa, albatta, ijodkorlik zarur.

Darhaqiqat, tarbiyashunoslik uchun ilmiy asos zaruriy shartdir. Tarbiyashunoslik o'zining asosiga ko'ra ilmiydir, amaliy ifodasi va yakuniy natijasiga ko'ra san'atdir.

Ilmiy asosi bo'lmagan ta'limda uslubiy zamin ham bo'lmaydi. Zamon talabiga muvofiq holda ta'lim berishning mutlaqo yangi, o'ziga xos uslublari ishlab chiqiladi. Bu esa yangi pedagogik mahoratni talab etadi.

Insoniyat mafkuraviy noaniqlik og'ushida yashay olmaydi. Hozirgi vaqtda sekin-astalik bilan bo'lsa-da, yuksak ma'naviyat va insonparvarlikka intilish tendensiyasi shakllanar ekan, ideal tushunchasiga qaytish, uning ta'lim-tarbiyadagi ahamiyatini aniqlashtirish, shuningdek, ilmiy-pedagogik tadqiqotlar xarakteri va natijasiga hamda ijodiy yaratuvchilik faoliyatiga qanday ta'sir ko'rsatishi haqida mulohaza bildirish o'rinalidir. Lekin ta'lim va tarbiyada juda olis istiqbol uchun va umuman real holatda erishib bo'lmaydigan maqsadlar-ideallar qo'yish to'g'rimi yoki shu zarurmi o'zi, degan savol tug'ilishi mumkin. Bizning nazarimizda, ideal-maqsadlar qo'yish nafaqat qonuniy, balki zarurat hamdir. Bu yerda gap ta'limni takomillashtirish yo'nalishlarini, uning mazmunini, ijtimoiy-madaniy va iqtisodiy rivojlanishining keyingi bosqichidagi istiqbollarni belgilab beradigan *maqsad-ideallar*, *maqsad-yo'nalishlar*, *maqsad-qadriyatlar* haqida ketmoqda.

Maqsad — ta'lim faoliyatining asosiy ma'nosini tashkil etadi. Uni ideallashtirish esa ikkinchi darajali masala. Ta'limga idealni to'la amalga oshirish vazifasi yuklatilmaydi. Idealsiz inson nimaga ham intilardi. Idealsiz o'qituvchining ijodkorligi pasayadi va ta'lim oluvchining ma'naviy dunyosi qashshoqlashadi. Ideal ta'lim muassasasining da'vati, uning kelajagi, yaxlitligi va birligidir. Unda hali

yaxshi rivojlanmagan jamiyatning bugungi iqtisodiy va ma'naviy manzarasi emas, balki yaqin va uzoq istiqbollari asosi yotadi. Ta'lim ideali kelajakni bugunga „keltirish“ imkoniyatini ochadi.

Ta'lim ideali doimiy ravishda mazmunan boyitilib borilishi, ammo u hamisha pedagogik jamoa, ota-onalar, o'quvchilar, talabalar, umuman, ta'limning har bir ishtirokchisi uchun tushunarli bo'lmog'i kerak. Nima uchun ta'limda ideal zarur. Chunki insoniyatning o'z-o'zini bilish sari harakatining hozirgi zamon bosqichi jamiyat va shaxsning uyg'un rivojlanishi muammosini qo'ydi. Bu muammoni esa ta'limdagi idealsiz, yuksak insonparvarlik g'oyalari siz hal etib bo'lmaydi. Bizning nazarimizda, insonparvarlikning mohiyati ham xuddi ana shu ta'lim idealida ifodalangani. Holbuki, insonparvarlik ko'p asrlar davomida mavhum xarakterga ega bo'lib, faqat umumiy g'oyalar tarzida yashab kelgan.

Ammo XXI asrda tarix mantiqi real insonparvarlik sari qadam tashlashni qat'iy talab etmoqda. Bu — insoniyat yashab qolishining muhim shartidir. Chunki insoniyat endilikda faqat jamiyat va tabiat bilan uyg'un holda yashabgina taraqqiy topish imkoniga ega bo'ladi. Bu yerda zamonaviy ta'limning tarixiy ahamiyati, boshqacha aytganda, inson va atrof-muhit, jamoa va guruhlarning uyg'unlikka erishishi, mahsuldor o'zaro ta'sirining omili tarzidagi missiyasi yaqqol namoyon bo'ladi.

O'qituvchi mavqeyini, obro'-e'tiborini uning mahorati, bilimi belgilaydi. har bir o'qituvchining o'ziga xos dunyoqarashi, tajribasi, fanga bo'lgan munosabati, qiziqish-havasi, o'z kasbiga nisbatan hurmat-e'tibori, mehr-muhabbati mavjud. Bularning barchasi muallimning idealini shakllantiradi. Chunki pedagogik idealsiz ijodkorlik, ijodkorliksiz ta'limga muhabbat yo'q. U o'qituvchining o'quvchilar, jamoa, ota-onalar bilan o'zaro munosabatlari xarakterini aniqlaydi, boshqacha aytganda, tarbiyachining ko'p qirrali pedagogik faoliyatida uning barcha yo'nalishlarga bo'lgan munosabatini ko'rsatadi.

Hunarmand o'quvchiga faqat kasb-hunar o'rgatsa, o'qituvchi-tarbiyachi uning ongiga o'z ideallarini ham singdiradi. Negaki, pedagogik ideal faqat tarbiya vositasi yoki tarbiya maqsadi tarzidagina tushunilmaydi, u kengroq ma'noga ega. Pedagogik ideal butun pedagogik tizimni, usul va uslublarning g'oyaviy yo'nalishlarini ham belgilaydi.

O'qituvchi ideali juda murakkab va ko'p qirralidir. U o'zida muallimning dunyoqarashi, kasbiy, axloqiy, estetik va boshqa sifatlarini mujassamlashtiradi.

Pedagogik idealda ifodalangan dunyoqarash o'qituvchi faoliyatining ijtimoiy-siyosiy yo'nalishini ta'minlaydi. O'quvchilar undan g'oyaviy yo'nalish oladilar. Aytaylik, o'qituvchining insonparvarlik va vatanparvarlik g'oyalari, diniy tarbiyasi va boshqalar o'quvchilar dunyoqarashi shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Pedagogik idealning kasbiy yo'nalishi ham juda muhimdir. U — ilmiy-pedagogik bilim va tasavvurlar, shaxsning kasbiy-pedagogik yo'nalishdagi faoliyati, qisqacha qilib aytganda, o'qituvchining ong darajasini bildiradi. Yuksak ongsiz yuksak mahorat yo'q. U pedagogik nazariya va texnologiyani, muallimlik sir-asrorlarini yaxshi bilgan taqdiridagina mahorat sohibi bo'la oladi. O'qituvchi pedagogik izlanishi va shaxsiy ijodkorligi orqali faoliyatini doimo boyitishi, mahoratini oshirib borishi lozim. Aks holda pedagogik mohiyat kashf etolmaydi.

Pedagogik idealning kasbiy mazmuni faqat nazariy-pedagogik bilimlardagina iborat emas, balki u boshqalarning amaliy tajribasi ham demakdir.

O'qituvchining pedagogik ijodida uning pedagogik idealining etikaviy yo'nalishi ham katta ahamiyat kasb etadi. Chunki unda tarbiyachi-o'qituvchining axloqiy sifat-holatlarining tizimi mujassamlashadi.

Pedagogik idealning etikaviy jihati har bir pedagogik faoliyat, pedagogik tafakkur, pedagogik muloqotning asos-zamini hisoblanadi va u pedagogning axloqiy qiyofasini butun borlig'icha ko'rsatib turadi.

Kishi biror ta'lim muassasasida o'qib yoki turli mavzudagi adabiyotlarni mutolaa qilib, o'z-o'zidan o'quvchilar yoki talaba-yoshlarni yaxshi ko'rishga o'rganib qolmaydi, o'qituvchining o'z shogirdlarini seva olish qobiliyati uning boshqalar bilan o'zaro munosabatlari va ijtimoiy hayotda ishtirok etishi jarayonida shakllanadi va rivojlanib boradi.

O'z tabiat-xarakteriga ko'ra pedagogik mehnat (faoliyat) — o'quvchi yoki talaba-yoshlar bilan bo'ladigan kundalik muloqot — insonga bo'lgan muhabbatni chuqurlashtiradi va unga nisbatan ishonchini oshiradi.

O'qituvchi pedagogik idealining estetik yo'nalishini alohida ta'kidlab o'tish joiz. Chunki o'qituvchi ham, o'quvchi ham, talaba-yoshlar ham hamisha o'zlari qilgan ishlardan huzur-halovat topishlari kerak.

Ijod doirasi cheksiz. Unga bo'lgan ehtiyoj ham cheksiz bo'lib, hech qachon qondirilmaydi. Bundan pedagogik ijod ham mustasno emas.

Pedagogik ijod hamisha hamkorlikni talab etadi. O'qituvchining hamkasblari, o'quvchi va talaba-yoshlar, ota-onalar va boshqalar bilan o'zaro hamkorligi pedagogik ijoddagi zaruriy shartlardan biridir.

O'qituvchining ijodkorligi va mahorati darsni rejalashtirish, o'quv darsliklari, ma'ruza, maqolalar yozish, fikrlashi va amaliy faoliyatida namoyon bo'ladi.

Pedagogik ijoddagi eng murakkab jarayon bu o'quvchilar yoki talaba-yoshlar bilan jonli muloqotdir. Pedagog o'quvchi yoki talaba-yoshlar bilan bo'ladigan o'zaro muloqot usulini tanlashda axloqiylik va ijtimoiy mezonlarga tayanishi zarur.

Muloqot usuli o'qituvchiga o'quvchi, predmet, darsga bo'lgan munosabatlarini yo'lga qo'yishda ko'mak beradi. Muloqot tufayli sinfdagi kayfiyat, hissiy (emotsional) holat aniqlanadi. Do'stona munosabatlarga o'rganiladi. O'zaro hurmat yuzaga keladi.

Hozirgi zamon pedagogikasiga xos va zamonaviy pedagoglarning o'zlashtirib olishi hamda ularga amal qilishi shart bo'lgan pedagogik texnika, pedagogik texnologiya, pedagogik mahorat, pedagogik ijod kabi bir-biri bilan uzviy bog'liq o'ta muhim tushunchalar borki, ular bir-birining mazmun-ma'nosini to'ldiradi. Bu tushunchalarsiz pedagogik faoliyatni tasavvur ham etib bo'lmaydi. Aytish mumkinki, ular o'qituvchi pedagogik faoliyati yoki pedagogik jarayonning qat'iy sharti, kasbiy zaruratdir.

Ma'lumki, har bir sohaning, har qanday kasb-kor yoki faoliyatning o'z sir-asrorlari, o'z texnikasi mavjud. Uning sir-asrorlarini bilib, texnikasini yaxshi o'zlashtirib olgan inson mazkur yo'nalishdagi faoliyatida unchalik qiyinchiliklarga duch kelmaydi. Pedagogik texnikani o'zlashtirish ham bundan mustasno emas.

Pedagogik texnika tarbiyachi-o'qituvchining ichki faoliyat (dialog)idan kelib chiqadigan mazmuni ifodalay olish qobiliyatini bildiradi. Bu o'qituvchining kasbiy tarbiyalanganlik darajasini, kasbiy sifatlarini belgilashda ko'rinadi, ta'lim-tarbiya faoliyatida zarur bo'ladigan umumiy pedagogik malakalar mazmunini o'z ichiga oladi.

Pedagogik texnika — mashaqqatli mehnat samarasi bo'lgan pedagogik mahorat cho'qqisi. Bunda o'qituvchi bosqichma-bosqich pedagogik mehnat pillapoyalarini egallab, kasbiy yo'nalishining yuksak darajasiga ko'tariladi. Bu — uning pedagogik mahoratini bildiradi.

Pedagogik mahorat — o'qituvchining ta'lim-tarbiya berish jarayonidagi ijodkorligining oliy namunasi, pedagogik ijod natijasidir.

Pedagogik ijod esa fan va san'atning yaxlitligiga tayanib faoliyat ko'rsatish, ta'lim-tarbiyada uslubiy yo'nalishlar yaratishdir.

Bugungi kunda o'qituvchilarga xuddi ana shu sifatlar o'ta zarur. Ularni mukammal egallamasdan turib pedagogika, ta'lim-tarbiya sohasida katta yutuqlarga erishib bo'lmaydi.

„Hozirgi zamon ta'limida o'qitishning yangi yo'nalishi, xususan, ijodkorlik qanday bo'lishi kerak? Masalan, muhandislarni o'qitishda nimalarga ko'proq amal qilinadi?“ degan savollar tug'iladi.

O'quvchi va talaba-yoshlar ijodkorlikka o'rgatilishi lozim. Ular yangilikni qabul qilishga tayyor bo'lishi, avvaldan tayyorgarlik ko'rmasdanoq masalani ijodiy hal etishga o'rganishlari zarur. Ular bo'layotgan o'zgarishlardan cho'chimasliklari, yangiliklarning shiddatli oqimida o'zlarini xotirjam tutib, ishga kirishishi va imkoniga qarab, yangilikni qo'llab-quvvatlashlari kerak. Bu degan so'z, biz o'zimiz ko'nikib qolgan eski ma'nodagi ijrochi yoki oddiy muhandislarni emas, balki ijodkor muhandislar tayyorlash kerak, deganidir.

Xuddi ana shu ma'noda, bu gap sanoat va tijorat sohasida ishlaydigan ma'mur, yetakchi va rahbarlar tayyorlashga ham tegishlidir. Bunday kishilar ishlab chiqarish yoki amaliyotga endigina tatbiq etilgan mahsulotning yoxud endigina o'zlashtirilgan ishlab chiqarish usulining vaqt o'tishi bilan muqarrar holda jadal sur'atda eskirib borishini doimo e'tiborga olishi hamda har bir o'zgarishni nazorat qilishga qobil bo'lishlari kerak. Boshqacha aytganda, bo'lajak rahbarlar kelajakni oldindan ko'ra bilsin! Ular bo'layotgan o'zgarishlarga qarshi turmasligi, aksincha, ulardan ilhomlanib, yangiliklarni hayotga tezroq joriy etishi zarur. Zamon tezlik bilan ijobiy qaror qabul qila oladigan kishilarni talab etmoqda. Biz kelgusida „aqli“ yoki „tayyorlangan“, „uquvli“ deb aytadigan kadrlar, hatto har qanday muammoni qay tarzda hal etishni yaxshi biladigan va hayotiy tajribaga boy bo'lgan kishilardan ham o'z aqliy salohiyati bilan farq qilishlari lozim.

Axir, ilgari biz ta'lim berish deb ataganlarning ko'plari hozirgi vaqtda ma'nosini yo'qotdi. Endilikda faqat eski tajribalarni o'rganib yoki ularga tayanibgina biror ish qilib bo'lmaydi. O'tmishdagi usullarni hozirgi zamonga va eski qonun-qarorlarni joriy vaziyatga bevosita tatbiq etishga urinishdan ham biror foyda yo'q.

Bugungi kunda ta'limni faqat bilimlarni o'zlashtirish jarayoni tarzidagina qarab bo'lmaydi. Zamonaviy ta'lim inson xulq-atvorining shakllanishi jarayoni yoxud shaxsiyatining rivojlanishini belgilovchi omildir. Xulq yoki fe'l-atvor esa insonning baxti va taqdirini belgilaydi.

Inson tomonidan to‘plangan tajribalar davr o‘tishi bilan ayrim sohalarda mutlaqo foydasiz bo‘lib qoladi. Bu tabiiy holdir. Shuning uchun ham eski ta‘lim usullarini zamonaviy, yangi vaziyatlar inkor etadi. Odamlar o‘tmishga qanchalik bog‘langan bo‘lmasin, yangi zamonga yangi insonlar, yangi kasb-korlar kerak... Xo‘sh, yangi zamon insonlari qanday bo‘lishlari lozim? Albatta, taraqqiyparvar! Ular o‘z o‘tmishiga bog‘lanib qolmaydi. Muammolarga o‘zicha ijodiy yondashib, mustaqil hal eta olishga qodirdir. Taraqqiyparvarlar o‘zgarish va o‘zgartirishga o‘zida kuch-quvvat, jur‘at va ishonch topa oluvchi kishilardir.

Mutaxassislarning „xuddi shu yerda va hozir“ nima sodir bo‘layotganiga diqqat-e‘tiborini to‘liq jamlay bilish qobiliyati, ularning o‘zgalarni tinglay olishga o‘rganishi, vazifasi taqozo etayotgan shartlarni ko‘ra olishi, his etishi va tushunish uquvi o‘ta muhimdir. Chunki „qarab turib ko‘rmaslik, tinglab turib eshitmaslik“ boshqa-yu, tinglash, muammoli masalalarni ko‘rish va tushunishga o‘rganish boshqa. Tinglashga ehtiyoj — o‘rganishga ehtiyoj, o‘rganishga ehtiyoj — bilishga ishtiyoq, bilishga ishtiyoq — o‘rgatishga muhabbatdir. Ta‘lim o‘rgatish demakdir. O‘rgatish san‘atdir. San‘at esa ijodkorlikdir. Insonning har doim, har qanday sharoitda, har qaysi sohada ijodkor bo‘lishi — uning iqtidoridan dalolat.

Nima uchun ta‘lim jarayonida o‘smir-yoshlarni, qolaversa, barchani ijodkorlikka o‘rgatish muhim hisoblanadi?

Har qaysi zamonda ham ijodkorlik o‘ta zarurdir. Inchunin, davr juda shiddatli, yugurik, o‘zgaruvchan. Yashash tarzi ham unga moslanadi. Ammo ijodkorlik deganda faqat moddiy narsalarni yaratish yoki biror masala, voqea-jarayonga ijodiy yondashishgina tushunilmaydi, qolaversa, ijodkorlik bu insonning o‘z-o‘zini insoniy qilib tarbiyalashi, o‘zligi, o‘ziga xosligini yarata bilishi hamdir. Jamiyat qanday turdagi insonlarni shakllantiradi? Inson zoti moddiyatga qattiq ko‘ngil bog‘lab iztirob chekadimi yoki ko‘proq ma‘naviy jihatdan kamol topishga harakat qiladimi? Ta‘lim berishda o‘quvchi tashqi go‘zallikka maftun bo‘ladigan qilib tarbiyalanmasligi, aksincha, unga ichki mohiyatini izlashi, asliga muvofiqligini kashf etishi uchun imkoniyat tug‘dirilishi zarur. Toki insonparvar ta‘limning xizmati tufayli ruhiy jihatdan sog‘lom kishi (o‘z-o‘zini faollashtirgan, komil inson) mavjudligi ijtimoiy reallikka va siyosiy zaruratga aylansin.

Albatta, jamiyatda yaxshi yoki ulug‘ insonlarning ko‘payishi uchun ham ijtimoiy-siyosiy, tarixiy shart-sharoit kerak. Ulug‘lardan nuqson axtarishga hojat yo‘q. Ular ibrat qilib ko‘rsatishga,

izzat-u hurmat, muhabbatga munosib. Ulug'lar dunyo bilan hamkor-u hamjihat bo'ladilar. Bunday hol insonning ruhiy jihatdan sog'lomlashganini bildiradi. Bu — ijodkorlik natijasi. Demak, ijodkorlikning ijtimoiy ahamiyati buyukdir.

Bundan tashqari, har bir siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy tizimda hamisha ko'plab ijodkor insonlarga ehtiyoj seziladi. Negaki, taraqqiyot natijasida texnika va texnologiya, dalillar, kashfiyotlar eshik boraveradi. Ularning yangilarini esa ijodkor odamlar yaratishadi. Shu bois ularni tanlash, tarbiyalash, boshqarish va ular bilan bog'liq muammolarni hal etish davlat ahamiyatiga molik masalalardir. Inson ijodkorligiga xuddi ana shu nuqtayi nazardan qiziqish ham juda muhimdir. Inson ijodkorligiga e'tibor bermagan davlat kuchsiz va ojiz bo'lib qoladi. Endilikda faqat ilmiy doiradagi ziyolilargina emas, balki umuman ijodkor insonlar davlatni qudratli qilishadi.

Ammo insonning ijodkor bo'lishi ham oson ish emas. U bunda mashaqqatli uzoq hayotiy yo'lni bosib o'tadi. Ijod yo'li o'quvchi va talaba-yoshlarga o'z shaxsiy biologiyasini kashf etish, o'z mavjud „Men“ini tushunish, o'z-o'zini faollashtirish, o'zini „odam“ qilib, insoniy tarzda tarbiyalash, hayotda o'ziga xos yo'l tanlashiga yordam beradi. Inson ko'p holda olam, atrof-muhit, ijtimoiy jarayonlar ta'siriga berilib ketib, insoniy tabiatining da'vatlariga quloq solmay qo'yadi. Aslida ular insonning hayvoniy tabiati haqidagi ma'lumot (instinkt va mayl)lardangina iborat emas, balki takrorlanmas o'ziga xosligi hamdir. Inson o'zining jaholatparastligini anglab, o'z insoniyatini kashf eta oladi.

Insonparvar ta'limning eng asosiy maqsadlaridan biri insonni hayotning qimmatbaho in'om ekanini tushunishga o'rgatishdir. Zero, agar hayotda shodlik va muhabbat bo'lmaganida edi, inson tashvish-iztiroblarga ko'milib yashab, biror maqsad topa olmagan bo'lardi. Afsuski, biror kasb-hunarga ega bo'lmagan ayrim maqsadsiz kishilarning hayoti bo'm-bo'sh, shodliksiz, zerikarli kechadi. Ko'pincha bunday kishilar ijodkorlikka berilmasdan nima bilandir o'zini vaqtinchalik bo'lsa-da, ovutishga harakat qiladilar, lekin oqibati aksariyat hollarda fojia bilan tugaydi. Aslida inson o'zining nimasi bilan boshqalarga o'xshashini bilishi bilan bir qatorda o'zgalardan farqini, o'ziga xosligini ham qanchalik teranroq bilib borsa, u o'shanchalik qat'iylik ila individualligi — „asliga muvofiqligi“ni axtaradi. Inson ijod qilish asnosida o'ziga xoslik axtaradi va topadi.

Ta'lim o'quvchi va talaba-yoshlarga o'ziga xosligini axtarishga yordam bersagina ularda oliy kechinmalar yaxshi rivojlanadi.

O'quvchilik — oliy kechinmalar uchun juda qulay vaqt. Afsuski, hozirgi ta'lim muassasasi tizimi yoki shart-sharoit goho o'quvchi va talaba-yoshlarning oliy kechinmalarini so'ndirish yoki taqiqlash uchun imkon yaratib beradi. O'quvchi tabiatini, uning o'ziga xosligini hurmat qiladigan, aytaylik, u tanbur chertayotganida qalbi titrab ketadigan o'qituvchilar juda kamdan kam topiladi. Albatta, boz ustiga bizning ta'lim muassasalarimiz sinflarida o'quvchi va talaba-yoshlar ko'p. Ularning har biriga individual yondashishning iloji yo'q. Bundan tashqari, ta'lim muassasasining vazifasi ma'lum vaqt oralig'ida ma'lum o'quv materialini o'rgatishdan iborat bo'lib qolgan. Ta'limdagi bunday yo'nalish o'quvchini faqat fanni o'rgatishga e'tibor berishga majbur qilib qo'yadi. Bunday holda, ehtimol, ko'plab o'qituvchilarning ta'lim jarayonini, o'qitish, darsni qanday qilib qiziqarli va jozibaliroq tarzda tashkil etish haqida o'ylab ko'rishga imkoni ham bo'lmas.

O'quvchi va talaba-yoshlarni erkin ijod qilishga rag'batlantirish ta'limdagi qat'iylik va andozalashtirishdan xoli bo'lishi lozim. Ular yoshligida asosan ustoz-o'qituvchilariga taqlid qilishadi. Shu bois o'rgatuvchi murabbiy xushchaqchaq va o'z-o'zini faollashtirgan bo'lishi kerak. Bunday o'qituvchi-murabbiylar o'quvchining o'tanasidan ko'ra unga ko'proq, samaraliroq va sog'lom tarzda ta'sir ko'rsatadi. O'qituvchi o'quvchidagi o'ziga xoslikni ma'lumot tarzida qabul qilishi va o'zining barcha ta'lim-tarbiya ishida uning ana shu individualligiga asoslanishi kerak, ya'ni o'quvchining iqtidori nimaga da'vat etsa, uni shunga tayyorlamoq zarur. Bu — butun ta'lim tizimida amal qilinadigan to'g'ri yo'ldir. Agar o'qituvchi o'quvchi va talaba-yoshlarga ustoz, murabbiy, yordamchi, boshliq, ruhiy madadkor bo'lishni istasa, o'quvchining tabiati qanday bo'lsa, uni shundayligicha qabul qilishi, o'zligini qanday namoyon etsa, shundayligicha tushunishga harakat qilishi lozim.

Insonparvarlikning tarbiyaviy-axloqiy asoslari

Axloqiy fazilatlar odamning niyatida aks etadi.

Arastu

Insonparvarlik asosini axloqiy mezonlar belgilaydi. Inson axloqini esa faqat ta'lim, ilm-ma'rifat, tarbiya orqali go'zallashtirish mumkin. Demak, insonparvarlikning axloqiy asoslarini tahlil etishda ham biz donishmandlarning ilm-u amaliga, hikmatli so'zlariga tayanamiz.

Inson sa'y-harakatlaridan eng muhimi uning axloqiy fazilatlar sohibi bo'lishga intilishidir. Zero, uning ichki barqarorligi va hayotda mavjudligining ma'no-mazmuni ko'p jihatdan ana shu axloqiy fazilatga bog'liq bo'ladi. Faqat axloqiylikgina inson xatti-harakatiga go'zallik va uning hayotiga qadr-qimmat bag'ishlaydi. Axloqni katta kuchga aylantirish va uning ahamiyatini anglashga yordam berish — insonparvar ta'limning bosh masalasi hisoblanadi. Insonparvarlik xalqimizning asrlar davomida orttirgan milliy fazilatidir. Buni biz xalqimizning ma'naviy meroslari, ta'lim-tarbiya mazmuni, an'analari, urf-odatlar va marosimlari, mehr-muruvvati, saxovatpeshaligi va axloqiy xususiyatlarida kuzatamiz.

Xalqimiz uchun yangi tarix boshlandi. Insoniyat yangi asrda yashay boshladi. Xo'sh, ana shunday katta o'zgarishlar kuza-tilayotgan taraqqiyot bosqichida talaba-yoshlarimizning insonparvarlik fazilati qay darajada kamol topadi va insonparvarlik g'oyalari yana qanday mazmun-ma'no bilan boyiydi? Real insonparvarlik (gumanizm)ni ro'yobga chiqarishda ta'lim qay darajada xizmat qiladi? Shunga o'xshash ko'plab savollar tug'ilishi tabiiy holdir. Albatta, holva degan bilan og'iz chuchimaydi. Insonparvar jamiyat qurish oson ish emas. Bu, eng avvalo, odamlarning ma'naviy fazilatlar, madaniyati va tarbiyasi mazmuniga bog'liq. Ma'naviyat va madaniyatning yuksalishi esa qator ijtimoiy shart-sharoit, obyektiv va subyektiv omillarga borib taqaladi. Bizningcha, insonparvarlikning real ko'rinishi va tantanasiga zamin yaratuvchi, insonning o'z tabiati, xulq-atvoriga yangicha nuqtayi nazardan yondashish yoki individ sifatida o'zini qaytadan kashf etishga imkon yaratuvchi kuch insonparvar ta'limdir.

To'g'ri, nafaqat bizning xalqimiz, balki butun insoniyat uchun yangi uyg'onish davri boshlandi. Endi inson o'zini, to'g'rirog'i, o'z mohiyati yoki o'z insonparvarligining yangi-yangi qirralarini kashf etmog'i zarur. Insoniy hayotning tabiiy asoslariga murojaat qilish va uning ijodiy kuchlarini namoyon etish insonparvarlik uchun zamin yaratadi. Bunda inson tabiatiga faqat instinktizm nuqtayi nazaridan emas, balki ijtimoiy-madaniy mavjudotning obyektiv va subyektiv omillariga bog'liq ravishda namoyon bo'luvchi mohiyati tarzida qaramoq lozim.

Insonparvar ta'lim inson zotini oliyjanoblashtirishning eng qudratli vositasi bo'lsa-da, lekin uning turmush tarzi, tabiati nihoyatda ziddiyatli ekanini nazardan chetda qoldirmaslik kerak. Shu bois ham, insonni ko'pincha toifaga ajratamiz: ijtimoiylashgan yoki yolg'iz shaxs, ichki yoki tashqi ta'sirlarga beriluvchi, xudbin yoki altruist, no'noq yoki oqilona ish yurituvchi, boshqacha aytganda, uning ma'naviy birligi qalb va aqlga ajratib talqin etiladi. Haqiqatan ham, hayot uchun nima asos bo'lsa, axloq uchun ham o'sha asos bo'ladi. Ochlik va qashshoqlik hukmronlik qilgan joyda axloq yuksalmaydi. Ta'lim mazmuni nafaqat insonda axloqiy sifatlarni shakllantirishga, balki jamiyatning taraqqiy etishi va iqtisodiy jihatdan yuksalishi uchun ham xizmat qiladi.

O'quvchilar ruhiga insonparvar ta'limning axloqiy asoslarini singdirishda Qur'oni Karim, Hadisi shariflar, Az-Zamaxshariyning „Nozik iboralar“, Mahmud Koshg'ariyning „Devonu lug'atit turk“, Yusuf Xos Hojibning „Qutadg'u bilig“, Kaykovusning „Qobusnoma“, Ahmad Yassaviyning „Hikmatlar“, Sa'diy She-roziyning „Guliston“ va „Bo'ston“, Alisher Navoiyning „Mah-bub-ul qulub“, Ahmad Yugnakiyning „Hibat-ul haqoyiq“ va boshqa asarlarda talqin etilgan insonparvarlik g'oyalaridan foydalanish mumkin.

Insonparvarlik o'z ma'no-mohiyatiga ko'ra va o'zining ta'rif-u tavsifi bo'yicha insonni ulug'lashni, uni hayot markaziga qo'yishni, inson tafakkurining uyg'oqligini, uning o'zini, asl insoniylik tabiatini namoyon etish va ochilishini bildiradi. Albatta, bu insonparvarlikning turfa jihatlaridan biri, xolos.

Zero, axloqiylik insonning o'z mohiyatidagi ezgulikni bilishi va anglashi, uni ro'yobga chiqarishi, namoyon eta bilishi, undagi ezgulik yaratish istagi va yarata olish uquvidan iborat. Axloq jamiyatdagi iqtisodiy vaziyatga ham bog'liq. Bugungi kunda talaba-yoshlar ma'naviyatini yuksaltirish masalalariga katta e'tibor berilmoqda. Albatta, bunda xalqimizning ma'naviy qadriyatlari, buyuk ajdodlarimizning ezgu insoniy fazilatlarini, hikmatli so'zlari ta'lim-tarbiyada asosiy manba bo'lib xizmat qilmoqda.

Ulug' donishmandlar aytganlaridek, odamda ilm-u hunar qanchalik ko'p bo'lsa, u o'zini shunchalik kamtar tutadi. Zero, kamtarlik inson ma'naviy dunyosining namoyon bo'lishidir. Agar inson tabiatida haqiqatan ham halimlik, saxovat, odob-andisha, sharm-hayo bo'lmasa, u ming harakat qilmasin, baribir ko'pchilik ko'ziga kamtar bo'lib ko'rina olmaydi.

Hazrat Alisher Navoiy o'zining „Mahbub-ul qulub“ asarida kamtarlik haqida shunday yozadi: „Odobli inson barcha odamlarning yaxshisidir va barcha xalqlar uchun yoqimlidir. U mansabdor kishilardan go'zalroq va badavlat odamlardan hurmatliroqdir. U hech qanday ehson bermay, hammani shod qiladi, hech narsa hadya etmay, kishilarning g'amini tarqatadi...“.

Jamiyat va shaxsning moddiy sharoitlari o'zgarishi o'z-o'zidan ularni ma'naviy kamolotga olib kelmaydi. Ma'naviyati past odam boy bo'lib qolsa, birdaniga insoniy fazilatlar cho'qqisiga ko'tarilib qolishi mumkin emas. Shu ma'noda, ma'naviyat yuksaladigan zamin bu — eng go'zal odobdir. Demak, axloqni, ta'lim-tarbiyani kuchaytirish va mustahkamlash lozim. O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalari talaba-yoshlarida axloq-odobni shakllantirishning eng samarali va ta'sirchan yo'li katta yoshdagi kishilarning ularga ibrat ko'rsatishidir. Illo, axloq-odob amaliyot asosida shakllanadi.

Ta'lim-tarbiya talaba-yoshlarda dunyoqarashni shakllantirishga xizmat qiladi. Bu dunyoqarash haqiqiy insonparvarlikka tayangan mazmun kasb etmog'i lozim. Insonparvar nazariyalar juda ko'p va ularni ta'lim mazmuniga singdirish ham o'rinli, albatta. Ammo bu insonparvarlik g'oyalarida mavhumlik, tarixiy chegaralanganlik, noma'lum inson to'g'risida emas, balki ma'lum odamlar yoki real gumanizm haqida so'z yuritilgan bo'lishi lozim. Ta'lim real gumanizmni ro'yobga chiqarishga yo'naltirilgan sharoitda o'quvchilar, talaba-yoshlar dunyoqarashi va umuman, inson ma'naviyati kemtik bo'lmaydi. U sog'lom tarzda shakllanadi va rivojlanadi. Sog'lom dunyoqarashli pedagog (inson)gina Sharq-u g'arbning insonparvar nazariyalarini teran tahlil etib, ulardan eng asosiy-larini, ya'ni inson manfaati va uning kamol topishi uchun xizmat etadiganlarini o'zlashtiradi va hammasini ta'lim-tarbiya jarayoniga yo'naltiradi. Insonparvar ta'lim insonda insoniylikni va ongli faol fuqarolikni shakllantiradi. Ana shu nuqtayi nazardan qaraganda ta'lim mazmuni chuqur tahlil etilmog'i va uning insonparvarlik mezonlariga mos kelgan yo'nalishlaridan keng foydalanish maqsadga muvofiqdir. Ta'limni insonparvarlashtirish qotib qolgan g'oya(dogma) emas. Chunki tarixiy jarayonlarga muvofiq holda

ta'lim mazmuni ham o'zgarib boradi, yangilanadi. Biroq insonparvar ta'lim hech qachon tarixiy zarurlarga, taraqqiyot ehtiyojlariga zid kelmaydi. Insonparvar ta'lim umuminsoniy xarakterga ega bo'lgan mezonlarga tayanmog'i zarur. Bizning nazarimizda, bu mezonlar: insonparvarlik, xalqparvarlik, vatanparvarlik, taraqqiyparvarlik, adolatparvarlik.

Insonparvar ta'lim umuminsoniy xarakterga ega bo'lgan mezonlar uchun xizmat qilar ekan, ayni holda, ular ham insonparvar ta'lim mazmuniga zid kelmasligi kerak. Masalan, taraqqiyparvarlik yo'lida Vatanga, tabiatga, odamlarga zarar keltirish insonparvarlikka zid holatdir. Insonparvar g'oya barcha fanlarning asosini tashkil etib, odamlarning bilishi, anglashi, o'z insoniy imkoniyatlarini namoyon etishi va boshqalar uchun xizmat qilishi lozim.

XXI asr insonparvarlikning qayta tug'ilishi asri bo'lishi kerak! Endilikda xalqaro hayot dunyodagi vaziyatlarga juda ko'p yo'nalishlarda katta ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli XXI asr tarixida o'zbek xalqining roli va o'rni qanday bo'ladi? Nafaqat o'zining, balki insoniyat taraqqiyotiga to'sqinlik qiluvchi illatlar bilan kurashib, mutlaq yangi insonparvarlik e'tiqodiga yuz tuta oladimi? U insoniyat vijdonini hamisha uyg'oq ko'rishini istagan, o'z qadr-qimmatini tiklab, taraqqiyot cho'qqilaridan birini egallagan xalqqa aylanishi uchun nima ishlar qilishi zarur?

Bu savollarga javob topish lozim bo'ladi. Har qalay, insonparvarlikni benavolik, sustlik yoki ojizlik belgisi deb tushunmaslik kerak!

Insonparvarlik — tubanlik va adolatsizlikdan nafratlanmoq, yovuzlikka qarshi kurashmoq, taraqqiyot va insoniylikning yuksak cho'qqilariga erishmoq demakdir. Bu — qudratli kuch. Unga tayanib yashagan avlodlar baxtli bo'ladi.

Insonparvarlik ezgu g'oyalarni o'zlashtirib olish fikridan tug'ilgan. Ezgu g'oyalar esa mehr-muruvvat, shafqat, hamdardlik, bag'ri kenglik, har bir insonning erkin xohish-irodasini e'tirof etadi. Butun XX asr davomida insonparvarlik o'z xizmatini o'tadi. Har qalay, insonparvarlik ba'zan u yoki bu siyosiy ziddiyatlar keskinligini bartaraf etdi. Biroq XX asrda shafqatsizlikning ikki ko'rinishi — ikki jahon urushi kuzatildi. Ulardan keyin insonparvarlik ojizlik komida qolib, jim turishi yoki yuksalishning yana qandaydir yuqori darajasiga ko'tarilishi kerak edi. Go'yo shunday bo'ldi. Insonparvarlik XX asrda „va'da globalizm“ konturini qabul qildi. Gap bunda butun Yer yuzida yagona oqilona tartib bo'lishi haqida ketadi. Qoloq xalqlarni normal (umumiy) darajaga ko'ta-

rish uchun, umumbaxt saodati uchun g'amxo'rlik qiladigan yagona dunyoviy hukumat yaratish borasida so'z yuritiladi. Aftidan, bu afsona reallikka yaqinlashgandek bo'ldi. Bu vaqtga kelib Yer yuzidagi millatlarning birlashgan tashkiloti (BMT) tashkil etildi. Ammo keyingi o'n yilliklarda tashvishli signallar tarqala boshladi. Ekologik xavf-xatar o'zini namoyon etdi... Ishlab chiqarishni noto'g'ri yo'lga qo'yish, tabiat boyliklaridan oqilona foydalana olmaslik, mamlakatlararo iste'mol „poygasi“ va boshqalar dunyo miqyosida „ekologik muammolar“ni yuzaga keltirdi.

Ekologik muammolarni keltirib chiqaruvchi bunday faoliyatlardan voz kechish taklifi qat'iy inkor etildi. Chunki Yer yuzidagi taraqqiyotga erishgan omadli xalqlar, umuman, omadli insonlarning to'kin-sochinlik yoki farovonlikdan va turli-tuman iste'mol mahsulotlaridan voz kechmog'i qiyin. Farovonlik kerak, albatta. Lekin inson hech qachon ularning quliga aylanmasligi lozim. Inson ko'pincha erkinlik g'oyalariga berilib, maftun bo'lib, qiziqib ketadi, ammo erkinlikning eng oliy tatbiqi — bu uzoqni ko'zlab ish qilgan holda o'zining nafsini jilovlay bilish ekanini odamlar goho unutib qo'yadilar.

Bugungi kunda tashvishli hodisalardan biri ilg'or va qoloq mamlakatlar o'rtasidagi hayot va ishlab chiqarish darajalaridagi farqning teranlashuvidir. Bu jarayonni bartaraf etishda faol ishtirok etayotgan tarmoqlar bu — dunyo banklari va transmilliy korporatsiyalari ekanini ta'kidlab o'tmoq lozim. Bu ham ayni holatda insonparvarlikning qayta tug'ilishidan dalolatdir. U ko'pgina holda „aqli xudbinlik“ tarzida ko'rinadi. Inson olami markazida qat'iy turgan insonparvarlik (antroposentrizm) yoki oliy ma'naviy qadriyatning afzalligi ko'pincha inkor etilgan. Insoniyat qachonlardir muqarrar holda bu tanazzul olamiga kirishi kerak edi. XXI asrga insoniyat ana shunday holda kirib keldi. Ayrim shaxslar siyosatdagi axloq haqida gapira turib, faqat axloqiy siyosat uzoq muddatli va samarali natijalar berishini e'tirof etadi. Lekin tarix buning aksi bo'lishini ham ko'rsatadi. Ba'zan Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) keskin va muhim voqealarni hal etishda o'zlik ham qilib qoldi.

Bugungi kunda mamlakatimizning ma'naviy imkoniyati haqida nima deyish mumkin? Totalitar o'tmishning og'ir merosi, islohotlar paytidagi talon-tarojlar uyurmasi, uning hali iqtisodiy jihatdan to'la oyoqqa tura olmaganini e'tirof etmoq lozim. O'z-o'zini boshqarish ham hali yetarlicha yo'lga qo'yilgani yo'q. Bunday hollar ayrim kimsalarda ba'zan umidsizlik ham tug'dirishi mumkin. Lekin biz ezgu niyatlar va katta maqsadlar bilan yashayapmiz.

Buning uchun esa turmush tashvishlaridan bir zum qutulib, insonning kuch-qudrati va imkoniyatiga, oxir-oqibatda uning ma'naviyati yuksalib, yanada insoniylashishiga ishonmoq zarur. Bunday ishonchlar bizning xalqimizga doimo hamroh bo'lib kelgan va inshoolloh, shunday bo'lib qolajak. G'arb mamlakatlarining turmush tarzi sharoitlariga bog'liq holda „ishlangan ma'naviyati“ samarasiz va vaqtinchalikdir.

Insonparvarlikning tantana qilishi uchun insoniyat oldida hal etilishi lozim bo'lgan o'nlab emas, yuzlab muammolar turibdi. Ularni hal etishda xatoliklarga yo'l qo'yilishi ham tabiiy hol. Tabiat boyliklarini talon-taroj qilishga, o'g'irlikka, uyushgan jinoyatchilikka, diniy mahdudlikka qarshi keskin kurash olib borilishi kerak! Bu ishlarni tubdan va har taraflama amalga oshirish lozim bo'ladi. Kelgusida farovon jamiyat va qudratli davlat qurish uchun uning hozirgi asosini tobora sog'lomlashtirib borish kerak. Bu jarayonlarni uzoq yillarga cho'zish kerak emas.

Xususan, ta'lim tizimida boshqarishni yanada liberallashtirish lozim.

Insoniyat juda og'ir sinovlarni boshdan kechirmoqda. Bir tomonda terrorism, bir yonda siyosiy mojarolar, urush, ekologik va iqtisodiy tangliklar ba'zan uni dovdiratib qo'ymoqda.

Insoniyat insonparvarlik ideallariga sodiq qola oladimi yoki yo'qmi, buni oldindan bashorat qilib bo'lmaydi. Lekin har bir jamiyatning taraqqiyoti, gullab-yashnashi faqat uning xavfsizligini ta'minlashdangina iborat emas. Odamlar xohish-irodasini ochiq ifodalashi, so'zini ochiq-oydin aytishi va o'z taqdirini o'zi yaratishi uchun qo'li bog'liqligini his qilmasligi zarur ekan. Biz buning ahamiyatini mustaqillikdan keyin bilib oldik. Zero, Vatan va jamiyat erkin bo'lsagina gullab yashnaydi!

Ta'limni insonparvarlashtirish

*Kimda ilm-ma'rifat hosil bo'lmadi,
Maqsudiga aslo vosil bo'lmadi.*

Farididdin Attor

Ma'rifat va ma'naviyat, ta'lim va tarbiya inson hayotining uzviy bo'lagi. Ularsiz taraqqiy etgan jamiyatni, ezgulikni, ma'naviy olamni, umuman, hayot ma'nosini tasavvur etib bo'lmaydi. Shu sababli, insonparvar jamiyatda ma'rifat va ma'naviyat, ta'lim va tarbiyaga hamisha katta e'tibor beriladi.

Biroq bu boradagi ishlar davlatni boshqarish usuliga emas, balki insonlarning hayot tarziga aylansagina samarali natijalarga

erishiladi. Gap shundaki, insonparvarlik va vatanparvarlik to'g'ri-
sidagi mulohazalar quruq gap bo'lib qolmasligi lozim. Bunday
holat ba'zan hali katta hayotiy tajribaga ega bo'lmagan, hayot ma'-
nosini teran anglab yetmagan, orzu-xayollar og'ushida yasha-
yotgan ayrim yoshlar hayotida uchrab turadi. Jamiyat va Vatanga
sadoqatli bo'lish borasidagi chaqiriq-da'vatlar soxta tuyulmasligi
uchun vatanparvarlik g'oyasi ma'naviy ehtiyojlarimiz talablarini
qondira oladigan ta'limotga aylanishi kerak. Ta'limot esa faqat ta'-
lim asosidagina yuzaga keladi.

To'g'ri, insonparvarlik va vatanparvarlik, ezgulik kishilarning
amaliy ishlari mazmunida chuqurroq ifodalanishi lozim. Dar-
haqiqat, ma'rifat va ma'naviyat, ta'lim-tarbiyaning eng birinchi
galdagi vazifasi yoshlarni faqat vatanparvarlik ruhida tarbiyalash
emas, balki o'zida insoniy sifatlarni shakllantirgan, har tomon-
lama komil insonni voyaga yetkazishdan iborat bo'lishi zarur. As-
lida insonning yetuk mutaxassis bo'lish va kamolotga intilishi va
oxir-oqibatda yetuk mutaxassis bo'lishi hamda kamol topishi
haqiqiy insonparvarlik va vatanparvarlikdir. Vatanparvarlik — in-
sonparvarlik, insonparvarlik — insoniylik, insoniylik esa adolat-
dir. Bu oliy qadriyatlar yaxlitlikni tashkil etadi. Birining maz-
munini ikkinchisi to'ldiradi, birining ma'nosi ikkinchisining
aks etadi. Ularning birisiz ikkinchisi ham mavjud bo'la olmaydi.
Demak, har qanday ta'limda ana shunday oliy insoniy qadriyat-
larga tayanish lozim, aks holda, hech qachon ko'zlangan maq-
sadga erishib bo'lmaydi.

Bundan kelib chiqadiki, eng avvalo, ta'limning o'zi insonpar-
varlik g'oyasiga yo'g'rilgan bo'lishi, unda umuminsoniy, abadiy
qadriyatlar aks etib turishi zarur. Negaki, faqat ma'lum jamiyat
yoki ma'lum ijtimoiy shart-sharoit mafkurasi uchungina xizmat
qilgan ta'limning umri juda qisqadir.

Ta'lim umuminsoniy va dunyoviy bo'lsagina uzoq qadrlanadi.
Shu ma'noda faxr bilan aytishimiz mumkinki, bizning ta'lim
haqidagi g'oyalarimiz butun tarixiy taraqqiyotimiz davomida in-
sonparvarlik va ezgulikka tayangan. Zero, insonparvarlik ta'limi milliy
ideallarimizning ajralmas tarkibiy qismidir. Insonparvarlik bizlarga
olis o'tmishimizdan, ota-bobolarimizdan qolib kelayotgan mu-
qaddas meros. Darhaqiqat, bizdagi sharqona falsafa, xalq pedago-
gikasi, xalq og'zaki va yozma ijodiyoti, ta'lim-tarbiyaga oid didaktik
materiallar, axloq-odob haqidagi g'oyalar, oilaparvarlik, oilaviy
munosabatlar, kattalarning kichiklarga shafqati, kichiklarning yoshi
ulug'larga hurmati, mehr-oqibati, sharm-u hayosi va boshqalar
insonparvarligimiz mazmuni — buyuk ma'naviy boyligimizdir. Ayni

choqda dunyoning ko'pgina mamlakatlarida xuddi ana shu insoniylik g'oyalari, o'zaro muqaddas qon-qardoshlik rishtalariga ehtiyoj, zarurat, tashnalik sezilayotgan bir paytda bizning xalqimiz hamisha ularga sig'inib, adolat va yaxshilikning kuchiga ishonib yashaydi. Insoniy fazilatlarini asrlar osha yoki butun tarixiy taraqqiyoti mobaynida ulug'lab, kuylab, ardoqlab keladi. Bunga ajdodlarimizdan qolgan muqaddas an'analar, ezgu urf-odatlar, madaniy meroslar, xususan, insoniyatning ulug' farzandi bo'lmish Alisher Navoiyning insonparvarlik g'oyalari, o'lmas she'riyati, chuqur falsafaga yo'g'rilgan asarlari, butun ijodiy merosi, eng muhimi, ularda ilgari surilgan yuksak axloqiy ideallari, ezgu ishlari misol bo'la oladi. Zero, Alisher Navoiyning o'zi millatimizning oliy idealidir. Alisher Navoiy bugungi kundagi zabardast yoshlarimiz va kelajakdagi barkamol avlodlarimizning ham idealidir. Negaki, u kuylagan insonparvarlik butun insoniyatning orzu-umididir. U biz uchun dasturilamal, kamolotimiz timsoli, kuch-qudratimiz va muhabbatimiz manbayidir.

Aslida inson uchun mavjud ma'naviy boylıklar va oliy ideallar bilan quruq maqtanish emas, balki ularga munosib bo'lish, ularni amalda ijro etish, ro'yobga chiqarish o'ta muhimdir. Aks holda, haqiqatparvarlik, adolatparvarlik, vatanparvarlik, insonparvarlik, erkinlik va shunga o'xshash boshqa ko'plab ideallar safsata bo'lib qoladi. Ular insonning kamolotga intilishining haqiqiy omili bo'lishi, uning mohiyat-mazmunini tashkil etishi haqidagi tushunchalar ham o'z ma'nosini yo'qotadi.

Faqat tarbiya mohiyatini to'g'ri tushunish va uni to'g'ri ijro etish eng ezgu ijtimoiy ideallar tug'diribgina qolmay, balki ularni hayotda mujassamlantirish imkonini ham beradi. Bu esa insonparvarlikdir.

Chunki insonparvarlik sifatlari hayotdagi yaxshilik tantanalari, ezgulikning amaliy ifodasi mehr-shafqat va muruvvat bilan o'lchanadi.

Eslab ko'rsangiz, sho'rolar ittifoqi davrida, qayta qurish eng avjiga chiqqan paytlarda ta'limni insonparvarlashtirish mavzuyi negadir to'satdan juda muhim va dolzarb bo'lib qolgandi. Ta'limni insonparvarlashtirish to'g'risida og'iz ko'pirtirilib tinmay gapirilar edi-yu, ammo ayyorona tarzda ta'limda an'anaviylik, ko'r-ko'rona aqidaparastlik davom ettirilardi. Aslida esa ta'limda haqiqiy insonparvarlik tamoyillari haqidagi tushunchalar deyarli yo'q edi. Mavjud ta'lim tizimida esa insonning asl ma'naviy qiyofasi emas, balki majruh timsoli haqiqat tarzida o'rganilardi. G'afolat ichidagi qiyofasizlik o'smir uchun o'z shaxsiyatini shakllantirishda namuna

qilib ko'rsatilar edi. Insonning real hayotdan yiroq timsoliga sig'inish asosida ta'lim berilardi. Insonparvarlashtirishga ancha-muncha tadqiqotlar va ishlanmalar talab etuvchi muammolar tarzida qaralmas edi. Aslida ta'limni insonparvarlashtirish „Insonshunoslik“ bo'lib, u o'quvchilarning ijtimoiy-madaniy tarixni, hozirgi zamon milliy madaniyatlarining rang-barang olamini, dunyoqarashni, hayot tarzini, umuminsoniy qadriyatlar va insonning fundamental huquqlari muammosini bilishlari uchun zamin yaratadi. Shuningdek, o'z shaxsiyatining murakkabligini, o'z-o'zini anglash hamda tarbiyalash orqali o'zini rivojlantirish, kamol topirish yo'llarining nihoyatda chigalligini tushunishlariga yordam beradi.

Insonparvar ta'lim yaxshi jamiyat va yaxshi odamlarni barchaga ibrat qilib ko'rsatadi, ularni teran o'rganishga da'vat etadi. Agar yaxshi odamlar „bu yaxshi“ degan bo'lsa, demak, haqiqatan ham uning yaxshi ekanini bilish uchun ulug' zotlar ishini, biror ezgu sohaning ilk qaldirg'ochlari faoliyatini yaxshi namuna tarzida o'rganib, ular faoliyatiga amal qilish fazilatdir.

Ma'lumki, o'zining kimligi va nimaga qodirligini bilmagan, ichki yoxud ma'naviy jihatdan tozarish yoki poklanish amallarini o'tmagan, ruhiy hamda ijodiy imkoniyatlarini namoyon etolmagan insonlar bilan jamiyatda hech qachon buyuk o'zgarishlar qilib bo'lmaydi. Ammo bu boradagi har bir tajriba, har qanday vosita va usullar, kuch-qudrat, shijoat alohida qadriyat kashf etadi.

Ruhiy sog'lomlik, ma'naviy sofflik, ijtimoiy yetuklik — bu o'z-o'zini anglash bosqichlari, pillapoyalari uzra kamol topish, „o'zida olamni kashf etish va o'zini olamda kashf etish“ saboqlari natijasi, o'z-o'zini tarbiyalash samarasidir. O'z-o'zini tarbiyalash insonning axloqiy ziynati, takrorlanmas xislatidir. Zero, insonparvar ta'lim o'zgalarni boshqarish vositasi emas. Uning eng asosiy maqsadlaridan biri o'z-o'zini boshqara bilish iqtidoriga ega bo'lgan shaxsni tarbiyalab voyaga yetkazish. Eski bilimlarni yaxshi o'zlashtirib olgan va yangilarini teran tushungan insongina o'zgalarga o'rgatish san'atiga egadir. O'rgatmoq ikki marta o'qimoq demakdir. Faqat ta'lim-o'rganishgina insonda yuksak ma'naviy sifatlarni shakllantiradi. Kishi axloqiy kamolotga erishishi uchun, eng avvalo, ko'nglini poklashi lozim.

Ta'lim — ko'ngilni poklash usulidir.

Inson butun imkon-irodasi ila muqaddaslikka talpinsa va haqiqat axtarsagina uning ko'ngli poklanadi. Bularning barchasi esa haqiqiy bilimga bog'liq.

Ta'limni insonparvarlashtirish deganda biz, eng birinchi navbatda, ta'lim mazmunida u yoki bu darajada to'laqonli inson timsolini aks ettirishni tushunamiz. Bu shunday inson timsolidan iboratki, u o'smir yoshlarning shaxsiyati rivojlanishi uchun asos — manba bo'lib xizmat qiladi. Boshqacha aytganda, har bir kishi uchun havodek zarur bo'lgan insonparvar ta'limning negizi inson va insoniylik haqidagi bilimlarni tashkil etadi. Mazkur bilimlarni o'zlashtirmasdan turib inson o'z shaxsiyatini rivojlantira olmaydi. U burch va mas'uliyatini his etmaydi, faqat tubanlik va foydani biladi, xolos.

Xo'sh, hozirgi sharoitda insonparvar ta'lim bo'yicha qaysi yo'nalishlarda muhim ish olib borilishi kerak?

Birinchi, ta'limning erkinligini ta'minlash, uni har xil o'tkinchi va samarasiz ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy da'vatlar va shiorbozlikdan xoli qilish, bir qolipga solmaslik, ya'ni andaza-bozlikdan qochish zarur. O'shandagina o'quvchi va talaba-yoshlar bir xillik, mo'min-qobillik, itoatkorlikka o'rganishmaydi, erkin fikr yuritishadi. Negaki, bir xil ijtimoiy andazalar, sxemalar, g'oyalar, ratsional mulohazalar, mafkuralar odamlarning miya — ongini to'ldirib tashlaydi. Xuddi o'shalar, aytaylik, narsaning haqiqiy holati to'g'risida munosabat bildirishda asos bo'lib xizmat qiladi. Bu illuziyadir, ya'ni haqiqiy ijtimoiy manzara yoki ijtimoiy holatni anglamasdan yoki mohiyatini tushunib yetmasdan turib, uni noto'g'ri talqin etish va qabul qilish, boshqacha aytganda, obyektiv mazmunning subyekt tomonidan buzilishidir.

Ikkinchi, ta'limning insonparvarlik vazifalaridan biri — bu o'smir-yoshlarni, umuman, inson zotini ana shunday illuziyaga asir bo'lib qolish xavfidan himoya qilishdir.

Insonga mustaqillik va erkinlik berilishi mumkin, ammo hamma gap uning ongi mustaqil bo'lishidadir. Agar inson jaholat tuzog'iga tushib qolgan, har xil mafkuralar zanjiriga bog'langan, aqida-parastlik illuziyasiga maftun bo'lgan bo'lsa-chi? Bu holat mantiqiy fikr yuritib, yolg'onlardan rostni farqlashga imkon bermaydi. Bunday ong sohibi yoki sohibasi ojiz insonga aylanib qoladi. U o'z erkinligi shaxsiyatidan qochib, undan begonalashadi. Uni o'zgalarning ixtiyoriga topshirib qo'yadi, ya'ni kimgadir yoki nimagadir bog'liq holda hayot kechiradi. Bu mazohizmning ko'rinishi, ya'ni o'z „Men“ini inkor etish, bo'ysunishga intilishdir. Taraqqiyparvarlikka asoslangan ta'lim esa inson ongining haqiqiy erkinligini ta'minlashda asosiy manba bo'lib hisoblanadi.

Insonparvar ta'lim insonga o'zi va insoniylikning eng yuksak cho'qqilari haqida bilim beradi. Inson o'zi haqida ko'p narsalarni

bilishi shart. O'zi haqida bilimga ega bo'lmagan turib, inson hech qachon o'zini o'zgartira olmaydi. Ta'lim esa o'zgarishni taqozo etadi. Shu bois insonning o'z ichki olami va faoliyatini tahlil qilib, o'ziga „tashxis“ qo'yishi, o'z-o'zini tadqiq etib, o'rganishi uning ijobiy fazilatidir. Masalan, o'z ustida ishlash degan gap bor. Ta'lim insonni o'z ustida ishlashga o'rgatadi. Ta'lim asosida insonda qat'iy tushunchalar, e'tiqod, bilim, g'oya shakllanadi. Chunki bugun bir tushuncha bilan, ertaga boshqa yo'nalishdagi va boshqa paytda esa yana o'zga g'oya bilan yashaydigan insonni ma'naviy sog'lom, baxtli, bekam-u ko'st deb bo'lmaydi.

Tabiat qonunlari mavjud bo'lgani kabi inson ma'naviyatining ham o'z qonuniyatlari bor. Insonning butun borlig'i, hayoti ana shu ma'naviyat qonunlari bilan bog'liq. Ma'naviyat qonunlari ta'lim-tarbiyasiz ijro etilmaydi, mustahkamlanmaydi. Ma'lumki, tabiat qonunlari tajribalar, kuzatishlar, qayta-qayta tekshirish natijalari, tegishli fizik miqdor-kattaliklarni o'lchash, aniqlash, tarozida tortib ko'rish, his etish va boshqa vositalar orqali kashf etiladi. Ammo inson ma'naviyatining o'zagi bo'lgan ong yoki vijdonni o'lchab, tarozida tortib bo'lmaydi. Shuningdek, halollikni ham biror asbob bilan o'lchab bo'lmaydi. Ma'naviyat ruh bilan, borliqdagi oliylik bilan bog'liq. Zero, oliylikning o'lchami ham, og'irligi ham yo'q! Insonning oliy maqsadlar nuqtayi nazaridan amalga oshirgan har qanday xatti-harakati, faoliyati sarhad bilmaydi. U buyuklik, muqaddaslikdir. Buyuklikka esa hech qachon chegara qo'yib bo'lmaydi. Demak, vijdon, mehr-muhabbat, haqiqatning ham o'lchovi va chegarasi yo'q. Biroq ularni insonparvar ta'limsiz tasavvur ham etish qiyin.

O'z-o'zini tahlil qila bilgan insongina ma'naviy jihatdan nimaga qodir ekanini tushuna boshlaydi. Tahlil etish orqali u o'zining qanday g'oya bilan, qaysi yo'nalishda yashayotgani, qanday sifat-fazilatlarini borligi, qanday xususiyatlarga ega ekanini, ong osti yoki shuurida nimalar mavjudligini aniqlashtiradi. O'zini yaxshilab o'rgangan odamgina taraqqiyot sari yuz tutadi, kamolot sari yo'l oladi. Ammo nazariy va amaliy ta'limsiz inson o'z-o'zini o'rgana olmaydi. Ta'lim – o'rganish usuli, kamolot o'lchovi.

Xolisona aytganda, ta'lim-tarbiya g'oyalarida insonparvarlik borasidagi mulohazalar to'la aks ettirilmagan. Ana shularni e'tiborga olib, ta'lim tizimiga „Insonshunoslik“ fani kiritilsa, maqsadga muvofiq bo'lardi. Ehtimol, u kelgusida ta'limni insonparvarlashtirish uchun tayanch vazifasini o'tar. Bizningcha, „Insonshunoslik“ fanisiz barcha ijtimoiy fanlar o'z oldiga qo'ygan maqsadlariga erisha olmay, havoda muallaq qoladi. Ziyoli va ijodkor inson o'z-

o‘zini tarbiyalashning ahamiyatini juda yaxshi tushunadi. Uning o‘z shaxsiyati yoki o‘z-o‘zini rivojlantirishida „Insonshunoslik“ o‘ziga xos ma‘naviy „tezlashtirgich“ hamda muhim dastur vazifasini bajaradi. Biz „Insonshunoslik“ kursining ishlab chiqilib, ta‘lim tizimiga kiritilishini ijtimoiy ehtiyoj deb bilamiz. Chunki u hammaning va har bir kimsaning ijtimoiy madaniyatini yuqori ko‘tarish uchun xizmat qiladi. Zero, tartiblashtirilgan va mujassamlashtirilgan bilimlardan tashkil topgan „Insonshunoslik“ ning manbalari faqat inson haqidagi fanlardagina emas, balki butun ma‘naviy madaniyatda ildiz otgan. „Insonshunoslik“ ana shularga tayanadi. Bu esa, o‘z navbatida, kishini madaniyatsizlik va ma‘naviy bo‘shliqdan asraydi.

Darvoqe, endilikda jamiyatning rivojlanish yo‘li va maqsadlarini belgilashda madaniyat darajasini yuqori ko‘tarish, madaniy boyliklar yaratish va kishini kamol toptirish masalalariga alohida e‘tibor berish, hatto uni birinchi o‘ringa qo‘yish zaruriy hol bo‘lib qolmoqda. Bu masalalarni esa ta‘limni insonparvarlashtirmasdan turib sira amalga oshirib bo‘lmaydi. Ayni boradagi ishlar ta‘limning umummadaniy tashkil etuvchilarini kengaytirish orqali yo‘lga qo‘yiladi. Ammo bu muammolar navbatdagi qaror yoki buyruq chiqarilishi bilangina hal etilmaydi. Mazkur yo‘nalishda tegishli ishlarni yo‘lga qo‘yish uchun ham, eng avvalo, inson haqida falsafiy-psixologik tasavvurlar zarur. Bunday tasavvurlar esa inson ongida birdaniga paydo bo‘lib qolmaydi. Ular inson va uning olamdagi o‘rni haqida uzoq vaqt davomida fikr yuritish, tafakkur qilish, ilmiy-ijodiy ishlar olib borish asnosida yuzaga kelgan ma‘naviy madaniyat ta‘sirida shakllanadi.

Albatta, yuqorida aytib o‘tilganidek, „Insonshunoslik“ uchun ma‘naviy madaniyatning barcha turlari va tarkibiy qismi manba bo‘lib xizmat qiladi. Biroq turli ijtimoiy fanlardagi g‘oya va bilimlarni bitta maqsad yo‘lida mujassamlashtirish va yaxlit holda ta‘limga xizmat qildirish osonlikcha kechadigan jarayon emas. Bu tarbiyalovchi inson, umuman, inson ruhining buyuk ijodiy mahsulidir.

Bunday yuksak maqsad sari tobora yaqinlashib borish uchun juda ko‘p ish qilishga to‘g‘ri keladi va ayni chog‘da juda ko‘p narsalar ham kerak bo‘ladi. Holbuki, bunday buyuk ishlarda ta‘lim uchun kerakli materiallar tanlash, moddiy o‘quv bazasini yaratish, darsliklar yozish, dasturlar ishlab chiqish, ular bilan tarbiyachi, o‘qituvchilarni tanishtirishning o‘zigina yetarli bo‘lmaydi.

Boshqa barcha ijtimoiy fanlar qatori „Insonshunoslik“ kursining ham eng asosiy maqsadlaridan biri — o‘sib-ulg‘ayib kelayotgan

yosh avlodlar dunyoqarashini kengaytirish, ularni ma'rifat va madaniyatga o'rgatish, eng muhimi, ular qalbida ezgulikka va o'z-o'zini kamol toptirishga qiziqish, havas uyg'otish, ichki ehtiyoj tug'dirish, o'z shaxsiyatini shakllantirishning turli usullarini egalashga ko'maklashishdir.

Bundagi muvaffaqiyat garov — bu o'qituvchining insoniylik sifatleri, uning shaxsiyati, o'quvchilarga bo'lgan samimiy, odilona va erkin munosabati, ta'lim-tarbiya, o'qitish ishlariga insonparvar nuqtayi nazaridan yondashuvidir. Demak, eng avvalo, ta'lim usullarini insonparvarlashtirish o'qituvchi va o'quvchining erkin muloqotiga, o'zaro hurmati va do'stona munosabatiga, ustoz-u shogirdning bir-birlariga bo'lgan mehr-u muhabbatiga tayanilishi lozim. Gap shundaki, katta yoshdagi kishilar muomala-muloqot vaqtida faqat kichiklar yoki o'quvchi-yoshlardan emas, balki o'zlaridan ham kamchiliklar topishga harakat qilishlari kerak. Lekin aksariyat hollarda katta yoshdagi kishilar bir-birlari bilan o'zaro muomala-muloqot vaqtida o'zlarining xatoga yo'l qo'ygani, nohaqligi, tegishli masalalar bo'yicha mutaxassis emasligini e'tirof etishib, beayb parvardigor deydilar. Ammo o'quvchi yoki talaba-yoshlar bilan bo'lgan o'zaro muloqotida o'zlarining tegishli sohasini unchalik bilmasligi, nohaqligi yoki mukammal emasligini juda kamdan-kam hollarda tan oladilar.

Gap shundaki, o'zaro erkin fikr almashinish, „hamma narsaning to'g'riligini shubha ostiga olib, tahlil etish“ prinsipi faqat o'qituvchi bilan o'quvchining o'zaro teng huquqliligi asosidagina yo'lga qo'yiladi.

Hamma vaqt va hamma masalalarda ham o'zini haq deb, qaysarlik qilavermagan va bunday holatlarni ongli ravishda samimiy inkor etgan o'qituvchigina sinfda o'quvchilar bilan murakkab muammolarni erkin holda o'zaro muhokama etish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Axir, buyuk yunon donishmandi Suqrot „o'qish-o'rganish — hamkorlikda ishlashdir“ deb behuda aytmagan.

Har qalay, ta'limni insonparvarlashtirish maqsadining ijtimoiy ahamiyati qanchalik ulug' va yuksak bo'lmasin, bari bir uni hech qachon „zo'rvonlik“ bilan amalga oshirib bo'lmaydi. „Insonshunoslik“ o'qituvchilarni ham, o'quvchi va talabalarni ham o'ziga maf-tun etishi kerak. U o'shandagina boshqalar uchun foydali bo'ladi. Demak, „Insonshunoslik“ dasturini tuzishda akademik litsey va kasb-hunar kollejlari o'quvchilarining yoshiga mos psixologik xususiyatlarini hamda o'quvchilarning o'zi va boshqalarga nisbatan yoshligiga xos tabiiy qiziqishlari e'tiborga olinsagina, samarali natijalarga erishiladi.

Jamiyat taraqqiyotida inson omili o‘ta muhimdir. Ammo inson omilini insonparvar ta’limsiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Insonparvarlik asosi — insoniylikdir. Insoniylik — kishi umrining ziynatidir. Biroq ta’lim-tarbiyasiz kishida insoniy sifatlar kamol topmagani kabi insoniyliksiz ta’lim-tarbiya ishini ham oldinga siljitib bo‘lmaydi. Bu tushunchalar bir-birlari bilan o‘zaro chambarchas bog‘liqdir. Ta’lim-tarbiyasiz insoniylik, insoniyliksiz esa ta’lim-tarbiya yo‘q. Insoniylik kishi hayotini go‘zal aylasa, ta’lim-tarbiya esa unga ma’no-mazmun bag‘ishlaydi. Kishining martabasi, mavqeyi, iqtidori qanchalik yuksak bo‘lmasin, ular hamisha inson fazilatlaridan past turadi. Kishining ulug‘ligini uning insoniy fazilatlarini belgilab beradi. Ta’limning kuchi kishida xuddi ana shunday go‘zal insoniy fazilatlarini shakllantirishda yaqqol ko‘rinadi.

Ta’limni insonparvarlashtirishning vazifalari

Yaxshi ishlarning afzalligi shundaki, u xalqni yuksaltiradi va uni yanada ezgu ishlarga moyil qilib qo‘yadi.

Jan Jak Russo

Keyingi yillarda yetuk mutaxassislar axborot texnologiyasi ta’limni insonparvarlashtirishga olib kelmaydi, deya xavotir bo‘lmoqdalar.

Haqiqatan ham, kompyuter taraqqiyotining harakatlantiruvchi kuchi tufayli odamlarning matematik bilimlarni egallashiga zarurat tug‘ildi. Lekin turli mazmundagi axborot resurslari bilan tanishishga imkoniyat berilsa-da, ayni axborotni olishga odamlarning tayyor yoki tayyor emasligi va uning oddiy axloqiy-etik mezonlarga to‘g‘ri kelish-kelmasligi borasida hech kim qayg‘urmasligi mumkin.

Hozirgi zamonda dasturiy ta’minotning ko‘plarini g‘arbona prinsiplarga, texnokratik madaniyatga asoslangan dasturchi-matematiklar tayyorlashgan. Muammo shundaki, har xil vaqtni oluvchi, samarasiz kompyuter o‘yinlari, texnokratik madaniyat Internet tarmog‘i hamda kompyuter orqali to‘siqsiz va cheklanmagan miqdorda bolalar ongiga singib bormoqda. Ta’lim muassasasi o‘qituvchilari bolalar va talaba-yoshlarning axborot olish imkoniyatini cheklay olmaydilar. Oqibatda insonparvarlikka bir qadar to‘siq paydo bo‘lish muammosi ehtimoldan xoli emas.

Jamiyatni insonparvarlashtirishning muhim yo‘li insonparvar ta’limdir. Biroq bugungi kunda ta’limni to‘la ma’noda insonpar-

varlashtirilgan, deb bo'lmaydi. Ta'limning avtoritar xarakteri, tobelik, har xil zaruratsiz talablar tobora yo'qolib borayotgan bo'lsa-da, lekin undagi erkinlikni, demokratiyani yetarli darajada deb bo'lmaydi. O'quvchi va o'qituvchi yoki talaba va pedagog o'rtasida haqiqiy insonparvarlik barqarorlashishi lozim. Hali maktab, kasb-hunar kolejlari, oliy o'quv yurti faoliyatini bilim berish va kasb-hunar o'rgatishga yo'naltirish, samarasiz so'zbozliklardan voz kechish, bir xilliklardan xalos bo'lish borasida ko'p ishlar qilinishi lozim.

Ta'lim tizimining texnokratizmga bog'lanib qolmasligidan ham ogoh bo'lish kerak. Buning uchun esa, shubhasiz, ta'limni insonparvarlashtirish lozim. Ta'limni insonparvarlashtirish esa pedagogik jarayonlar (maqsad, mazmun, usullar) komponentlari tuzilishini o'zgartirishni nazarda tutadi.

Bizningcha, insonparvar ta'lim muassasasining bosh maqsadi o'quvchi-talaba shaxsi, to'g'rirog'i, uning butun ma'naviy madaniyatini rivojlantirishdan iborat bo'lishi zarur. Ma'naviy madaniyat deyilganda shaxsning integrallashgan ezgu xususiyatlari nazarda tutilmoqda. Bu xususiyatlar uning yashashga bo'lgan intilishida, haqiqat ideallariga mos ijodkorligida, go'zalligi va oliyjanobligida namoyon bo'ladi. Ma'naviyat insoniy munosabatlar, his-tuyg'u, axloqiy-etik, fuqarolik pozitsiyasi, rahm-shafqat, muruvvat, achinish kabi fazilatlar darajasi ko'rsatkichi tarzida namoyon bo'ladi.

O'quvchilar shaxsini ijtimoiylashtirishda, ularni hissiy va aqliy jihatdan tarbiyalashda xalqimiz ideallari, ma'naviy merosi, insoniyat tarixida to'plangan tajribalardan, adabiyot va san'atning kuchidan foydalanish kerak. O'sib kelayotgan yosh avlodga insonparvar qadriyatlarni yetkazishda estetik tarbiyaning, san'atning muhim o'rni bor. Ular o'quvchilarning ongi, his-tuyg'ulari va aqliga ta'sir etishning kuchli vositasidir.

Bir so'z bilan aytganda, ta'lim mazmunini insonparvarlashtirish — bu yagona, murakkab, ko'p rejali jarayon bo'lib, bunda quyidagi asosiy masalalar hal etilishi zarur:

- ta'lim mazmuniga abadiy va umuminsoniy qadriyatlarni singdirish (ayniqsa, bu ijtimoiy-tarixiy va filologik yo'nalishdagi fanlar uchun dolzarb masaladir);

- ta'lim va tarbiya mazmunini milliyashtirish va unga baynalmilliallik g'oyalarini singdirish;

- milliy madaniyatni teran o'zlashtirish va uning asosida boshqa xalqlar madaniyatini bilish;

- o'quv fanlarini ekologiyalashtirish, insonning tabiat bilan o'zaro ta'siri anglash hamda qabul qilish;

• o‘quvchilarning dunyoviy (planetar) ong sohibi bo‘lishiga erishish;

• o‘quv fanlarining hissiy ta‘sirini kuchaytirish (estetik yo‘nalish berish), o‘quvchilarni olamni hissiy qabul qilishga o‘rgatish;

• ta‘lim mazmunini insonparvarlashtirish, ta‘limdagi bir xillikdan, andazabozlik, hamma va hamma narsani tenglashtirishdan voz kechish;

• o‘quv rejasini tabaqalashtirish, unda katta imkoniyatlarni mujassamlashtirish (erkin tanlash asosida har xil kurslarni, fakultativ mashg‘ulotlar asoslarini, ixtisoslik predmetlarini chuqur o‘rganish).

Tabiiyki, ta‘limni insonparvarlashtirish sari qadam tashlash nafaqat asosiy yo‘nalishlar, shart-sharoitlarni, balki ta‘limni tashkil etish tamoyillari, vositalari, metodlari va boshqalarni yaratishni ham jiddiy talab qiladi. Bundan ko‘rinadiki, ta‘limni insonparvarlashtirish sohasini kengaytirish ham muhim ahamiyatga ega. Bizningcha, ta‘limni insonparvarlashtirishda, xususan, klub ishlari, to‘garaklar ham juda qo‘l keladi. Chunki ular o‘quvchi-yoshlar, talabalarning ma‘naviy ehtiyojlarini, mayl-qiziqishlarini qanoatlantirishga, kasb tanlash va o‘z-o‘zini belgilash uchun qo‘shimcha imkoniyatlar beradi.

Insonni kamol toptirishga bo‘lgan insonparvar yondashuvni qator bazaviy umummetodologik tarnoyillar asosidagina amalga oshirish mumkin. Umummetodologik tamoyillarga shaxsning yo‘nalganlik prinsipi, o‘quvchining hayotiy maqsad va qadriyatlarini hisobga olish prinsipi, insonning boshqa odamlar bilan munosabatlarini e‘tirof etish prinsipi (bu insonni rivojlantirishning asosiy harakatlantiruvchi kuchidir), har bir o‘quvchining individualligini hisobga olish prinsipi, shaxsiy bazaviy ehtiyojini hisobga olish prinsipi, zamonaviy o‘qitish texnologiyalaridan o‘z-o‘zini tarbiyalash va mustaqil ta‘lim olishda foydalanish prinsipi va boshhalardir.

Yuqorida qayd etilgan prinsiplarni o‘qitish amaliyotiga joriy etish o‘quvchilarning shaxs sifatida kamol topishini insonparvarlashtirishni ta‘minlaydi.

Uchinchi ming yillikda O‘zbekistonning qanday bo‘lishi ta‘limga, ya‘ni qanday o‘qishimiz, o‘qitishimiz, o‘rganishimiz, yashash tarzimiz, tafakkurimizga bog‘liq. Ta‘lim — bu inson shaxsini shakllantirishning yagona texnologik sohasi. O‘z mohiyat-mazmuniga ko‘ra ta‘lim hamisha kelajakka xizmat qiladi, jamiyat taraqqiyotini belgilaydi. Shuning uchun ham ta‘lim har qanday jamiyat rivojlanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Bugungi kunda bizga yangicha fikrlaydigan, ijodkor, tashabbuskor, innovatsion faoliyatga o'rgangan, metodikani yaxshi o'zlashtirgan muhandis-pedagoglar, mutaxassislar, eng muhimi, ma'naviyati boy, shaxsiy fazilatlarini shakllantirilgan, insonparvar o'qituvchilar havodek zarur.

To'g'ri, ta'limning maqsadi ta'lim oluvchini faqat nazariyalar, dalillar to'plami tarzidagi bilimlar bilan qurollantirishgina emas, balki ularni mustaqil o'qish natijasida shaxsini kamol toptirish, yaratuvchilikka o'rgatishdan ham iboratdir. Bu maqsadlar uchun esa pedagogik tizim arsenalida shaxs rivojlanishini boshqarishni amalga oshiruvchi tartib-qoidalar bo'lishi lozim. Bunda ta'lim-tarbiya, fan va madaniyat, ta'lim birligi hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Chunki hozirgi zamon jamiyatining normal mavjud bo'lishi yoki faoliyatini bir-biriga uzviy bog'liq bo'lgan fan va ta'limning to'la rivojlanishisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Fandagi bilimlarsiz ta'lim, ta'limsiz esa bilim yo'q. Ta'lim — bilimni joriy etishning asosiy mexanizmi. XXI asrda kelajakni belgilab beruvchi istiqbolli yo'nalishlar nimalardan iborat? Bizningcha, ular:

- millat farovonligi va ta'lim sifati rivojlanishining birligi hamda bog'liqligiga erishish, bunday o'zaro bog'liqliksiz va o'zaro aloqasiz mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan rivojlantirib bo'lmashligini anglash;

- fan va ta'limning barcha tarmoqlari o'rtasida aloqani amalga oshirish, ta'limni fundamentallashtirish asosida uning sifati ortishiga erishish, ta'lim jarayonining barcha darajalarida zamonaviy texnologiyalarni, innovatsion tamoyillar va yangicha yondashuvlarni keng ko'lamda qo'llash;

- zamon talablari va da'vatiga muvofiq holda pedagogik tizimni muntazam yangilab borish;

- individuallashtirilgan, shaxsga yo'naltirilgan ta'limni real amalga oshirish;

- ta'limning ilg'orlab ketish xarakterini ta'minlash, uni bo'lajak axborot sivilizatsiyasiga yo'naltirish;

- hayotning o'zgaruvchi shart-sharoitlariga odamlarni yaxshi tayyorlash maqsadida ta'limda izlanish — ijodiy evristik asoslarni orttirish va boshqalar.

Ta'lim jarayonining asosiy obyekti va subyekti — inson. Pedagogika aynan u bilan o'zaro ta'sirda bo'ladi. Inson pedagogika yordamida o'z tabiati, xulq-atvorini anglab yetadi va o'zgartiradi. Shuning uchun ham, ta'limiy (pedagogik) faoliyatning ma'nosi, maqsadi va asosiy mazmuni odamni insoniy qilib yaratish hisoblanadi.

O‘zbekiston ta’limini rivojlantirishning hozirgi zamon konsepsiyasini amalga oshirish yo‘llari haqida fikr yurita turib, eng avvalo, biz uning o‘z mohiyat-mazmuniga ko‘ra insonparvar bo‘lishini, jamiyatda insonparvarlikni tarkib toptirish va mustahkamlash uchun xizmat qilishini ta’kidlab o‘tishimiz lozim.

Insonparvarlik va insonparvarlashtirish hozirgi zamon dunyosida sodir bo‘layotgan, global va istiqboldagi o‘zgarishlar bilan chambarchas bog‘liq. Texnogen sivilizatsiya va texnokratik mulohaza yuritish tobora tugab bormoqda. Insonning tabiat olami va sotsium bilan mavjud bo‘lish qadriyati yanada birinchi o‘ringa chiqmoqda. Bugungi kunda insonlar munosabatlari doirasiga nafaqat hozirgi vaqtda yashayotganlar, balki odamlarning kelgusi avlodlari manfaatlarini hisobga oluvchi gumanitar muammolar ham kiradi.

Ilmiy-ta’limiy jarayonda axloqiy masalalar, insoniy qadriyatlar, „insoniy o‘lchovlar,“ ustuvor hisoblanadi. Aynan insonparvarlik o‘z-o‘zini anglash va ma’naviyat timsoli hisoblanadi hamda axloqiylik va etika tarzida qaror topadi. Faqat ana shunday yondashuv asosidagina O‘zbekiston ta’lim tizimining mutlaqo yangi insonparvar konsepsiyasi shakllanishi mumkin.

Hozirgi zamon jamiyatining intellektual imkoniyati, qolaversa, yangi avlodning ma’rifatlilik ijtimoiy va davlat miqyosidagi masalalarni teng darajada hal qilish, fan, madaniyat, milliy-etnik qadriyatlarni rivojlantirish va ko‘paytirish, asrash, oxir-oqibatda davlatning gullab-yashnashini va xavfsizligini ta’minlash uchun asos va vosita bo‘lishi kerak.

„Hamma masalani kadrlar hal etadi“ degan gap bekorga aytilmaydi. Kadrlarni esa, o‘qituvchi, ustoz, murabbiy, muhandis-pedagog tayyorlaydi. O‘qituvchisiz qahramon ham, siyosatchi ham, shoir ham, olim ham yo‘q. Darhaqiqat, rossiyalik pedagog V.A.Karakovskiy „O‘qituvchi kasbi — Yer yuzidagi barcha kasblarning onasidir“ degan edi.

Ta’lim O‘zbekiston kelajagini belgilab beradi. U mamlakat uchun prinsiplial ahamiyatga ega. Hozirgi zamon ta’limi — butun jamiyat rivojlanishining muhim omillaridan biridir. O‘zbekiston ta’limi va ijtimoiy-gumanitar, kasb-hunar, ilmiy-texnik bilimlarning kelajagi haqida mulohaza qilmoq — bu ular tayanadigan qadriyatlar to‘g‘risida fikr yuritmoq demakdir. Ayni mulohazalar — bu jamiyatning barcha a’zolari ichki erkinligi va ma’naviyati haqidagi o‘ylar, ularning axloqiy prinsiplari, axloqiy holatlarni tanlashi, yakuniy holda ular kamolotining insonparvar asoslari haqidagi fikrlar.

Haqiqatlarga boy bo'lgan ta'limning yangi paradigmasini joriy etish uchun ijodkorligi, qobiliyati va yaratuvchanlikka tayyorgarligi bilan xarakterlanadigan yangi tipdagi o'qituvchilar kerak.

Ayni holdagi ijodkorlik doimiy o'zgarishda bo'lgan dunyodagi insonning alohida turmush tarzi, uslubi, mustaqil ta'lim olish va o'z-o'zini tarbiyalash, o'z-o'zini bilish va o'z-o'zini namoyon etish usulini ifodalaydi. Insonning shaxsi yoki shaxsiyati uning atrof-olamni va uni baholashni tushunishi, olamga nisbatan o'z munosabatini belgilay olishi, rivojlanish va o'z-o'zini rivojlantirish ehtiyojini anglashdan boshlanadi.

Hozirgi zamonda o'z-o'zini qayta o'zgartirib, o'z xulq-atvori (tabiati)ni kamol toptira olgan o'qituvchigina boshqalarni o'qitish va tarbiyalash mas'uliyatini o'z zimmasiga olishi mumkin. Uning mehnati beqiyos. Chunki pedagogning mehnati insonni insoniy qilib qaytadan „yaratish“ bilan bog'liqdir. Insonparvarlik va demokratiya sari yo'nalgan jamiyatning asosiy vazifasi — aynan xuddi ana shunday fidokor insonni tarbiyalab voyaga yetkazishdir.

Boshqani o'qitish va tarbiyalash jarayonida o'qituvchining o'zi u bilan muloqotga kirishadi, o'zaro ta'sirda bo'ladi. Uning turmush tarzi, ma'naviy olami bilan tanishadi. Natijada boshqa individ olami bilan integratsiya (dialog) yuzaga keladi, fikr va hislar darajasida yangi insoniy „mahsul“ paydo bo'ladi. Bu o'qituvchida ongning integrativ xususiyatlari, dialog olib borish qobiliyati shakllanishini talab etadi. Yangi zamon o'qituvchisi keng qamrovli axborotga ega bo'lishi kerak. Axborot ta'limning bazaviy xossasiga aylanadi.

O'qituvchi u yoki bu o'quv yurtini bitirib olgan bilimlari bilan bir umr cheklanib qolmaydi, albatta. Gap bu yerda uning cheksiz-chegarasiz bilim va axborotlarga doimiy ravishda murojaat qilishi haqida ketmoqda. Fikrlashdagi globallik, axborot oqimlarini anglash qobiliyati, har qanday muammoni hal etishga tayyorgarlik hozirgi zamon o'qituvchisining asosiy xususiyati bo'lmog'i zarur.

O'qituvchi — bu ziyoli, binobarin, madaniyatli insondir. U insoniyat madaniyatining barcha boylıklariga murojaat qiladi. Madaniyat o'qituvchining ma'naviy uyg'onishi va kamol topishi vositasi hamda ijodining manbayidir. Chunki o'qituvchi insonni madaniyatli qilib tarbiyalashga hissa qo'shadi va o'zligini ana shu madaniyat orqali namoyon etadi. Aynan shuning uchun ham ta'limiy faoliyatning vazifasi o'lchab bo'lmas darajada murakkabdir. Demak, o'qituvchi faoliyati bilim va ijtimoiy tajribalarni avlod-dan-avlodlarga shunchaki uzatishdangina iborat emas.

Ta'limni rivojlantirishning yangi paradigmasi markazida madaniyatli inson turadi. Uning o'lchovi ham insondir. O'zbekiston ta'limining hoziri ham, kelajagi ham o'qituvchi ijodida mujassam topgan. Pedagogikada yuksak ruh, fikrlashda originallik, faoliyatda mas'ullik talab etuvchi yangi kashfiyotlar va texnologiyalar topish hozirgi zamon o'qituvchisi zimmasiga yuklatiladi.

Yangi ta'lim konsepsiyasi ko'plab omillar, xususan, ta'lim maqsadini tushunish, o'qituvchi va ta'lim muassasasi bitiruvchisi shaxsi haqidagi tasavvur, o'quv materiallar mazmuni va uni o'zlashtirish usullari, bilish va ko'rish bilan bog'liq.

Ta'limning hozirgi zamon tizimi, binobarin, odamlarning ta'lim faoliyati nafaqat umumiy, balki uzluksiz xarakterga ega bo'lib bormoqda.

Ta'lim uzluksizligi deyilganda faqat malaka oshirish, qo'shimcha bilimlarga ega bo'lishgina nazarda tutilmaydi. Ma'lumki, ko'p bilish aqllilik belgisi emas. Malaka oshirish, qo'shimcha kasb egallash muhim, albatta. Ammo shaxsning fragmentarligi va biryozlamaliligini bartaraf etish masalasi undan ham muhimroqdir. Tabiatshunos va „texnokratlar“ gumanitar bilimlarga murojaat qilishi, gumanitarlar esa olamning hozirgi zamon manzarasi haqidagi tabiiy bilimlarni o'zlashtirib olishi lozim. Tabiiy-ilmiy va texnik ta'limni insonparvarlashtirish va ijtimoiylashtirish gumanitarlarning tabiiy-ilmiy tayyorgarligini kuchaytirish bilan teng kuchlidir. Bu esa hozirgi zamon milliy ta'limimizni isloh qilishning muhim yo'nalishlaridan biridir. Bunda inson ta'limining fundamentalligini yuksaltirish muhimdir. Buni esa gumanitar, psixologik-pedagogik va maxsus tayyorgarliksiz amalga oshirib bo'lmaydi. Fundamental fanlar, ilgari surilgan yangi texnologiyalar hamma vaqt chuqurlashtirilgan bazis ta'limga tayanadi.

Shaxs rivojlanishidagi fragmentarlik, bir tomonlamalik, bir yoqlamalikni bartaraf etish uchun ta'lim (shuningdek, ilmiy) jarayonida fanlararo yondashuvga amal qilish zarur. Bugungi kundagi ta'lim tizimida yuzaga kelgan holat o'quv fanlarining tarmoqlanishini mustahkamlaydi, chunki o'qitish predmetlarni bo'limlarga ajratish asosiga quriladi. Har bir „predmetcha“lar yopiq va birbirilari bilan bog'liq emas. Faqat ilmiy bilish jarayonidagi integrativ jarayonlar, ta'lim tizimidagi o'quv fanlarining o'zaro ta'siri o'qituvchining fikr yuritish tarzini o'zgartirishi, uni muloqot usuliga o'rgatishi mumkin. Ta'limiy integrativ jarayon – murakkab fenomen. Ammo inson imkonidan tashqarida yotuvchi pedagogik mavhumot emas, uning asosida ikki tomon – o'qituvchi va o'quvchining, muallim va talabaning o'zaro ta'siri hamda o'zaro kamol topishi yotadi.

Kasb-hunar ta'limini insonparvarlashtirish

Hayotimizning abadiy va oliy maqsadi — ezgulikdir. Yaxshilikni biz qanday tushunmaylik, hayotimizning o'zi yaxshilikka intilishdan boshqa narsa emas.

Lev Tolstoy

Ta'lim va tarbiya, ma'rifat va ma'naviyat inson hayotining bezagidir. Ta'lim-tarbiyasiz, ilm-ma'rifatsiz insoniylik yo'q, insoniylik bo'lmagan joyda esa hech narsa yo'q. Demak, hozirgi zamon ta'limi islohoti muammolaridan biri bu — ta'limni insonparvarlashtirish. Xususan, uzluksiz ta'lim tizimida mustaqil ta'lim turi sifatida mavjud bo'lgan o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limini insonparvarlashtirish asoslari ishlab chiqilmagan.

Umuman, kasb-hunar kollejlarida insonparvar ta'lim qanday bo'lishi kerak? O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi o'quv muassasalari uchun ta'lim va kasb-hunar dasturlari, o'quv-uslubiy majmualar, darslik va qo'llanmalarda, qolaversa, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi mazmunida inson hamda insonparvarlik haqidagi g'oyalar qay darajada va qay tarzda aks etishi lozim? Ta'limni insonparvarlashtirish degani nima o'zi? Inson haqidagi ta'lim va ta'limdagi inson to'g'risida o'quvchilarga kim saboq berishi kerak? Bu va shunga o'xshash boshqa ko'plab savollarga ham javob topish lozim bo'ladi.

Bizning nazarimizda, kasb-hunar ta'limining insonparvarlashtirilishi quyidagi talablarga javob berishi zarur. Bunda, eng avvalo, kasb-hunar ta'limi:

- o'qitish usullari va mazmuniga ko'ra insonparvar bo'lishi;
- insonparvarlik yo'nalishini belgilashda xalqimizning boy ma'naviy va aqliy merosi hamda umumbashariy qadriyatlariga tayanishi;
- faqat fan doirasidagina chegaralanib qolmasdan, barcha madaniyat qatlamlari va ijtimoiy bilimlar tarmoqlarini ham keng qamrab olishi;
- o'quvchilarga faqat kasb-hunar o'rgatishgagina emas, balki ularni milliy qadriyatlarimiz asosida ota-ona, oila, yor-do'stlar, ustoz-murabbiylar, xalq va Vatanga, ezgu an'analарimiz-u ibratomuz urf-odatlarimizga sadoqat ruhida insoniy qilib tarbiyalashga yo'naltirilishi;
- kasb-hunarning inson shaxsiyati shakllanishi, insoniy mohiyat kasb etishi va uni kamol toptirishdagi ahamiyatini ulug' hunarmandlar hamda komil insonlarning hayot yo'li va faoliyati misolida ochib berishi;

- o‘quvchiga kasb-hunar o‘rgatish orqali uni baxtli qilish va inson sifatida axloqiy kamolotga erishishiga ko‘maklashishi;

- o‘quvchilarni sog‘lom turmush tarziga, shaxsning erkinligi va huquqini hurmat qilishga, tabiat va tarixiy obidalarga oqilona munosabatda bo‘lishga, tejamkorlikka, rahm-shafqatli bo‘lishga o‘rgatishi;

- kasb-hunar faoliyatini faqat mol-dunyo to‘plash uchun emas, balki tekin tomoqqa o‘rganmaslik, halol mehnat qilish, rizq-ro‘z zarurati uchun yo‘naltirish lozimligini, uni obro‘-e‘tibor orttirish, yaxshi nom qoldirish, jamiyat farovonligi, xalq baxt-saodati ravnaqi yo‘lidagi fidokorlik tarzida tushunishga o‘rgatishi;

- darsda ishning muloqot usullaridan keng foydalangan holda ayni bir masala bo‘yicha turli xil nuqtayi nazarlarni taqqoslash va mantiqiy tahlil qilishga qiziqtirishi;

- o‘quvchilarni jismoniy, aqliy va ma‘naviy jihatdan o‘z-o‘zini kamol toptirishi, o‘zining ijodiy imkoniyatini doimiy rivojlantirishga undashi, boshqacha aytganda, „sen o‘zligingni qanday yaratsang, oqibatda sen o‘sha bo‘lasan“ degan aqidaga muvofiq holda o‘quvchilarning yaratuvchilik faoliyatini kuchaytirishi;

- o‘z-o‘zini anglashi va faollashtirishi, o‘z-o‘zini tarbiyalashi, jonsiz va jonli tabiat, odamlar bilan munosabatlarini uyg‘unlashtirishi va boshqalar uchun o‘quvchilarga uslubiy vositalar tavsiya etishi;

- bir so‘z bilan aytganda, shaxsning har tomonlama kamol topishi uchun yordam beradigan eng to‘g‘ri va maqbul usullar tanlanishi zarur.

Albatta, kasb-hunar ta‘limining insonparvar mazmuniga qo‘yilgan bu ayrim talablar ro‘yxatini loyiha tarzida qaramoq lozim. Bu talablar kasb-hunar ta‘limi mazmunida aks etadigan insoniylik g‘oyalari to‘la ifodalay olmaydi.

Ta‘limni nima uchun insonparvarlashtirish zarur? Uni insonparvarlashtirishdan maqsad nima? Ta‘limni insonparvarlashtirishning mohiyati shundan iboratki, inson ma‘rifatli, ta‘lim esa insoniy bo‘lishi kerak. Ma‘rifatsiz inson bu dunyoda baxtli bo‘la olmaydi. Ma‘rifat – ilmdan, ilm esa ta‘limdan. Insoniy ruhning kamol topmagani yoki majruhligi sababchisi va ayni vaqtda uning oqibati ham „noinsoniy“ ta‘lim hisoblanadi. Noinsoniy ta‘lim kishini aqidaparastlikka, mahdudlik va jaholatparastlikka o‘rgatadi.

Inson biror sohada yetuk mutaxassis, iqtidorli olim, ijodkor, noyob kasb-hunar, katta boylik yoki yuqori mansab egasi bo‘lishi mumkin, lekin uning o‘zi insoniy fazilatlaridan, qalbi rahm-shafqatdan, aqli adolat nuridan yiroq bo‘lsa-chi?

Bundaylar faqat o'z huzur-halovatini o'ylagan, dunyoqarashi tor, nafs girdobidan chiqa olmagan xudbinlardir, xolos.

Insonga turli-tuman chiroyli kiyimlar kiygizib, uni zeb-ziynat va bezaklarga o'rab, tashqi ko'rinishini osongina o'zgartirish mumkin. Biroq uning insoniy mazmunini, ichki, ruhiy-ma'naviy olamini, tushunchalarini o'zgartirishdan mushkulroq ish yo'qdir. Insonning o'zi o'zgarishni istamas ekan, unga kuchli tarbiyaviy omillar bilan ta'sir ko'rsatilmamas ekan, unda hech qachon insoniy fazilatlar o'z-o'zidan barqarorlashib boravermaydi. Ya'ni, bu dunyoda hech kim tayyor insoniy fazilat, tayyor insoniylik yoki azaliy qusur-illatlar bilan tug'ilmaydi. Insonning xulq-atvori ijtimoiy munosabatlar tufayli shakllanadi. Inson o'z qalbida insoniylikni kamol toptirishi uchun o'qib-izlanishi, mashaqqatli mehnat qilishi, aqliy kuchi bilan uning asoslarini yaratishi lozim. Inson aqli esa uzluksiz ta'lim mazmunidan kuch-quvvat oladi. Lekin faqat insonparvar ta'limigina insonga ezgulikdan saboq beradi, uni ezgu niyatga, ezgu so'zga, ezgu amallarga o'rgatadi.

Jamiyatni rivojlantirish uchun madaniyatni yuksaltirish va u orqali insonni insoniy jihatdan kamol toptirish kerak. Insonni kamol toptirish yo'llaridan biri esa, shubhasiz, kasb-hunar ta'limini insonparvarlashtirishdir. Kasb-hunar ta'limini insonparvarlashtirish deganda biz, eng avvalo, ta'lim mazmunida shunday insonning to'laqonli timsoli aks etishini tushunamizki, u o'smir-yoshlarning shaxsiyati shakllanishida asos yoki ibrat-namuna bo'lib xizmat qila olsin. Boshqacha aytganda, kasb-hunar ta'limining asoslarini har kim uchun hayotiy zarurat bo'lgan inson va insoniylik haqidagi bilimlar tashkil etishi kerak. „Insonparvarlik“ atamasining ma'nosi ham inson shaxsiyati, uning manfaati va huquqlariga daxldordir.

Demak, ta'lim jarayonida kasb-hunar odamlarga, vatanga, xalqqa foyda keltirish uchun o'rganilishi, ulardan yaxshilik yo'lida foydalanish lozimligi doimo ta'kidlab borilishi maqsadga muvofiqdir. Kasb-hunar ta'limining asosiy maqsadlaridan biri ham yoshlarni madaniyatli va ziyoli inson qilib tarbiyalashdir. O'quvchilarni moddiy va ma'naviy madaniyat dunyosiga, yaratish jarayoniga jalb etish orqali ularda ezgulikka, o'z-o'zini kamol toptirishga, o'z shaxsiyatini shakllantirish vositalarini egallashga rag'bat uyg'otiladi.

Kasb-hunar ta'limining insonparvarligi shundaki, o'quvchiga nafaqat bilim beradi, balki uni ham tarbiyalaydi, ham mehnatga o'rgatadi. Kasb-hunar, kasbiy faoliyat, hunar o'rganish yoki hunar o'rgatish, umuman, mehnat kishi umrini bezaydi, uni

mazmunli etadi. Kishi mashaqqatli mehnat qilmasdan turib kasbiy faoliyatda ham, hunar o'rganishda ham, ijod sohasida ham ulkan yutuqlarga erisha olmaydi. Mehnat inson uchun nafaqat muvaffaqiyatlar garovi, balki unga insoniy sifatlar ato etuvchi, uni kamolotga yetaklovchi faoliyatdir. Mehnat insonning o'zini inson sifatida „yaxshilashi“, kamol toptirishi bilan birgalikda unda boshqalarni ham „yaxshilay“ olish iqtidorini shakllantiradi. Bir so'z bilan aytganda, inson hayotini mehnatsiz tasavvur etib bo'lmaydi.

Uzluksiz ta'lim tizimiga kasb-hunar ta'limining alohida kiritilishi, o'quvchilarga kasb-hunar haqida ta'lim berish, ularni kasb va amaliyotga, mehnatga o'rgatish tub mohiyatiga ko'ra insonparvarlikdir.

Hozirgi zamonda ishlab chiqarish asoslari va ishlab chiqaruvchi kuchlar munosabatlarining o'zgarib borishi yangi-yangi kasb-korlarni, yuqori malakali mutaxassislarni, mehnatga ongli munosabatda bo'lishni, bilim va malakani, kasb madaniyati hamda mahoratini, doimiy ravishda o'qish va o'rganishni taqozo etmoqda. Negaki, xususiy mulkchilikning rivojlanishi, dehqon-fermer xo'jaligi, har xil faoliyatdagi firma va shirkatlar, birlashmalar, uyushmalar, turli tarmoqli korxonalar, muassasalarning tashkil etilishi, huquqshunoslik va qonunshunoslik tizimidagi tub yangilanishlar, ishlab chiqarishlar, yangi texnikalar bilan jihozlash, shuningdek, davlat, vazirliklar tuzilmasi va boshqarishdagi islohotlar, keng miqyosli xalqaro aloqalar, qo'shma korxonalar tuzilishi va boshqalar munosabatlar tartibi hamda kasbiy yo'nalishlarni o'zgartirib yuboradi. Bunday holda eski tartib, eskicha dunyoqarash bilan, ayniqsa, tegishli kasb-hunarlarini mukammal egallanmasdan turib, yashab bo'lmaydi.

Gap shundaki, „Kadrlar tayyorlash milliy dasturi“ni amalga oshirish ishlari faqat ijtimoiy „buyurtma“ni bajarishdangina iborat bo'lmasligi kerak. Insonni kamolotga yetaklovchi ta'lim har qanday zamonda va har qaysi jamiyatda har doim insonparvarlikka tayanadi.

Holbuki, har bir ota-ona o'z farzandini baxtli, insoniy sifatlar sohibi qilib voyaga yetkazishni orzu qiladi. Xuddi shunday bo'lishidan jamiyat ham manfaatdordir. Chunki jamiyatimizning asosiy boyligi insondir. Biroq bunday inson nomigagina emas, balki haqiqatan oliyjanob va ulug', bir so'z bilan aytganda, yaxshi inson bo'lishi kerak.

Ko'plab qimmatli insoniy sifatlar orasida mehribonlik insonda insoniylik rivojlanganligini bildiruvchi asosiy ko'rsatkichdir. Shu-

ning uchun ham oila, maktab, kasb-hunar kollejida har doim o'quvchi-yoshlar qalbida insonparvarlik tuyg'ularini kamol toptirib borish zarur. Bunday mashaqqatli va muhim ishdagi muvaffaqiyat ko'p jihatdan ota-onalar va o'qituvchilarning insonparvarlik haqida qanchalik to'g'ri tasavvurga ega ekanligiga bog'liqdir. Zero, ota-onalar o'z farzandlariga oilada tarbiya berishida, o'qituvchilar esa maktab va kasb-hunar kollejlarda o'quv fanlaridan saboq berishlarida, amaliy mashg'ulotlarda ularni insonparvarlik ruhida tarbiyalashdan ko'ra oliyanobroq ish yo'qligini juda yaxshi anglashlari lozim.

Inson faoliyati, kasb-hunar bor joyda madaniyat va munosabatlar mavjuddir. Shubhasiz, kasb-hunar faoliyati jarayonida kishilar o'rtasida insoniy munosabatlarning qaror topishida, ularning ruhi, ongi va psixologiyasiga insonparvarlik fazilatlarining singib ketishida kasb-hunar ta'limining alohida o'rni bo'ladi. Shu boisdan, kasb-hunar ta'limida ota-bobolarimizning o'z ishiga fidoyiligi, kasb va hunarga bo'lgan insoniy munosabati, mehr-muhabbati, sadoqat-halolligi, insof-diyonati, mazmundor ijodlari, samarali mehnatlari bilan xalqimiz shon-shavkatini, Vatanimiz obro'-e'tiborini yuqori ko'tarishdagi xizmatlari va boshqa masalalar aks etishi lozim.

Eng muhimi, mehnatsevarlik odamlarga bo'lgan muhabbatdan chiroq ochishi, axloqiy ehtiyojlarga tayanishi lozim. O'quvchilarni mehnatsevarlik ruhida tarbiyalaganda insonning kimlarningdir oldida burchli — qarzdor bo'lishini, albatta, eslatib o'tish zarur. Dastlab, inson yaqinlari oldida, keyin esa, Vatan, xalq, qolaversa, insoniyat oldida burchli ekanligini anglab yetadi. O'quvchi o'zining mehnati samarali ekanini, odamlarga foyda, shodlik, quvonch keltirayotganidan o'zini baxtivor his qilmog'i lozim.

Ana shunday insonparvarlik yo'nalishida, oliyanoblik ruhida tarbiyalangan o'quvchi — bo'lajak mutaxassis betartib mehnat qilmaydi, sifati yomon narsalarning ishlab chiqarilishiga yo'l qo'ymaydi. Bunday holda poylari har xil, oyoqlarni siqadigan poyafzal chiqaruvchi poyafzalchi, eshiklari yopilmaydigan mebellar ishlab chiqaruvchi usta, kapital ta'mirlash talab etiladigan uylarni shoshib topshiradigan quruvchi, mashinani omonat sozlab beradigan mexanik ham bo'lmaydi. Bir so'z bilan aytganda, ular kasb-hunar, ko'nikma, malaka va uquvlarini o'zlarida shakllantirgan, ya'ni ta'lim-tarbiya ko'rgan inson hisoblanadilar.

Insonparvarlik — kishi shaxsiyatining bezagi. Lekin shaxsiyatini insonparvarlik bilan bezash har kimning ham qo'lidan kelavermaydi. Uning irsiy, psixofiziologik, ijtimoiy va boshqa omillari

mavjud. Insonparvarlik ijtimoiy munosabatlarning me'yoriy holatidir. Xo'sh, ijtimoiy munosabatlarning me'yoriy holatini xarakterlovchi asosiy mezonlar nimalardan iborat?

Eng avvalo, bu munosabatlarning xalqaro huquq, axloq, madaniyat va umuminsoniy qadriyatlar sohasidagi jahon standartlariga muvofiq kelishidir. Ijtimoiy munosabatlar vijdon erkinligi, so'z erkinligi kafolatiga, xususiy mulkka egalik, bir davlatdan boshqasiga o'tish, yozishmalar, telefonda so'zlashuvning sir saqlanishi huquqi hamda boshqa insoniy qadriyatlarga asoslanishi kerak. Xuddi ana shunday fundamental qadriyatlar asosida madaniy munosabatlar yotadi. Bu — ijtimoiy sog'lomlik va insonparvarlikdan dalolat.

Ammo ta'lim muassasalari (davlat va nodavlat) g'oyaviy tashviqot markaziga aylanmasligi, har qanday ta'limida inson va insoniylik g'oyasi hamisha birinchi o'rinda turishi shart. Aks holda yoshlar insonparvar ta'limga zid va hukmdorlar manfaatiga xizmat qiluvchi stereotip qarashlar ta'sirida qoladilar. Bunday hol o'quvchilarning inson muammosiga tabiiy qiziqishlarini so'ndiradi, barbod etadi. Va nihoyat, o'quvchilar ko'z o'ngida faqat ma'lum davr va ma'lum ijtimoiy muhit ruhini o'zida mujassamlashtirgan, ma'naviy qiyofasiz, bachkana insonlar timsoli namoyon bo'ladi.

Bundan kelib chiqadiki, insonparvar ta'lim g'oyalarining reallikka aylanishi uchun ham yaxshi jamiyat mavjud bo'lishi zarurat ekan. Ma'lumki, hozirgi vaqtda inson o'z imkoniyatlarini kasb-hunar faoliyati davomida to'la namoyon etishi va butun jamiyatning imkoniyatlari to'liq namoyon bo'lishi uchun ham yetarli darajada qulay shart-sharoitlar kerak. Bu fikrni yanada aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, inson yaxshi bo'lishi uchun unga hayotiy shart-sharoit va yaxshi ijtimoiy muhit zarurdir. Demak, insonparvar ta'lim va yaxshi jamiyat nazariyasi bir-biri bilan uzviy bog'liqdir. Insonning insoniy imkoniyatlari to'la ochilishi va rivojlanishi uchun qulayliklar yaratib bergan jamiyatnigina yaxshi jamiyat deb hisoblash mumkin. Insonparvar ta'lim yaxshi jamiyat va unda shakllangan yaxshi odamlarni barchaga ibrat qilib ko'rsatadi, ularning hayot yo'lini teran o'rganishga da'vat etadi. Shu ma'noda, faxr bilan aytish mumkinki, bizning jamiyat va ta'lim haqidagi g'oyalarimiz butun tarixiy taraqqiyotimiz davomida insonparvarlik va ezgulikka tayangan. Zero, insonparvar ta'lim — milliy ideallarimizning ajralmas tarkibiy qismi. Insonparvarlik bizlarga olis o'tmishimizdan, otabobolarimizdan qolib kelayotgan muqaddas merosdir.

O'ylaymizki, ijtimoiy taraqqiyotimizning ayni paytdagi nozik va murakkab, og'ir sharoitlarida yoshlarga ta'lim-tarbiya berish,

ularni kasb-hunarga o'rgatish borasidagi istiqbolli dasturning ishlab chiqilishi va uni amalga oshirish borasida belgilanayotgan tadbirlar ham insonparvarlik namunasidir. Hamma gap unga ijodiy yondasha bilish, uni qay tarzda amalga oshira bilishdadir. Bugungi kundagi kasb-hunar ta'lim muassasasi faoliyati zamonning holati, talab va ehtiyojlariga javob beruvchi ijtimoiy buyurtmani bajarish bilangina cheklanmaydi. Kasb-hunar ta'lim muassasasi maqsadi — har tomonlama va uyg'un rivojlangan shaxsni shakllantirishga salmoqli hissa qo'shishdir. O'qituvchi uchun esa akademik litsey yoki kasb-hunar kollejining bitiruvchisini kamol topayotgan shaxs sifatida ko'rish o'ta muhimdir.

Aslida ham ta'limni jiddiy isloh qilishni, yoshlarga kasb-hunar o'rgatishni yuzaga kelgan ijtimoiy muammolar, to'g'rirog'i, hayotning o'zi zarurat qilib qo'ymoqda. Chunki, yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, zamon, ijtimoiy tuzilmalar, jamiyatning iqtisodiy va boshqaruv asoslari, ichki munosabatlar va tashqi ijtimoiy-iqtisodiy xalqaro aloqalar xarakteri keskin o'zgarib bormoqda. Darhaqiqat, ta'lim muassasasi yoki maktab bitiruvchisi ijtimoiy holatining o'ziga xosligi bir tomondan jamiyat talablari, ikkinchi tomondan, uning shaxsiy xususiyatlari bilan belgilanadi. Ummuman, kasb-hunarga o'rgatish ayni kunlarda tug'ilgan masala emas, u xalqimiz uchun qadimiy meros, ezgu an'anadir. Farzandini kasb-hunarga o'rgatish yoki yo'llash har bir ota-onaning muqaddas burchi, albatta. Endilikda fan-texnika rivojlanib ketdi, odamlarning tafakkuri, ongi o'sdi. Ishlab chiqarish munosabatlari va faoliyat jarayonlari murakkablashdi, yangi kasb-hunarlar yuzaga keldi. Ular alohida o'rgatishni talab etadi. Shu bois ham, bu boradagi masalaga davlat miqyosida e'tibor berilmoqda. Birinchidan, bunda maktabni bitirgan o'quvchilarni biror kasb-hunar egasi qilish va ish bilan ta'minlash masalasi hal etilsa, ikkinchidan, ishlab chiqarish yo'lga qo'yiladi. Shunday ekan, zamonaviy kasb-hunar ta'limining asosiy masalalari nimalardan iborat bo'lishi kerak?

Kasb-hunarga o'rgatish izchil faoliyat ko'rsatish, izchil fikrlash, muammolarga yaxlit holda yondashishni, shuningdek, murakkab obyektlar, inson, jamiyat, ekologik tizimlarning o'zaro bog'liqligini turli fan nuqtayi nazaridan talqin etishi, ya'ni ko'p omillilikni e'tiborga olgan holda mulohaza bildirishni talab etadi. Demak, kasb-hunar ta'limi bolalarni ishlab chiqarish faoliyatiga yo'llashda buyumlarni loyihalash, tayyorlash va ulardan foydalanish jarayonlariga hozirgi zamon texnologik nuqtayi nazaridan qarashga o'rgatish masalalarini qamrab oladi. Dastlab, o'quvchilarga

obyektlarning zarurligi va vazifasi yaxshilab tushuntiriladi. Chunki ularning jamiyat, ishlab chiqarish, atrof-muhit va boshqalar uchun qanchalar zarurligini to'g'ri tushunish muhimdir.

Shundan so'ng o'quvchilar ularni tegishli tartib-qoidalar, loyiha-konstruksiyalar asosida amalda joriy etish va qo'llashga o'rgatiladi.

O'zingizga ma'lumki, kasb-hunar o'rganuvchilar ishlab chiqarish faoliyatida bevosita ishtirok etishadi. Bundan kelib chiqadiki, o'quvchilarning ishlab chiqarilayotgan buyumlarni hozirgi zamon texnologiyasi yutuqlarini e'tiborga olib jamiyat va kishilarning ularga bo'lgan ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda tanqidiy baholay bilish qobiliyatini rivojlantirish ham juda ahamiyatlidir.

Kasb-hunar bilan bog'liq ish faoliyatlarini va ishlab chiqarish mehnatini tashkil etishda, texnika va texnologiyadan, model hamda sxemalardan foydalanib, amaliy masalalarni yechishda turli xil bilimlarni sintez qila bilishga o'rgatish kasb-hunar ta'limining zaruriy shartlaridan biri bo'lmog'i kerak. Kasb-hunar ta'limi o'quvchilarni amaliy muammolarni mustaqil, ijodiy yondashuvlar asosida hal etish, tadqiqot usullarini o'zlashtirish va joriy etishga o'rgatadi, texnik ijodkorlikka yo'naltiradi, muammolarni alohida ajratib, tegishli yo'nalishlar ishlab chiqish uquvini rivojlantiradi, bunda ularni hal etishda mumkin bo'lgan turli variantlarni olg'a surish, baholay bilish, modellash yo'llari bilan tekshirib ko'rish, texnikaviy ijodkorlikning asoslari bilan tanishtirish hamda boshqa masalalarni hal etish muhim hisoblanadi.

Boshqacha aytganda, o'rta maxsus va kasb-hunar ta'limining asosiy maqsadi va vazifasi teran fikrlash tarzi, malaka va uquv, ko'nikma hamda amaliy faoliyat orqali inson shaxsiyatini, uning insoniy sifatlarini kamol toptirishdir. Demak, kasb-hunar ta'limida o'quvchilarning nafaqat kasbiy yo'nalishdagi, balki aqliy mehnatiga ham katta e'tibor berilishi zaruriy holdir. Axir, har qanday kasb-hunarning asosi aqldir. Aqliy mashqsiz kasb-hunar ham o'rganib bo'lmaydi. Inson aqli mo'jizalar yaratadi.

Kasb-hunar kollejarida biror mutaxassislikka o'rgatiladigan o'quvchilarga ijtimoiy, iqtisodiy, falsafiy, psixologik, tibbiy-biologik, huquqiy va boshqa zamonaviy bilimlar asosida inson mohiyati, uning kasbiy-ijodiy yo'nalishdagi yangi imkoniyatlari oydinlashtirilib beriladi. Negaki, kasb-hunar ta'limi tizimini yo'lga qo'yishga faqat ishchi kuchi yetishtirish yoxud tor kasbiy doiradagi mutaxassislar tayyorlash bilan chegaralanib, ko'zlangan maqsadga erishib bo'lmaydi. Ertangi kun uchun faoliyat ko'rsatadigan maktab yoki bilim dargohi inson istiqboliga, uning kelajak olami bilan o'zaro munosabati va undagi faoliyatining xususiyatlariga tayanadi.

Bizningcha, kasb-hunar kollejlarning faqat ijtimoiy „buyurtma“ni bajarishi bilan chegaralanib qolishidan xavotirlanish ham noo‘rindir. Negaki, o‘quvchi ta‘lim tamoyilidagi ixtiyoriylikdan be-malol foydalanadi. U o‘ziga munosib kasb-hunar yoki ta‘lim yo‘nalishini tanlaydi. Endi ularning hayot yo‘lini jamiyatdagi katta yoshli kishilar belgilamaydi. Ular jamiyatning faol a‘zosiga aylanadi. Demak, kasbiy faoliyat sohasida, jamiyatda o‘z o‘rinlarini mustaqil tanlaydilar. Ammo kasb-hunar kollejlari o‘qituvchilarining oldiga aniq masala va talablar qo‘yish ta‘lim natijasini samarali qiladi. Akademik litseylardagiga qaraganda kasb-hunar kollejlarda ta‘lim-tarbiya ishlari biroz o‘zgacharoq bo‘ladi. Negaki, akademik litseylarda o‘quvchilar o‘zlari qiziqqan va tanlagan fanlari bo‘yicha erkin bilim olish huquqiga ega bo‘lishadi. Kasb-hunar kollejlarda esa o‘quvchitalabalarga asosiy fanlar, ya‘ni umumta‘lim fanlari, mutaxassislik fanlaridan saboq berilishi bilan birgalikda ular kasb-hunarga, ishlab chiqarishga, mehnat va amaliy faoliyatga o‘rgatiladi.

Bundan kelib chiqadiki, kasb-hunar kollejlarda o‘quvchi (talaba)larning amaliy ishlari tasodifiy xarakterga ega bo‘lmaydi, balki qat‘iy o‘ylagan tarzda amalga oshiriladi. Muntazam tizimga asoslanib, ijodiy rivojlantiriladi. Ana shunday holdagina o‘qituvchi ta‘lim beruvchi va tarbiyalovchi rolini bajara oladi. Umuman, kasb-hunar kollejlarda pedagogik jamoa hamkorlikda ishlashi zarur. Chunki amaliy faoliyatga o‘rgatish mashg‘ulotlar o‘tkazishda hal etilishi kerak bo‘lgan uslubiy vazifalarning murakkabligi va rang-barangligi o‘qituvchilar uchun ma‘lum qiyinchiliklar tug‘dirishi tabiiy, albatta. Tuzilgan dasturlar ba‘zi real sharoit talablariga to‘g‘ri kelmay qolishi mumkin.

Shubhasiz, pedagoglarni kasb-hunar ta‘limini, umuman, ta‘limni insonparvarlashtirish va uni amalga oshirish tartib-qoidalari yoki mexanizmi ko‘proq qiziqtirishi tabiiydir. Aytaylik, „Tikuvchilik“, „Payvandchilik“, „Mashinasozlik“, „Radiotexnika“, „Quruvchilik“, „Duradgorlik“, „Hisobchilik“ kabi o‘nlab maxsus fanlar, predmetlar (matematika, fizika, ximiya, biologiya va boshqalar) mazmuniga qanday qilib insonparvarlik g‘oyalarini singdirib yuborish mumkin?

Darhaqiqat, maxsus va umumta‘lim fanlaridan saboq berish yoki amaliy mashg‘ulotlarda o‘quvchilarni insoniylikka o‘rgatuvchi mavzular ishlanmalari muhimdir. Metodikaning ahamiyati ham xuddi ana shunda ko‘rinadi. To‘g‘ri, o‘quvchilarga ta‘lim-tarbiya berish, ularni kasb-hunarga o‘rgatishning o‘zi insonparvarlikdir. Ammo o‘quvchilar ruhiga insonparvarlikni singdirish, ular qalbida insoniy fazilatlarini barqarorlashtirish va buni amalga oshirish bora-

sida usullar ishlab chiqish hamda ularni ta'lim jarayonida qo'llash oson ish emas. Har qalay, bunda ham zamonaviy fan usullari hamda hayot sinovlaridan o'tgan xalq pedagogikasi, amaliy didaktikaga ta'yanish katta samaralar beradi.

Albatta, har qanday fanning tadqiqot mavzulari, maqsad va vazifalari bor. Fanning, xususan, maxsus kurs bo'lmish „Tikuvchilik“ning ham maqsad va vazifalari insonparvarlikka yo'naltirilishi lozim. Chunki o'quvchiga bilim berish, uni kasb-hunarga o'rgatish boshqa-yu, insoniy qilib tarbiyalash boshqa masaladir. Demak, „Tikuvchilik“ fanidan saboq bergan o'qituvchi o'quvchilarga tikuvchilikning ijtimoiy ahamiyati, uning sharaflari kasb ekani, bu kasb orqali jamiyatga, odamlarga, xalqqa, Vatanga halol xizmat qilishi, rizq-ro'z topishi, oila boqishi, obro'-e'tibor orttirishi, go'zallik yaratishi, moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirishi, o'z-o'zini faollashtirishi va anglashi, insoniy mohiyatini namoyon etishi, hayotini mehnati bilan bezashi, o'z umrini mazmundor aylashi mumkinligi va boshqalar haqida yorqin misollar asosida hikoya qilib berishi mumkin.

Aytaylik, „Tikuvchilik“ fanini o'qitishda o'quvchilarda mehnatga bo'lgan axloqiy ehtiyojni tarbiyalashda quyidagi talab va qoidalarga amal qilinishi lozim: izchillik, ketma-ketlik, oliyanoblik, ularning qiziqish va ruhiyatini, o'ziga xosligini bilish, tikuvchilikka oid ommaviy adabiyotlar bilan muntazam tanishtirib borish va boshqalar. Ammo kishi bilimli yoki noyob kasb-hunar egasi bo'lsa-yu, biroq odamlarga, jamiyatga, xalqqa foydasi tegmasa, hiylanayrang bilan mol-mulk to'plasa, uni yaxshi odam deb hisoblab bo'ladimi? U olim ham, saxovatpesha hunarmand ham emas, balki badxulq insondir, xolos. Navoiy bobomiz aytganlaridek:

*Odami ersang, demagil odami,
Oniki, yo'q xalq g'amidin g'ami.*

Yomon yoki yovuz odam hech qachon jamiyatga foyda keltirmaydi, aksincha, oilaga, odamlarga zarar yetkazadi. Hech bir ota-ona, hech qaysi muallim-ustoz yomon odam tarbiyalab yetishtirishni istamaydi ham. Biroq, orzuning o'zigina kamlik qiladi. Katta yoshlilarning yo'l qo'ygan xatolari, nuqsonlari ko'pincha, bolalarning axloqiy jihatdan tubanlashishiga olib keladi. Demak, o'quvchilarning axloqiy olami uchun oila, maktab, kasb-hunar kolleji ham mas'uldir.

„Mashinasozlik“ fanidan mavzularni insonparvarlik g'oyalari bog'lab o'rganishda texnikadan insonning kamolotga erishish yo'lida, tabiatni, olamni bilishda, turmush tarzini yaxshilashda,

taraqqiyotni yuksaltirish, salomatlikni muhofaza qilish va boshqalar borasida qanday oqilona foydalanayotgani misollar asosida tushuntirilib o'tiladi.

E'tirof etish kerakki, inson bugungi kunda turli texnikaviy vositalar-u mashinalarga qanday munosabatda bo'lmasin, baribir, insoniyat o'zining ma'naviy va moddiy taraqqiyotining hozirgi darajasiga erishgani uchun ularni kashf qilganlardan juda minnatdordir. Texnika olamidagi inson taqdiri haqidagi masala esa, eng avvalo, insonda yangi ongni shakllantirish — yangi texnika ijodkorini voyaga yetkazish muammosi bilan bog'liq. Har qanday texnika — qurol, vosita. Undan inson qaysi sohada bo'lmasin, faqat yaxshilik yo'lida, ezgulik yaratish, insonparvarlik borasida foydalanishni o'rganishi zarur.

Axir insonparvarlik — insoniylik demak. Zero, inson olamini, hozirgi vaqtda esa tabiat olamini ham odamlarning yaxshiligi, mehrshafqati, muhabbat va muruvvati asray oladi. Insoniylik yoki insonparvarlik ezgulik timsoli, insonga, butun atrof-olamga nozik va g'amxo'rona munosabat ifodasidir. Insonparvarlik asosi — odamlarga, jamiyatga, sen bilan yonma-yon yashayotgan insonga bo'lgan muhabbatdir. Bizning jamiyatimizda kishilar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarning muqaddas insonparvarlik prinsiplari asosida tashkil etilishi uchun barcha obyektiv shart-sharoitlar mavjud. Bu xalqimiz axloqining buyuk mezonlaridan biridir. Biroq ijtimoiy munosabatlarni insoniy munosabatlarga aylantirish jamiyatimizning bosh maqsadi bo'lmog'i zarur. Yaxshilik — insoniylikdan, insoniylik — yaxshilikdan tug'iladi.

Bugungi kunda Vatanga sadoqatli, xalqparvar, insonparvar fidoyi yoshlar to'g'risida ko'p gapirilmoqda. Bunday fazilatli yoshlarni oxir-oqibatda safsataga aylanib qoladigan balandparvoz, quruq gaplar bilan emas, balki ibrat ko'rsatish, insonning o'z insoniyligini to'la namoyon eta olish uchun real imkoniyat va shart-sharoit yaratib berish orqaligina tarbiyalab, voyaga yetkazish mumkin. Zamonlar o'tishi bilan jamiyat tuzilmalari, g'oyalari, mafkuralar, hayot tarzi o'zgarib boraveradi. Biroq bu o'zgarishlarning barchasi insonni insoniylashtirish yoki insoniy fazilatlar orttirish hamda ularni barqarorlashtirish uchun xizmat qilmas ekan, taraqqiyot va kamolot haqida gapirmasa ham bo'ladi.

Insonparvarlik kecha yoki bugun tug'ilgan g'oya emas. Uning o'z uzoq tarixi bor. Ibtidoiy davrlarda ham odamlar o'zaro munosabatlarda insonparvarlik prinsiplariga amal qilishganlar, aks holda, jamoa-jamoa bo'lib yashay olmasdilar. Insoniylik chegarasidan chiqqanlarni yoki yovuzlik yo'lini tanlaganlarni o'z

guruhlaridan quvib yuborganlar. Ibtidoiy odamlar insonparvarligi ongli tarzda emas, balki instinktiv ravishda bo'lgan. Ammo insoniyatning aqliy-ma'naviy hayoti boshlanganidan buyon insonparvarlik muammosi alohida o'rin tutgan. Chunki jamiyatda Insonni shakllantirish ehtiyoji tug'ilgan. Biroq insonni katta harflar bilan yoziladigan Inson qilib tarbiyalash oson ish emas.

Insonparvarlik g'oyalarini xalq og'zaki ijodining qadimgi namunalarida, xalq qahramonlari vasfida, bitiklarda, yozma manbalarda uchratamiz. Masalan, Zardusht o'z ta'limotida yaxshilik va yomonlik kishilarning botini — ichki dunyosida ekanini ta'kidlaydi. Inson faqat haqiqat va rostlik yo'li orqaligina kamolot cho'qqisiga chiqib, o'zining ilohiy insoniyligini oshkor eta oladi. Tadqiqotchi olim Muhsin Umarzoda shunday yozadi: „Zardusht fikricha, yolg'on va haqsizlik ba'zida juda dilkash va go'zal niqoblarni yuziga tortadi va o'zining manfur aft-angorini shu niqob ostida pinhon etadi, faqat haqiqatparastlik bu niqobni olib tashlab, yolg'onni fosh etishi mumkin“.

Masalan, sotsialistik yolg'on insonparvarlik Sho'ro mafkurasi-ning yuziga tortilgan ana shunday go'zal niqob edi. U o'zining jilvasi va kuchi bilan xalqlarning aql-u hushini olar, ularni maf-tun etar edi-yu, biroq unda pinhon mafkuradagi yovuz maqsadlar ularning o'tmishi-yu, kelajagini tobora barbod etardi. Xayriyat, mustaqillik haqiqat niqobini ochdi, biz o'zligimizni anglab, unga qayta boshladik.

Biz faxr bilan ayta olamizki, insoniyatning taraqqiyparvar vakillari qatorida bizning ham ko'plab bobolarimiz bor. Ular ma'anaviyat ijodkorlari, daho fikrlar kashfiyotchilaridir. Ular yorug' kelajakka, oliyanoblikka, yaxshilikka ishonganlar, o'zlarining amaliy faoliyatlari bilan yer yuzida insonning o'zi eng oliy qadriyat ekanini va bu olamda undan-da go'zalroq hech narsaning yo'qligini isbotlab berganlar. Chunki odamlarga muhabbat bo'lmagan joyda insoniylik ham, inson ham yo'qdir. Alisher Navoiy bu haqda shunday deydi:

*To bani odam olam erur,
Olam ichida bani odam erur.*

Eng yoshlik chog'laridan boshlaboq bola ongida atrof-mu-hitdagilarga nisbatan yaxshi munosabatda bo'lish tushunchasi-ni shakllantirish, uning qalbida g'amxo'rlik, hamdardlik tuyg'ularini rivojlantirish unda insonparvarlikning kamol topishi uchun xizmat qiladi.

Bolalarning ota-onalari, qo'ni-qo'shnilari, tevarak-atrofdagilarning shaxsiy namuna ko'rsatishi eng qudratli tarbiya vositasidir. Bolalar yashaydigan yoki ishlaydigan axloqiy-psixologik muhit ham juda katta ahamiyatga ega. Oliyjanoblik, hurmat va boshqa ijobiy sifatlar hamda axloqiy me'yorlar bola xulq-atvori, xarakteridagi ezgulik va insoniylikning asosi hisoblanadi. Pand-nasihatchi o'z ishini o'zidek chiroyli qilib bezatmasa, ma'naviyat haqida gapirib, ma'naviyatsizlik qilsa, uning gapiga hech kim ishonmaydi. Oqibatda, u o'ziga o'xshagan ikkiyuzlamachilarni tarbiyalaydi. Bolalarni o'qishda, kasb-hunar o'rganish va amaliy ish faoliyatida, umuman, hayotda bir-birlariga yordam berish istagi bilan yashash ruhida tarbiyalash muhimdir. Chunki bolalar bir-birlariga juda katta tarbiyaviy ta'sir ko'rsatadi.

Bunga bir misol. Hozirgi vaqtda mamlakatimiz oliy o'quv yurtlarining talabalaridan biri o'quvchilik davrini shunday eslaydi: „Maktabda men yomon o'qirdim. Doimo ikki yoki uch baho olardim. O'qituvchilar meni tarbiyasi qiyin o'quvchi deb atashardi, nega desangiz mening xulq-atvorim uncha yaxshi emasdi. To'polonchi bola edim. Bu hol sakkizinchi-to'qqizinchi sinfgacha davom etdi. O'shanda bizning ko'chamizga yangi oila ko'chib keldi. Maktabimizda yangi bola paydo bo'ldi. Uning ismi Alisher edi. Menga u yoqib, biz do'stlashdik, maktabga doimo birga qatnaydigan bo'ldik. Ammo Alisher mendan yaxshi o'qirdi. Boz ustiga, chiroyli rasmlar chizardi, yaxshigina duradgor-usta edi. O'qituvchilar uni yaxshi ko'rardi. Mening esa unga havasim kelardi. Yomon o'qiganim uchun u men bilan do'stlashmaydi, degan xavotirda edim. Lekin u bunday qilmadi. U mening xulq-atvorimga juda katta ta'sir ko'rsatdi. Men esa unga tenglashishga harakat qildim. Xullas, Alisher sababli maktabda yaxshi o'qib, a'lochilar safiga qo'shildim. Qalbidma mehr-muhabbat va oliyjanoblik hissi paydo bo'ldi. Oliy o'quv yurtiga o'qishga kirdim. Bugungi kunda usta va rassom sifatida elga tanilib borayotganimdan xursandman“.

Endi o'zimizcha bir tasavvur qilib ko'raylik. Agar Alisherning ota-onasi u bola bilan do'stlashishga imkon bermaganida edi, ehtimol, uning qobiliyati ochilmay qolgan bo'lar edi va u o'zining insoniyligi hamda imkoniyatlarini namoyon eta olmas edi. To'g'ri, ota-onalar o'z bolalari uchun doimo xavotirda yashaydilar. „Yomon“ bolalarga qo'shilib ketishi yoki ularning ta'siriga berilishidan xavotirlanadilar. „Hoy, unga qo'shilma, hoy, bunga

qo'shilma, u tarbiya ko'rmagan, menga yoqmaydi“ degan mazmundagi gaplarni ko'p eshitamiz. Lekin aslida mutlaqo yomon odamlar yo'q, faqat xulq-avtorida nuqson bo'lgan kishilar bor, xolos.

Har qalay, „qovun-qovundan rang oladi“ deganlaridek, yaxshilardan yaxshilikni o'rganib yashaganga nima yetsin. Jamiyatdagi kuchlilar — o'zirlarga, ilg'orlar — qoloqlarga yordam bersagina jamiyat kuchli bo'ladi. Bu esa, o'z navbatida, insonparvarlikning amaliy ifodasidir.

Kasb-hunar kollejlarida o'quvchilarning kasb-hunarga moyilligi, mahorat va malakasi chuqur rivojlantirilgan ekan, tarbiya markazida kasbiy tarbiya va mehnat tarbiyasi turmog'i lozim. Halol mehnatga o'rganish asosi mehnatni hurmat qilish va uni qadrlashdan boshlanadi. Mehnat jamiyatning moddiy va ma'naviy boyligining manbayi, insonning ijtimoiy rivojlanishining bosh mezon, uning muqaddas burchi, shaxsni insonparvarlik ruhida tarbiyalash vositasidir. Yaxshi kasb-hunarli kishi turmushda uncha qiynalmaydi. Kishi kasb-hunari, mehnati orqali o'z-o'zini tarbiyalaydi, o'z shaxsiyatini shakllantiradi. Mehnatga muhabbatsiz axloq ham, soflik ham, xotirjamlik ham yo'q. Inson o'z mehnatini shunday sharoitda tashkil etishi kerakki, toki mehnat uning uchun zaruriy shartga aylansin. Mehnatsiz baxt ham, huzur-halovat ham, shodlik ham yo'q.

Mehnat vositasida tarbiyalashning muhimligi to'g'risida gapirganda o'quvchilarni odamlarning baxt-saodati uchun xizmat qilishga o'rgatish lozimligini alohida ta'kidlash zarur. O'quvchilar o'z mehnatining hozirgi o'zgarishlar uchun kerakligini bilsin va amalda ko'rsin. Ular boshqalarga foyda keltirish uchun intilsinlar. Faqat shunday xohish-istak bilan qilingan mehnatgina insonni oliyjanoblashtiradi, uning hayoti va faoliyatiga ma'no-mazmun bag'ishlaydi, qadr-qimmat ato etadi.

O'quvchining mehnat vositasida tarbiyalanishiga hayotiy bir misol keltirib o'taylik. Qishlog'imizda Akmal ismli bola bor edi. Akmalning o'qishga qobiliyati bor edi-yu, biroq u juda dangasa edi. Uning ota-onasi ishchi edi. Ular bolasining yaxshi o'qishi uchun turli yo'llar bilan ta'sir etishga harakat qilardilar. Bolaga ota-onasining pand-nasihatlari, o'z hayotlaridan keltirgan dalillari ham uning shuurini uyg'ota olmadi. Shundan so'ng uning otasi ta'sir ko'rsatish yo'lining boshqa usulini tanladi. U yozgi ta'til kunlarida o'g'lini o'zi bilan birga ishga olib chiqdi. Farzand

otasiga qurilish ishlarida, somon tashish, yantoq chopish, paxta terishda ko'maklashdi. Ular oila tebratish uchun ertadan kechgacha ishlardi. Ota bolasiga shafqat qilmadi. Kechqurun charchoqlardan bolaning oyoqlari zirqirardi, qimirlash unga malol kelardi...

Bir so'z bilan aytganda, ota o'z farzandiga jismoniy mehnat qilishning qanday bo'lishini amalda ko'rsatdi. Bola o'ziga kerakli xulosalarni chiqarib oldi. Bunda bola quruq da'vatlar bilan emas, balki mehnat saboqlari orqali tarbiyalandi. Uning ko'zi ochildi. U jismoniy mehnat zahmatlarini boshdan kechirdi, his qildi. Mehnat bolani mehnatsevarlikka o'rgatdi. Mehnatsevarlik undagi dangasalik o'rnini egalladi. Axir behudaga „dangasalik barcha illat-qusurlarning onasidir“ deb aytishmagan. Zero, dangasalik kishining ruhi va tanasini yemiradi.

Taraqqiyot va ekologiya

*Ish erur ulkim, o'zi oni qilur,
Hikmat ulkim, ham o'zi oni bilur.*

Alisher Navoiy

Kelgusida hozirgi yoshlarimizning dunyoqarashi qanday bo'lishi va ular qalbini nimalar band etishi ko'p jihatdan ta'lim-tarbiyaga bog'liqdir.

Asrimiz odamlari dunyoqarashini belgilovchi omil orasida tabiatga munosabat, ekologik tafakkur muhim o'rin tutadi. Shuning uchun ham, ushbu mavzuni „Taraqqiyot va ekologiya“ deb nomladik.

Madaniyatni inson yaratadi. Madaniyat esa insonni tarbiyalaydi. Madaniyatsiz inson hayotini zulmatga qiyoslash mumkin. Madaniyatsiz taraqqiyot yo'q va ayni vaqtda madaniyat jamiyat taraqqiyotining ko'rsatkichidir. Ma'lumki, hozirgi vaqtda madaniyat shartli ravishda ikki qismga ajratiladi: *texnikaviy madaniyat* (moddiy ishlab chiqarish va amaliy fanlar sohasi) va *gumanitar madaniyat* (madaniy ishlab chiqarish — san'at, ijtimoiy fanlar, ta'lim). Ulardan qaysi biri muhimroq va qadrlidir, degan savol tug'iladi, albatta.

1837- yilda Fransiya parlamentida ta'lim to'g'risidagi qonunni qabul qilishda fizik Arago bilan shoir Lamartin bu borada qizg'in munozara qilganlar. Aragoning e'tirof etishicha, „Ishlab chiqarish go'zal so'zlar va she'rlar bilan emas, balki tabiiy bilimlar tufayli rivojlanadi. Bundan tashqari, tabiiy-ilmiy bilimlar nuri qotib qolgan e'tiqodlarning zulmatli dunyosini yoritadi“. Lamartin esa unga e'tiroz bildirib, shunday deydi: „Agar biz to'satdan barcha tabiiy-ilmiy bilimlardan mahrum bo'lib qolsak va bunda, garchand juda katta zarar ko'rsak-da, lekin moddiy olam saqlanib qolaveradi. Ammo insonlar, Xudo ko'rsatmasin, axloqiy haqiqatlarining birortasini yo'qotgudek bo'lsa, butun insoniyat halok bo'ladi. Holbuki, inson axloqini balo-qazolardan asrovchi ijtimoiy ta'limdir“.

Lamartinning haqligi insoniyatga bugungi kunda tobora ayon bo'lib qolmoqda. Chunki ilmiy-texnika taraqqiyoti insoniyatni ekologik halokatga yaqinlashtirib bormoqda. Aynan gumanitar ongni yuksaltirish ahvolni yaxshilashga olib kelishi mumkin. Bugungi kunda inson hayotini, ayniqsa, ta'limni insonparvarlashtirish dolzarb muammolardan biriga aylanayotgani bejiz emas.

Ta'lim mazmunini insonparvarlashtirish elementlaridan biri — o'quv fanlarini ekologiyalashtirish, o'quvchilarni inson va tabiat o'zaro ta'sirining bugungi kundagi fojiali oqibatlarini va ziddiyatlarini anglash hamda tushunishga, ularni sayyoramiz miqyosida fikr yuritishga o'rgatishdir. Ayniqsa, barqaror taraqqiyot konsepsiyasini oldingi rejaga olib chiqish maqsadida o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining barcha dasturlariga ekologiya masalalarini kiritish zarur.

Albatta, kelgusida ekologik ongning o'sishi muhim iqtisodiy omil hisoblanadi. Ekologik bilim iqtisodiy omilning zaruriy qismiga aylanadi. Ekologik fikr yuritish tarzi esa yanada katta ahamiyatga ega bo'ladi.

Ekologik bilim barcha ta'limiy dasturlar, xususan, umumiy o'rta ta'lim, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining tarkibiy qismiga aylanishi lozim. U faqat tanlangan yoki ma'lum kasblar doirasidagina cheklanib qolmasligi kerak. Kelgusida, ehtimol, mashina va avtomobillar faqat eskilaridan foydalanib yaratilar! Bu esa o'ta tezkor va katta avtomobillarni yaratishdagi nuqtayi nazardan-da murakkabroq texnikaviy g'oyalarni talab etadi.

Biroq faqat mavjud ta'limiy dasturlarni qayta ko'rib chiqib yoki yangi o'quv dasturlarini tayyorlash bilan va hatto ta'lim islohotlarini amalga oshirish orqali ham yuqorida aytilgan muammolarni tezda hal etib bo'lmaydi. Odamlar yangicha fikrlash tarziga o'rganmas ekan, barcha ish samarasizdir. Shak-shubhasiz, bu ta'lim masalalari bilan uzviy bog'liq.

Xullas, gap inson va tabiat o'zaro ta'sirining uyg'unligi masalasi ustida ketmoqda. Nima uchun gap inson va tabiatning birligi borasida emas, balki aynan uyg'unligi haqida bo'lishi kerak? Masala shundaki, insonning tabiat bilan ziddiyatli birligi obyektiv-dialektik qonuniyat bo'lib, u ularning hozirgi zamondagi o'zaro tang holatdagi munosabatlariga xos xususiyatdir. Shu bilan birga, tang ekologik holatdan chiqib ketish ehtiyoji inson va tabiat birligining alohida turi shakllanishi zaruratini keltirib chiqaradi. Xuddi ana shu yangi birlik uyg'unlik tarzida namoyon bo'lishi zarur.

Inson tabiiy muhitsiz yashay olmaydi. Shu bois ekologik ziddiyatlarni inson va tabiat o'zaro ta'sirini uyg'unlashtirish asosidagina hal etish mumkin. Chunki ekologik ziddiyatlarning o'ziga xos ijtimoiy sabablari bor.

Albatta, ekologik bilimsiz inson va tabiatning o'zaro ta'sirini uyg'unlashtirib ham, ekologik ziddiyatlarni hal etib ham bo'lmaydi. Ta'lim — inson kamolotining mezoni. Agar insonning tabiatni buzishga moyil tabiati, uning tug'ma qusurlardan xoli emasligi

haqidagi ziddiyatli mulohazalarni bir chetda qoldirsak, ekologik holat keskinlashuvining asosiy sababi ilmiy-texnikaviy va iqtisodiy taraqqiyotga borib taqaladi. Shuning uchun jamiyatning ichki uyg'unlashuvi muhim ekologik ahamiyatga ega. Bundan tashqari, fan, texnika va ishlab chiqarish ham ekologik munosabatlarning asosiy tarkibiy qismini tashkil etadi. Bilimsiz esa ekologik munosabatlarni ilmiy asosda to'g'ri yo'lga qo'yish mumkin emas.

Inson va tabiatning o'zaro munosabatlarini uyg'unlashtirish zarurati ba'zan inkor etiladi. Chunki uyg'unlashish to'g'risidagi tasavvurlar qandaydir harakatsiz, jonsiz va rivojlanish imkoniyatini yo'qotgan narsani eslatsa kerak-da?.. G.Uellsning „Vaqt mashinasi“ romani qahramonlaridan biri „tevarak atrofdagi shart-sharoitlar bilan mutlaq uyg'unlikda yashagan mavjudot oddiy „mashina“ga aylanib qoladi“ deydi. Ammo bunday mutlaq uyg'unlashish faqat xayoliy asarlardagina tasvirlanishi mumkin.

Aslida uyg'unlik tayyor holda hadya etilmaydi. U kurashni talab etadi. Uyg'unlik qandaydir barqaror holat emas, balki rivojlanishdagi o'zaro muvofiqlashish jarayoni (koevolutsiya). Rivojlanishning bu jarayonida muvofiqlashish tobora ortib boradi.

Jamiyat va tabiat o'zaro ta'sirini uyg'unlashtirishning uchta asosiy yo'nalishini ta'kidlab o'tish lozim: 1) atrof-olamni bilishdagi uyg'unlik; 2) inson yashaydigan muhitda, ya'ni keng ma'noda uning uyida uyg'unlik yaratish; 3) insonning ichki olami, ya'ni jismi, qalbi va ruhi uyg'unligi, uning jismoniy, ruhiy va ma'naviy sog'lomligi borasidagi mas'ulligi o'ta muhimdir.

Bunga muvofiq holda ekologik ziddiyatlarni inson va tabiatning o'zaro munosabatini uyg'unlashtirish asosida hal etish mumkin.

Xo'sh, uyg'unlashtirish qaysi sohalarida olib borilishi kerak?

O'zgartirish (yaratish), bilish va etika-estetika sohalaridagi uyg'unlik ekologik ziddiyatlarni hal etishda alohida o'rin tutadi. Biroq bu sohalaridagi faoliyat mazmunini kishilarning ekologik bilimi, ekologik ongi, ekologik madaniyati, ekologik axloqi, ma'naviyati va boshqa qator omillar belgilab beradi. Shu bois, hozirgi zamon ta'lim tizimida ekologik ta'lim-tarbiya muhim ahamiyatga ega.

Demak, bugungi kunda ma'naviy asos, ma'naviyat bizning fikrimizcha, insonning o'z ichki olami yoki xulq-atvori zaminda qanchalik insoniylashganining o'lchovi sifatida namoyon bo'lmoqda hamda uning atrof-olam va o'zi uchun mas'ulligi tobora ortib bormoqda.

Moddiy va ma'naviy, axloqiy ideal va axloqiy amaliyot, aql va insoniy his-tuyg'ular hozirgi zamon sharoitida o'zgacha tarzda namoyon bo'lib, o'ziga xos tarzda hal etilmoqda. Axir endilikda

inson barcha narsaning o'Ichoviga aylandi. Shu bois, inson va insoniylik, tarbiya va tarbiyalanganlik haqida yangicha nuqtayi nazardan mulohaza yuritmoqni hayotning o'zi taqozo etmoqda.

Insonning o'z-o'zini kamol toptirish vositasi va yo'llari xilma-xildir. Uning iqtisodiy kuchi — ekologik musaffolikda, ekologik musaffolik esa axloqiylikda. Demak, axloq ham, ma'naviyat ham asosini mehnat tashkil etuvchi iqtisod bilan bog'liqdir. Axloqni tabiatdan ayri holda qarab bo'lmaydi. Ko'plab axloqiy talablar tabiatda o'z tasdig'ini topgan. „Solmon o'gitlari“da tanballar mehnat qilishni chumolilardan o'rganishi lozimligi ta'kidlanadi. Xuddi shu ma'noda, insonning mehnat qilib jamiyatga foyda keltirishi uning insoniy bo'lib qolish san'atidir. Insoniylikning asosi esa tarbiyadir.

Gap shundaki, hozirgi zamonda insoniylik va axloq ham yangi ma'no kashf etyapti. Aytaylik, ekologik axloq va ekologik insonparvarlik falsafasini to'la o'zlashtirib olish uchun bir necha avlodlarni tarbiyalash zarur bo'ladi. Chunki zamonaviy ekologik fikrlash tarzi endigina shakllanmoqda. Ekologik fikrlash tarzi — bu bilim, madaniyat, tarbiya ko'rsatkichi bo'lib, bunda har bir inson o'zining kasbiy va nokasbiy faoliyatida muhitning eng yaxshi shart-sharoitlarini yaratish va tashkil etish maqsadiga amal qiladi. Chunki u ana shunday sharoitdagina inson yanada kamol topishi, sog'lom bo'lishi va salomatligini saqlay olishi mumkinligini yaxshi biladi. Ammo yangi avlodlarda yangi ekologik fikrlash tarzini shakllantirish oson ish emas.

Kelgusi avlodlarni tarbiyalash bugungi farzandlarimiz tarbiyasidan boshlanadi. Ekologik tarbiya — bolalar qalbida tabiatga mavhum muhabbatni uyg'otish emas. U murakkab yo'l bo'lib, odamlarga, ularning mehnati, hayotiga bo'lgan hurmat va muhabbatni shakllantirish orqali kechadi.

Biroq ekologik tarbiya ishontirish, da'vat, pand-u nasihatdangina iborat emas, u taqiq va qattiq jazoni ham taqozo etadi. Ammo ichki e'tiqod bo'lmasa, taqiq-u jazolar bilan ham muammoni hal etib bo'lmaydi. Ekologik ta'limsiz ekologik ma'rifatparvarlik, ekologik ma'rifatparvarliksiz esa ekologik madaniyat yo'q.

Ekologik madaniyat

„Ekologiya va madaniyat“ keng qamrovli tushunchalardir. Madaniyat ekologiyaga va aksincha, ekologiya madaniyatga turli sohalarda ta'sir ko'rsatadi. Bu tushunchalar uchun umumiy bo'lgan manbalar ham xilma-xildir.

Faqat madaniyatli kishigina tabiat va jamiyatning o'zaro ta'sirini oqilona yo'lga qo'yishga intiladi. Bu boradagi faoliyatini ham uning madaniyati belgilab beradi. Madaniyat odamlarni bilimli qilishga, ularga ish tartib-qoidalarini o'rgatishga, qolaversa, ishlab chiqarishni, texnika va fanni ekologiyalashtirishga xizmat qiladi.

Ekologik madaniyat quyidagilarni qamrab oladi: tabiatni muhofaza etish madaniyati, tabiat boyliklaridan foydalanish madaniyati, ekologik tizimni o'zgartirish madaniyati. O'zida ekologik madaniyatni shakllantirgan inson bitta tuman miqyosida tabiatni muhofaza etish borasidagi g'amxo'rlik undan uzoqlardagi ekologik vaziyatga ham samarali ta'sir ko'rsatishini teran tushunadi. Tabiiy muhitdagi kamchiliklarni bartaraf etish — barcha millat va xalqlarning ishi. Ular faoliyatini bir maqsad yo'lida birlashtirish — ekologik muammoni hal etishning muhim sharti hisoblanadi.

Ekologik madaniyat sohibi bo'lish — bu faqat tabiatga zarar keltirmaslik emas, balki uning gullab-yashnashi, yanada yaxshilanishiga hissa qo'shish, unga beshafqatlarcha munosabatda bo'lganlarga qarshi kurashmoq ham demakdir. Umuman, madaniyatning shakllanishi va rivojlanishi uzoq davom etadigan murakkab jarayondir. Bu gap ekologik madaniyatga ham taalluqlidir. Odamlarning ekologik madaniyati hali yetarli darajada yuqori emas. Shu tufayli kishilarning ekologik xavf-xatarni tushinishi ham hozircha juda sekinlik bilan rivojlanmoqda. Bu holat ijtimoiy ongda ham o'z aksini topmay qolmaydi.

Inson uchun tabiat nafaqat yashash muhiti sifatida qadrli, balki hissiy, estetik huzur-halovat manbayi hamdir. Shu boisdan-da, o'quvchi va talaba-yoshlarga faqat tabiat boyliklaridan oqilona foydalanish asoslarini o'rgatish bilangina ularda ekologik madaniyatni tarbiyalab bo'lmaydi. O'quvchilarni tabiatdan oqilona foydalanishga, ma'naviy-madaniy boylik yaratishga o'rgatish, shuningdek, ularga tabiat faqat foyda olish uchungina emas, balki go'zallik qonunlariga ko'ra ham o'zgartirilishi lozimligini tushuntirish axloqiy talablarga to'la muvofiq keladi.

Kasb-hunar kolleji o'quvchilarida ekologik madaniyatni shakllantirish jarayonida quyidagi tartiblarga amal qilishni tavsiya etamiz.

Birinchidan, o'quvchilarning hissiyotiga ta'sir etish, ular qalbida yoshlik chog'laridanoq tabiatga muhabbat uyg'otish kerak. Bu tarbiya qancha erta boshlansa va rivojlantirilsa, u shuncha yaxshi samara beradi.

Ikkinchidan, o'quvchilar ongida tabiatni muhofaza etish va u bilan oqilona o'zaro ta'sir masalalarida faol hayotiy nuqtayi nazarni

shakllantirish. Uni insonning axloqiy-etik saviyasi darajasi tarzida tavsiflash mumkin. Jamiyatning har bir a'zosi o'zining taqdiri tabiiy muhit holatiga bog'liqligini teran anglashi zarur. Demak, har bir inson tabiat holati uchun mas'uldir. Ilmiy-texnika taraqqiyoti uchun, ayniqsa, uning yutuqlaridan amaliy maqsadlarda foydalanish uchun mas'ul bo'lgan shaxslar oldida obyektiv talablar turibdi. Ular tabiatning nozik jihatlarini hisobga olishi, uning mustahkamlik „chegarasi“, dan o'tib ketilishiga yo'l qo'ymasligi, o'ziga xos murakkab va o'zaro bog'liq hodisalar mohiyatini tushunishi, qaytmas jarayonlarni keltirib chiqarmaslik uchun tabiiy qonunlarga zid ishlar qilmasligi kerak.

Uchinchidan, ekologik madaniyatni yuksaltirish ekologik ta'lim olishni uzluksiz davom ettirishni taqozo etadi. Kasb-hunar ta'limi muassasalari bitiruvchilari mustaqil kasbiy faoliyati jarayonida ijtimoiy, tabiiy va texnikaviy fanlarni ham o'rganib borishlari lozim bo'ladi. Olingan bilimlarni kelgusida boyitish va rivojlantirish esa mustaqil ishlashni talab etadi. Shuningdek, bunda korxonalar va tashkilotlarda ekologik yo'nalishda olib boriladigan tarbiyaviy ishlar ham katta yordam beradi.

Ekologik madaniyatni shakllantirish hozirgi vaqtda shakllanayotgan yangi fan — ijtimoiy ekologiya qonunlarini qamrab olgan ilmiy-ijtimoiy taraqqiyot nazariyasiga tayanadi. Agar tabiiy jarayonlarni o'rganishga yo'nalgan an'anaviy fanlar tabiatni „bo'ysundirish“ maqsadida jamiyatning tabiatga ta'sirini kengaytirish ehtiyojlari asosida paydo bo'lgan bo'lsa, ijtimoiy ekologiya esa odamlar hayotining tabiiy sharoitlarini muhofaza etish va yaxshilash uchun jamiyatning tabiat bilan o'zaro ta'sirini uyg'unlashtirish zarurati tufayli yuzaga keldi.

Hozirgi sharoitda ekologiya juda xilma-xil tarzda insonning turli faoliyatiga kirib bordi. Bu ekologik mavzuda noan'anaviy shaklda suhbat qurishni taqozo etadi. Ekologiya shubhasiz, boshqa fanlar bilan uzviy bog'liqdir. Shu bois „Ekologiya va iqtisod“ (yoki aksincha), „Ekologiya va psixologiya“, „Ekologiya va tibbiyot“ va hokazo tarzda yondashish mumkin. Ammo fanlarning „chegarasi“ tutashgan joyida „faoliyat ko'rsatuvchi“lar kam topiladi. Har qalay, bu borada turli fan vakillarining erkin muloqoti foydadan xoli emas.

Bugungi kunda, bizning nazarimizda, ekologiya madaniyat tizimida o'z o'rnini egalladi. Ekologiya haqida madaniyat doirasida so'z yuritish mumkin. „Insoniyat sivilizatsiyasiing turli bosqichlarida odamlar tabiatga qanday munosabatda bo'lgan?“ degan savol tug'iladi. Holbuki, ko'plar madaniyatshunoslik bilan mashg'ul bo'la-

dilar-u, lekin bunda ekologiya bilan ham shug'ullanishni anglab yetmaydilar. Yaxshi san'atshunos tabiatni o'zgartirish konsepsiyasi haqida maqola e'lon qilishi mumkin. Bunda tabiatga san'at nuqtayi nazaridan qaraladi va insonning unga bo'lgan munosabati haqida hukm chiqariladi. Bu endi ekologik mavzudur.

Umuman, insonning tabiatga bo'lgan munosabatini bugungi kunda xotirjamlik bilan teran tahlil etish lozim bo'ladi. Bundan kelib chiqqan holda, dunyoda „yashillar“ harakatining o'zi nima ekanini qarab o'tish mumkin. O'zingizga ma'lumki, „yashillar“ harakati siyosiy emas, balki madaniy va mafkuraviy harakatdir.

Bugungi kundagi iqtisodiy tanglik ekologiya muammosini bir oz chetga surib qo'ygandek tuyuladi. Ba'zilar avval iqtisodiy ta'minotni va tartib-intizomni yaxshilash kerak, shundan so'ng atrof-muhit masalasi bilan shug'ullanish lozimligini ta'kidlaydi. Bunday bo'lishi mumkin emas. Iqtisod, ekologiya, madaniyat masalalarini ayni bir vaqtda parallel ravishda hal etish lozim. Bunda navbat kutish holati bo'lmasligi kerak.

To'g'ri, hozirgi sharoitda ekologik siyosat siyosiy faoliyatda katta o'rin egallaydi. Bizningcha, eng avvalo, ekologik muammoni hal etishda ta'lim katta ahamiyatga ega. Nega deganda, jamiyatdagi ong darajasi uning tabiatga bo'lgan munosabatini belgilab beradi. Holbuki, atrof-muhit holati jamiyat uchun juda muhimdir. Agar kishilar atrof-muhit ifloslanishiga beparvo bo'lsalar, bu hol ularning o'zi va avlodlari taqdiriga loqaydligini bildiradi. Ekologik muammoga bugungi bozor iqtisodi nuqtayi nazaridan qaralsa, u holda xususiy tadbirkorlik ekologik muammolarni boshqa yo'nalishda hal etishni taqozo etadi. Chunki xususiy tadbirkorlik bilan mashg'ul bo'lgan kishilar ko'proq foyda olishni o'ylaydilar-u, tabiat haqida kamroq qayg'urishadi.

Bugungi kun matbuotida ekologik ta'lim-tarbiya, tabiatning ifloslanishi, zaharlanish haqida ko'p yoziladi, biroq uning boshqa yo'nalishlari, masalan, muammoni hal etishning ilmiy-texnikaviy va ma'naviy-ma'rifiy omillari yoritilib berilmaydi. Holbuki, odamlar o'z faoliyatining ekologik oqibatlarini o'ylamasdan toza joylarda, go'zal manzaralar og'ushida yashashni istaydilar. Biroq ko'p hollarda ular berilgan imkoniyatlarni suiiste'mol qiladi, ya'ni tabiatdan ham shaxsiy manfaat, boylik orttirish, huzur-halovat topish yo'lida foydalanadi, ammo unga g'amxo'rlik qilish borasida tashvish chekmaydi.

Bundan kelib chiqadiki, ekologik sohadagi siyosat inson hayotining tarkibiy qismiga aylanishi kerak. Moliyaviy muammo davlat xavfsizligini ta'minlashda qancha muhim bo'lsa, ekologik

muammo ham shuncha muhim masala sifatida hal etilishi lozim. Gap shundaki, tabiat faqat inson uchun yaratilmagan. Faqat insonnigina markaziy o'ringa qo'yish yaramaydi. Inson, hayvonot olami va o'simliklar dunyosi o'rtasiga aslo chuqur to'siq qo'yib bo'lmaydi. Ular yaxlit, bir butunlikni tashkil etadi. Ulardan bi-rortasiga ustunlik berilsa, tabiatda muvozanat buziladi. Ularning biri ikkinchisini tugatishga xizmat qilsa, oxir-oqibatda uning o'zi ham qurbon bo'ladi. Bular ekologik muammoning axloqiy masalasiga daxldordir.

Texnokratlar ekologik muammoni texnologiyani takomillash-tirish orqali hal etish mumkin, deb o'ylaydilar. Bizningcha, ekologik muammoni inson ehtiyojlari tuzilmasini o'zgartirish, hayot ma'nosi va maqsadiga bo'lgan qarashlarni, demak, inson ma'naviy olamini o'zgartirish yo'li bilan hal etish zarur.

Bu ekologiyaning falsafa bilan yondashligini, ehtimol, „Ekologiya va ...“ formulasi bo'yicha mavzu axtarish zaruratini yana bir marta tasdiqlaydi. Bugun butun dunyo „ekologik muvozanatlashgan xo'jalik yuritish“ni axtarish bilan mashg'ul. Ravshanki, gap „ekolo-gik jihatdan muvozanatlashgan sivilizatsiya“ yaratish haqida bor-moqda.

Ekologik ong bilan bozor munosabatlarining uyg'unlashishi masalasi juda qiziqarlidir. Hozirgi vaqtda „istagancha pul ishlab topaver“ deyiladi. Ammo bu ko'p pulni topguncha qancha-qancha „ekologik daraxtlarni“ sindirish mumkin. Faqat mahsulot yetkazib berish holatiga tushib qolmaslik kerak — bu ekologik yo'qotish demakdir.

Bizning nazarimizda, ekologik muammolarga insonning hayotiy yo'nalishlari nuqtayi nazaridan qaramoq kerak. Chunki bunga ahamiyat berilmagani bois ko'plab ekologik masalalar o'z vaqtida hal etilmaydi. Agar inson hayotga emas, balki yashab qolish uchungina yo'nalsa, tabiiyki, u vaziyatdan kelib chiqib ish yuri-tadi. Agar u o'z kelajagiga ishonmasa, umidsizlikka tushadi, faqat kunini o'tkazishni o'ylaydi. Bunday kishilarni tabiat va odamlar bilan bo'ladigan muloqotlarida ekologik ma'rifatga chorlash sama-rasiz bo'lishi mumkin.

Barcha kuchlarni insonning o'zini inson sifatida anglashiga, his etishiga yo'naltirish kerak. Inson o'z kelajagiga ishonib, umid bilan yashaydi. Ekologik xavf-xatarlar to'g'risidagi har xil „bo'rt-tirma“ gaplar uni kelajakka bo'lgan ishonchdan mahrum etishi mumkin. Shuning uchun ham, eng asosiysi insonda yashashga bo'lgan ishtiyoq, tabiatga muhabbat, kelajakka ishonch-umid uy-

g'ota bilishdadir. Inson hayotda o'z o'rnini topishi kerak. Bu masala uning ekologik savodxonligi va ma'rifatiga ham ko'p jihatdan bog'liq, albatta. Buni sira inkor etib bo'lmaydi.

Islom dini insonning o'z „Men“ini anglashida nihoyatda katta ahamiyatga ega. Xususan, u insonning ekologik xulq-atvoriga dunyoqarash tizimi tarzida ta'sir ko'rsatadi.

Bu yerda yana bir masalani ta'kidlash o'rinliki, ba'zan „boy mamlakatlar boy bo'lgani uchun ham tabiatni vayron qiladi“, kambag'allarning esa ekologik ma'rifati past, sababi — ularning kambag'alligidir“ degan gaplar quloqqa chalinib qoladi. Bu yerda mantiq qani? Boylik va ekologiya, kambag'allik va ekologiya o'rtasidagi bog'lanishlarni ochib beradigan ilmiy-falsafiy maqolalarni dunyo matbuotlarida kam o'qiymiz.

O'ylashimizcha, javobni boshqa soha — axloqdan axtarmoq lozim.

Aslida sof ekologik muammolar yo'q. Ularning barchasi fan, hayot, ta'lim, madaniyatning u yoki bu tomonlari bilan bog'langan. Sobiq sho'rolar ittifoqi davrida ongning qashshoqlash-tirilishi odamlarning ekologik xulq-atvoriga ham o'z ta'sirini ko'rsatgan.

Tabiat va inson munosabatidagi uyg'unlik

Ekologiya va salomatlik, inson va tabiatning o'zaro munosabatlari uyg'unligi — hayotiy muammolar. Bu muammolar insonning taqdir-qismatiga daxldordir. Hayotiy muammolarga befarqlik — hayotning o'ziga, ertangi kunga, avlodlar istiqboliga loqaydlikdir. Ekologik oqibat-larga loqaydlik esa insonni halokatga yetaklaydi.

Ekologik ta'lim — ekologik ongni shakllantirish omili. Ekologik ta'limning asosiy vazifasi odamlarni hamisha hushyor bo'lishga chorlash, tabiat va kishilar salomatligini muhofaza etishda, xalqimizning ekologik madaniyati va ma'rifatini yuksaltirishda amaliy yordam berishdir.

Har narsaning o'z sababi bo'ladi, degan sharqona hikmat bor. Ekologik muammoning sababchisi insonning o'zidir. Yashamoq — faoliyat ko'rsatmoq demakdir. Faoliyat esa insonning tabiat, atrof-muhit bilan munosabatidan iborat. Ana shu munosabat oqilona tashkil etilmas ekan yoki ijtimoiy taraqqiyot tadrijiy takomilga muvofiq koevolutsion tarzda bormas ekan, ekologik muammo keskin bo'lib qolaveradi. Buni anglash zaruratdir. Inson tabiat yoki

atrof-muhit bilan oqilona munosabatda bo'lishi uchun, eng avvalo, unda ekologik fikr yuritish tarzi (tafakkur), ekologik madaniyat, ekologik dunyoqarash shakllangan bo'lishi kerak. Lekin ekologik fikrlash tarzi o'z-o'zidan yuzaga kelib qolmaydi. Uning tagzaminida mashaqqatli ta'lim-tarbiya, mehnat, ijod yotadi. Holbuki, kishilarda ekologik ong va tushunchalar endigina rivoj topmoqda. Inson ekologiyaning nima ekanini, uning qanchalik muhimligini tushunib yetmas ekan, u bilan bog'liq muammolarni ham hal eta olmaydi.

Ekologik tafakkur — bu kishining bilimi, madaniyati, tarbiyasi darajasini belgilaydi.

Ekologik madaniyati yuksak har bir kishi o'zining kasbiy va unga daxldor bo'lmagan faoliyatlarida ham insonning yanada kamol topishi, uning sihat-salomatligini muhofaza qilish hamda mustahkamlash borasida ruhiy-hissiy, tabiiy-ijtimoiy muhitning yaxshi shart-sharoitlarini tashkil etish va yaratish aqidasi qat'iy amal qilib yashaydi.

Ammo o'quvchi va talabalarda, umuman, insonda yangi ekologik fikrlash tarzini shakllantirish nihoyatda murakkab ishdir.

Demak, kelajak avlodlarimiz ekologik axloq va insonparvarlik falsafasini tamomila o'zlashtirib olishlari uchun bizga mutlaqo yangicha ekologik ta'lim-tarbiya zarur.

Zero, inson axloqini tabiatdan ayri holda tasavvur etib bo'lmaydi. Tabiat — inson ustoz. Masalan, dangasalar mehnat qilishni chumolilardan o'rganishi kerak! Insoniyatning ijtimoiy tuzilishi ham bamisoli tirik organizm. Tirik jonzotlar a'zolari turli vazifani bajargani kabi jamiyatdagi turli qatlam va sinflar faqat o'zlariga xos vazifani ijro etadi.

Tirik jonzotning biror a'zosi xastalansa, boshqalarga ta'sir etgani kabi jamiyatning biror qatlamidagi nuqson uning umumiy holatida o'z aksini ko'rsatadi. Rus olimi Kropotkin ta'kidlab o'tgandek, insondagi axloqiy asos, biologik nuqtayi nazardan qaraganda, odamga el bo'lish — kirishimlilik instinktining rivojlanishidan boshqa narsa emas. Bu instinkt esa deyarli barcha tirik jonzotlarga xosdir. Va u butun jonli tabiatda kuzatiladi. Demak, bu asl mohiyatiga ko'ra, inson va tabiatning birligi hamda yaxlitligini, ularni ayri holda qarash mumkin emasligini bildiradi.

Ilmiy-texnika inqilobi davrida inson juda katta kuchga ega bo'ladi. U atrof muhitdan o'z manfaati yo'lida istaganicha va xohlagan yo'nalishda foydalanishi mumkin. Inson tabiatni o'z xohish-ishtagiga bo'ysundirishga qodir. Ammo insonning tabiat uchun

mas'ulligi va u bilan uyg'unlik o'rnatilishi muammosi ham tobora ortib bormoqda. Uning yechimini esa yangi yo'nalish — ekologik etika belgilab beradi.

Etikaning rivojlanishini nafaqat falsafiy, balki ekologik tushunchalar orqali ham ifodalash mumkin. „Etika, ekologik ma'noda, bu yashash uchun kurashdagi faoliyat erkinligini cheklashdir“, degan edi O.Leopold.

O'zgartirilgan tabiat uchun insonning javobgarligi haqidagi tasavvurlar ekzistensialistlar mulohazalariga muvofiq keladi. A.Kamyuning fikricha, „bizning avlodlarimiz vazifasi olamni halok bo'lishdan asrab qolishdir“.

Bolalar nafaqat tirik jonzotlarni, balki hayvonlar shaklida yasalgan o'yinchoqlarni ham yaxshi ko'rishadi. Ularga zarar yetkazilsa achinish bilan qaraydilar. Agar o'yinchoqlari sinsa, xafa bo'lishadi. Demak, nafaqat jonli, balki jonsiz tabiat ham muhabbat manbayi bo'lishi mumkin. Xuddi ana shu ma'noda, biz ekologik etikadan global etikaga o'tamiz. Global etika qoidalariga muvofiq inson butun tabiat uchun mas'uldir.

Qadimgi Gretsiyada inson „makrokosmos“ tarzidagi butun Koinotni o'zida aks ettiruvchi „mikrokosmos“ sifatida qaralgan. Bugungi kun insoni nafaqat o'zini Universumning bir qismi sifatida sezmoq'i, balki o'zini o'rab turgan tevarak-olam uchun mas'ul ekanini ham his qilishi zarur. Ekologik va global etikaning mohiyati ham xuddi ana shundan iborat.

Fan va texnikaning yutuqlari tufayli rivojlangan mamlakatlarda insonga zug'um o'tkazish darajasi pasaydi, biroq insonning tabiatga hukmronligi orta boshladi. Endi insonparvarlik nafaqat insonga, balki tabiatga ham kerak bo'lib qoladi. Bu — ekologik insonparvarlik. Ekologik insonparvarlik insonga ham, tabiatga ham zo'rvonlik qilishni inkor etadi. Bu — uning bosh g'oyasi. Bugungi kunda ekologik, ijtimoiy, shaxs ma'naviyati va ichki dunyosidagi krizis yechimini topishda yordam beradigan konsepsiya zarur. Chunki hozirgi zamon sivilizatsiyasi odamlarning tabiat bilan uyg'un yashashi muammosini e'tiborga olmayapti.

Tajovuzkor-iste'molchilik ruhi insonni nimani xohlasa barchasini tabiatdan tezroq olishga va bu esa, o'z navbatida, ekologik buhronga olib keldi. Hozirgi zamon ekologik vaziyati yangi turdagi sivilizatsiya shakllanishiga turtki beradi. Tabiat axloq sohasiga daxldor bo'ladi. To'g'rirog'i, tabiat holati inson axloqining o'lchoviga aylandi, ya'ni atrof-muhit, tabiat holatiga qarab, inson axloqiga baho beriladi.

Ekologik va ijtimoiy krizislar amaliy insonparvarlikni talab etadi va ayni vaqtda ular insoniyatni yangi nazariy pog‘onaga ko‘tarilishga majbur etadi. Haqiqiy global ong va dunyoviy madaniyatga bir madaniyatni boshqasining so‘ndirishi yoki qandaydir yangi tizimlarni oqilona loyihalash bilan emas, balki odamlar va millatlarni umuminsoniy axloqiy donishmandlik o‘zaniga birlashtirish orqali erishiladi. Chunki muammolarni hal etish uchun dunyo zo‘ravonliksiz birlashishi kerak.

Yangi ekologik fikr zo‘ravonliksiz aqidaga asoslanilgan an‘anaviy insonparvarlik bilan birlashishi lozim. Bu esa yangi ekologik insonparvarlik g‘oyasiga asos bo‘ladi. Ekologik insonparvarlik Sharq va G‘arb an‘analari tutashgan joyda kamol topadi. Masalan, G‘arb ekologik muammolarni hal etishda ilmiy-texnikaviy yo‘nalishda ko‘p narsa berishi mumkin. Hindistondagi hech kimga va hech narsaga zo‘ravonlik qilmaslik g‘oyasi, Turon zamini odamlarining an‘anaviy sabr-toqati va ma‘naviy sifatlarining unga uyg‘unlashishi nur ustiga a‘lo nur bo‘ladi. Ekologik qarashlardagi bunday uyg‘unlik, shubhasiz, juda foydalidir. Ekologik insonparvarlikning sintezlashgan qudrati uning yaralishida bevosita ishtirok etadigan madaniyat tarmoqlarining sintezida ham o‘z ifodasini topadi. Bu san‘at, din, falsafa, siyosat, axloq, fan va boshqalardir.

Ekologik insonparvarlik hozirgi zamon insonparvarligining yangi shaklidir. U ijtimoiy adolat uchun kurash g‘oyasini va harbiy kuch qo‘llashga qarshi aksiyani, yashillar harakatini va hayvonlar huquqi uchun harakatni, viganizm va rahm-shafqat (muruvvat) ko‘rsatish prinsipini birlashtiradi.

Uning asosiy qoidalari: insonning tabiat bilan uyg‘unligi; barcha tirik jonzotlarning teng ekanligi; zo‘ravonlik qilmaslik; iste‘mol o‘rniga o‘z-o‘zini cheklash; mehr-muruvvatli ijodkor shaxs bo‘lish; axloqiy kamol topish zarurati; dunyo uchun shaxsiy mas‘uliyat; ekologiyaning oltin qoidasiga amal qilish; ekspluatator sinflar bilan hamkorlik qilmaslik; tabiat, inson va madaniyatning xilma-xilligini saqlash va boshqalar.

Ekologik insonparvarlikni targ‘ibot qilish ekologik huquqqa, ya‘ni inson va tabiatning o‘zaro ta‘sirini muvofiqlashtiruvchi huquqiy-me‘yoriy tizimga katta ta‘sir ko‘rsatadi. Ekologik huquq ikki asosiy ma‘noda tushunilishi mumkin. Eng avvalo, bu odamlarning tabiatga bo‘lgan huquqidir. Ma‘lum kishilarga va davlatga turli korxonalar yoki ifloslantiruvchilar tomonidan keltirilgan zararni to‘lash (qoplash); ekologik oshkoralik, ya‘ni tabiiy muhitning holati haqida to‘la axborot berish, turli ekologik tashkilotlarni

birlashtirish; ekologik suhbat, yig'ilish, munozaralar, shiorlar bilan chiqish. Bularning barchasi shaxsning asosiy huquqini to'ldiruvchi ekologik huquq bo'lib, inson faoliyati miqyoslarining kengayishi bilan bog'liq holda zaruriy hisoblanadi.

Demak, hozirgi zamon ta'limiga yangi ekologik falsafani singdirish zarur. Hozirgi vaqtda Amerika va boshqa mamlakatlarda „teran ekologiya“ degan atama mavjud. Teran ekologiya g'oyasiga ko'ra insonni Yerdagi hayotning boshqa tur-shakllari bilan qiyoslab, kishilar ongini o'zgartirish va oxir-natijada sayyoramizdagi ekologik vaziyatni yaxshilash mumkin.

Ko'p hollarda muayyan joydagi atrof-muhitning ekologik holati shu qadar ayanchlikli, uni ko'rgan kishida chorasizlik tuyg'usi uyg'onadi, xolos. „Bu ekologik muammoni davlat miqyosida hal etisholmas ekan, u holda mening qo'limdan nima ham kelardi“, deb o'ylaydi kishi. Ammo ekologik vaziyatga ta'sir qiluvchi faoliyat, xatti-harakat, masalan, yirik korxonalar qurish kabi tadbirlar hamma vaqt biror shaxsning aniq qaroriga bog'liq. Chunki bunday kishilar o'z qarorining oqibati tabiatga katta zarar keltirishi haqida o'ylab ham ko'rmaydi, daryo va qushlarning nola-yu dardlarini his ham qilolmaydi.

Akademik V.I.Vernadskiyning bioqatlam haqidagi g'oyasida insoniyatning qudratli geologik kuchga aylanishi haqida gapiriladi. Bu — Yerning kelajagi insonga bog'liq degani.

Buyuk olim V.I.Vernadskiy tabiiy muhitning rivojlanishi va insonning Yer tabiati (bioqatlam)ga ta'sirining ilmiy-nazariy g'oyasini ishlab chiqqan edi. U birinchi bo'lib tirik moddaning „sayyoraviy-samoviy hodisa“ ekani haqida gapirib, uning geologik kuch, „asl moddiyot“ tarzidagi ahamiyatini ochib beradi. Uning nazdida Yerni o'zgartiruvchi bosh omil bu — hayotning o'zi. Bundan tashqari, u insoniyatni sayyora bioqatlamidagi qudrati butun vaqt davomida katta tezlikda ortib boruvchi o'ziga xos alohida unsur (element) deb qaraydi. U „aql qatlami“ga (noosfera)ga o'tishning muqarrarligi, ya'ni insonning tabiatga ta'sirini boshqarish mumkinligini oldindan ko'ra bilgan. Shuningdek, olim tabiatning „tayyor“ mahsulotlariga bog'liq bo'lgan mavjudot — insonning bora-bora „tayyor“ mahsulotlariga bog'liq bo'lmagan jonzotga aylanishi g'oyasini ilgari suradi.

Bugungi kunda fan-texnika insoniyatga xizmat qilmoqda. Lekin afsuski, har qanday texnika, har qaysi fan Yerning o'z-o'zini tiklash quvvati va imkoniyatini uning o'zichalik oshira olmaydi. Gap shundaki, inson aqli erishgan muvaffaqiyatlardan oqilona

foydalana bilish — ekologik muammoni hal etishda muhimdir. Inson aqlining tabiat va jamiyatga ta'siri kuchaymoqda. Bu uning tabiiy jarayonlarga aralashuvi oqibati, o'z avlodlari baxti va insoniyat kelajagi uchun mas'ulligini yanada oshiradi.

Ekologik tarbiya — hayotiy zarurat

Inson hayotining ijtimoiy shart-sharoitini butunlay o'zgartirish, uyg'unlikning tantanasi uchun ijtimoiy-iqtisodiy zamin yaratishi kerak. O'shandagina uzluksiz rivojlanish uchun kafolat yuzaga keladi. Bunday rivojlanishni ortga qaytmaslik, kamolot sari yo'nalmoqlik qonuniyati belgilab beradi.

Aslida ekologiya juda tor ma'noda tiriklik, jonzot, uning a'zolari va muhitning o'zaro bog'liqligi yoki inson hamda tabiat o'rtasidagi o'zaro ta'sir masalalarini o'rganibgina qolmaydi. Bizningcha, ekologiyaga daxldor bo'lmagan biror sohaning o'zi yo'q. Ekologiya, eng avvalo, insonning ma'naviyati, ruhiy dunyosi bilan chambarchas bog'langan. Insonning turli-tuman jismoniy va ruhiy jihatdan xastaliklarga chalinishidan tortib, to uning hulq-atvoridagi har xil illatlar, aytaylik, g'aflat, bilimsizlik, jaholat, xudbinlik, faqat o'z maqsad-g'oyalari yaxshi ko'rish, ochko'zlik, qizg'an-chiqlik va boshqalar so'zsiz, inson ma'naviyati olamining ziddiyatli ekologiyasiga borib taqaladi.

Illatlardan xoli bo'lish imkoniyatini kishining ma'naviyati belgilab beradi. Ma'naviyatsiz ekologik muammoni hal etish mumkin emas. Agar ta'bir joiz bo'lsa, tabiatning turli manbalardan zaharlanishini inson ongining fisq-u fasod, yomon niyat, yovuz fikr, qo'rquv, gumon, tushkun kechinmalar ta'sirida „ifloslanishi“ga o'xshatish mumkin. Ma'naviy jihatdan yuztuban ketish esa inson ma'naviy olamining dahshatli ekologik inqirozidir.

Taraqqiyot takomilini cheklab bo'lmaydi. Bugungi kunda insonning moddiy va ma'naviy ehtiyojlari juda ko'p va tobora ortib bormoqda. Har qanday muammoni, xususan, ekologik masalalarni hal etishda ham ziddiyatlar tug'iladi. Muammolarni ziddiyatsiz hal etishning eng asosiy manbayi ekologik bilim va ekologik ta'lim-tarbiyadir.

Zamonaviy ekologik tarbiyani qaysi yo'nalishlarda olib borish lozim, degan savol tug'ilishi tabiiy, albatta.

Har qanday tarbiyani, ayniqsa ekologik tarbiyani biror andazaga solish yaramaydi. Ekologik tarbiya — bu tabiatga mavhum muhabbat uyg'otish vositasi emas, u — insonning unga bo'lgan oqilona mu-

nosabatini shakllantirish, mehr-muhabbatini barqarorlashtirish usuli. Shuning uchun ham u kishilarga bo‘lgan hurmat va e’tibor, ishonch, ular mehnati va hayotini e’zozlash orqali uzoq murakkab yo‘lni bosib o‘tadi. Biroq ekologik tarbiyani sira ham ishontirish va ko‘ndirish, tabiatni sevishga chaqiruvchi quruq da’vatlar tarzida tushunmaslik kerak. U ayni vaqtda ma’lum darajada taqiq va qattiq jazo hamdir.

Ammo kishida botiniy e’tiqod bo‘lmasa, bunday taqiqlar ham samara bermaydi, muammolar ham o‘zicha hal bo‘lmaydi. Biz „Yam-yashil o‘tlarni toptamang, chamanzorlarni xarob qilmang!“ deya balandparvoz shiorlar osib qo‘yishimiz mumkin, lekin korxonalar mo‘rilaridan chiqayotgan tutunlardan ifloslangan osmonga, havo qatlamiga, zaharlanayotgan daryo va ko‘llarga nima deb yoza olamiz?!

Har qalay, tabiatni sevish, e’zozlash va uni chin yurakdan muhofaza qilish omili bizning qalbimizda, hissiyotlarimizda, aql-u shuurimizda, vatanparvarlik va fuqarolik burchimizda, deb bilmog‘imiz shart. Bu esa ekologik tarbiya orqali yuzaga chiqadi. Ekologik ta’lim-tarbiyaga e’tibor bermaslik — kelajak avlodlarimiz taqdiriga befarqlikdan boshqa narsa emas.

Ekologik tarbiya muammolarini ijtimoiy-madaniy fenomen tarzida tadqiq etish natijalari o‘quvchi va talabalarning ekologik tarbiyalanganlik darajasi holatini o‘rganish, ularning ekologik madaniyatini yuksaltirish borasida uchraydigan salbiy tendensiyalarni, shuningdek, turli ta’lim muassasalarida uni shakllantirishning o‘ziga xos jihatlarini aniqlashtirish zarurligini ko‘rsatadi.

Gap shundaki, ekologik tanglik tufayli Yerdagi hayotning kelgusi holati haqida nekin bashoratlar yo‘q. Shu bois ekologik muammolarni hal etish bilan bog‘liq masalalarning yechimini topishda o‘quvchilarda chorasizlik kayfiyati uyg‘onishi mumkin. Buning oldini olish uchun ularni inson hayotining ma’nosi go‘zalliklar yaratishdan iborat ekanligiga ishontirish zarur. Ana o‘shandagina ularning go‘zallik haqidagi tasavvurlari o‘rnini tabiatga oqilona munosabatda bo‘lishning imkoni yo‘q degan mulohaza egalamaydi. N.K.Rerix aytganidek, „yoshlar hech qachon umidsizlik ruhida tarbiyalanmasligi lozim“.

Bugungi kunda insoniyat shaxsning hayotiy intilishlarini ifodalovchi qadriyatlar tizimiga juda muhtojdir. Endilikda tabiatga noinsonparvar munosabatni inkor etuvchi ma’naviy asoslarni pragmatizm va merkantilizmga qarshi qo‘ymoq zarur. Axir, ezgulik — inson xususiyati. Faqat ezgulik insonni oliyanoblashtiradi va madaniylashtiradi. Ezgulik insonning ma’naviy holatiga aylansa-

gina unda ijobiy ruhiy o'zgarishlar yuzaga keladi. Bunday fazilat sohibi bo'lgan insonning qalbi hamisha boshqalar uchun ochiq. U odamlarga sabr-u toqat bilan munosabatda bo'ladi, qiyin hollarda hamisha yordam berishga va oliyanoblik qilishga tayyor turadi. Xuddi ana shu ma'noda, M. Montanning „Kimki ezgulik fanining nima ekanini tushunib yetmagan bo'lsa, unga boshqa har qanday fan faqat zarar keltiradi“ degan so'zlarini eslab o'tish joizdir.

Har qanday faoliyat ezgu fikrga asoslanishi kerak. Ezgu fikrgina o'quvchilarni yaratuvchanlikka o'rgatadi va bilimga yetaklaydi. Ezgu fikrga oshno bo'lgan o'quvchi-yoshlar nimani bilish va nimani go'zal qilish lozim bo'lsa, shunga intilib, tinim bilmay kecha-kunduz mehnat qiladi.

O'z nafi va xatti-harakatlarini chegaralay bilish shaxs irodasining rivojlanganini, uning salbiy hodisalarga qarshi tura olishini va o'z-o'zini kamol toptira bilishini ko'rsatadi. Yaratuvchanlikka intilish insonning yaxshi tomonga o'zgarish istagini ifoda etadi. Kishi yaratuvchilik bilan mashg'ul bo'libgina tevarak-atrofidagilariga shodlik va quvonch bag'ishlash baxtiga muvassar bo'la oladi.

Bunday qadriyatlarga murojaat qilish zarurati hozirgi zamon yoshlarining axloqiy asoslarini mustahkamlash, ekologik madaniyatini yuksaltirish, ularda eng yaxshi ruhiy sifatlarni uyg'otish, ularni tabiatni asrash ishi — oliyanoblik yo'lida sa'y-harakatlar qilishga da'vat etish ehtiyoji tufayli tug'iladi. Zero, bugungi kunda ekologik ta'lim-tarbiya hayotiy zaruratga aylandi.

Hozirgi vaqtda o'quvchilarning nafaqat ekosistemalar va ularning faoliyat ko'rsatish qonuniyatlari haqidagi bilimlarini kengaytiruvchi, balki ularning his-tuyg'ularini, empatik taassurotlarini boyituvchi pedagogik texnologiyalarni, shuningdek, ekologik yo'nalishdagi amaliy faoliyatlarini qamrab oluvchi va o'z-o'zini bilishga o'rgatuvchi metodlarni ishlab chiqish muhim pedagogik muammo hisoblanadi. O'quvchi(talaba)lar turli yoshida atrof-olamni turlicha, ya'ni o'ziga xos tarzda qabul qiladi. Shuning uchun ham ekologik tarbiya texnologiyasi ularning olamni his etish miqyosi va darajalariga muvofiq holda tanlanishi lozim.

Ekologik tarbiya texnologiyasi deyilganda o'quvchilarni o'z shaxsini rivojlantirib, hayotining sifat jihatdan mutlaqo yangi bosqichiga ko'tarilishiga xizmat qiluvchi psixologik-pedagogik uslublar birikmasi tushuniladi.

Pedagogik texnologiyaning tarbiyaviy imkoniyatlarini joriy etish uchun quyidagi shartlar bajarilishi kerak: 1) shaxsning rivojlanishiga yaxlitlik nuqtayi nazardan yondashish; 2) shaxsning rivojlanishida yoshiga xos va individual xususiyatlarini hisobga olish;

3) o'quvchining kichik yoshidan to katta yoshigacha bo'lgan davr oralig'ida ekologik tarbiyaning izchil bo'lishi; 4) hududiy imkoniyatlarni va aniq ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatlarni e'tiborga olish; 5) o'qituvchi va muhandis-pedagoglarning umumiy va ekologik madaniyatini yuksaltirish.

Eng muhim masalalardan yana biri, bu — ekologik tarbiya beruvchi mutaxassis-pedagoglarni tayyorlashdir. Ko'p hollarda bu borada mutaxassislar tayyorlash rasmiy ravishda amalga oshiriladi. Bo'lajak o'qituvchining o'z-o'zini anglash muammosi e'tiborga olinmaydi. Zero, o'qituvchi ekologik qadriyatlarni hayotiy zarurat tarzida anglamog'i kerak. Axir, ular qadriyat va madaniyat eltuvchisidir. Biroq ularning ko'pchiligi yangi zamon ruhida tarbiyalanmagan. Shuning uchun ham ular tabiatni bo'ysundirish ruhi bilan yashaydi.

Ekologik madaniyatsizlik tufayli ko'plab kishilar „Ekologiya“ni, uning muammolarini teran tushunishmaydi. Holbuki, ekologiya olamning bugungi kundagi manzarasini va insonning undagi o'rnini aks ettirib turadi. Tabiat bilan o'zaro munosabatlar borasidagi yangi qadriyatlar tizimini o'zlashtirish shaxsga u bilan uyg'un yashash imkonini beradi.

Ekologik tanglikning global xarakteri ekologik tarbiyani ta'lim tizimiga yuksak sivilizatsiya talablari darajasida kiritishni taqozo etmoqda. Bu bilan uning ustuvorligi belgilanadi. Axir, bu yerda gap butun dunyo ahli hamjihatligida Yerdagi sivilizatsiyani xavf-xatarlardan qutqarib qolish haqida ketmoqda.

Ekologik tarbiya o'smir shaxsi rivojlanishining barcha yo'nalish (aspekt)larini qamrab oladi. Bunda uning tabiatga munosabati, ijtimoiy xususiyatlari, o'z-o'zini anglashi va boshqa insoniy sifatlarining asosi hisobga olinadi. Bunday yondashuvning zarurligini rivojlangan Yevropa mamlakatlarining ish tajribasi ko'rsatmoqda. Xususan, ularda ta'limning umumiy tizimini yangilash ishlari ekomadaniy qadriyatlar ustuvorligi asosida olib borilayotganini kuzatish mumkin.

K. Yaspers „taraqqiyot mash'alini bizning kelgusi avlodlarimiz qabul qilib olishlari uchun hozirgi zamon madaniyati (sivilizatsiyasi)ni ekologik nuqtayi nazardan o'zgartirishimiz zarur. Bu bilan biz insoniyat rivojlanishining mutlaqo yangi yo'nalishini tanlagan bo'lamiz“ deb yozgan edi.

Mamlakatimiz ta'lim tizimida olib borilayotgan muhim islohotlar ta'lim-tarbiya imkoniyatlarini yanada kengaytirmoqda. Bu esa o'quvchi (talaba)larning ma'naviy-axloqiy jihatdan kamol

topishi, rivojlanishi, yangicha fikrlashi va atrof-muhitga insoniy munosabatda bo'lish saboqlarini teran o'zlashtirishlari uchun keng imkoniyatlar ochib beradi.

Kamol topgan axloqiylik, ezgulik, o'z ehtiyojlarini cheklay bilish, boshqalarning mehnatiga hurmat bilan munosabatda bo'lish, va nihoyat, ekologik savodxonlik — biz uchun bugungi kunda zarur bo'lgan narsalar ana shulardir. Darvoqe, yana bir narsani hech yoddan chiqarmaslik lozim: har bir inson tabiat go'zalligini ko'ra bilsin, uning saxiyligini unutmasin, tabiatdan hayratlanib, ajablanib, zavqlanib yashasin. Illo, go'zallik yarata bilgan insongina tabiatning ulug'ligi va chiroyini his qila biladi. Demak, u go'zallik yaratsin! Tabiat go'zalligi — uning mo'jizasi, sir-sinoati, abadiy-ligi, cheksizligi.

Inson tabiatni o'z jismi tarzida anglamog'i zarur. Bunday anglash hikmati uning aql-u irodasi imkoniyatlarini namoyon etishida ko'rinadi. Bu imkoniyat insonning ona-Tabiat bilan uyg'un yashashida o'z samaralarini beradi, deb umid qilamiz.

Ta'lim — barkamollik mezon

Hayot qonunlari haqidagi bilim boshqa bilimlarga qaraganda muhimdir, ammo bizning o'z-o'zimizni kamol toptiruvchi bilim undanda muhimroqdir.

Gerbert Spenser

Ta'limning asosiy vazifalaridan biri — o'quvchi va talaba-yoshlarga bilim berish, kasb-hunar o'rgatish, ularni yetuk mutaxassis qilib voyaga yetkazish. Shu bilan birga, eng avvalo, ularda insoniy sifatlarning shakllanishi, o'z taqdiriga mas'ullik hissini tarbiyalash, qolaversa, butun insoniyatning yanada insoniylashishiga hissa qo'shishdir. Negaki, inson yaxshi mutaxassis, adib, mashhur san'atkor, olim, siyosiy arbob bo'lib yetishsa-yu, ammo unda insoniy fazilatlar kamol topmagan bo'lsa, undaylar boshqalarga xizmat qilishdan ko'ra, o'zlarining huzur-halovatini ko'proq o'ylashadi. Ular xudbinlik illuziyasi tuzog'ida yashaydi. Bundaylardan jamiyatga, xalqqa, odamlarga biror foyda yo'q. Shu bois ta'lim jarayonida insoniylik nuqtayi nazardan tarbiyalashni sira yoddan chiqarmaslik darkor.

To'g'ri, insonparvar ta'limning maqsadi o'quvchilarga faqat kasb-hunar o'rgatishdangina iborat emas. Hamma gap ularni milliy qadriyatlar asosida ota-ona, oila, yor-do'stlar, ustoz-murabbiylar, xalq va Vatanga, ezgu an'analar-u urf-odatlarimizga sadoqat ruhida insoniy qilib tarbiyalashdadir.

Gap shundaki, ta'lim-tarbiya natijasida o'quvchi baxtli bo'lishi, u inson sifatida o'z axloqiy kamolotini ko'rishi kerak! Chunki insonning ichki barqarorligi va mavjudligi ana shunga bog'liqdir. Axloqiy kamolotgina inson hayotiga go'zallik va qadr-qimmat bag'ishlaydi. Ta'lim-tarbiyaning bosh vazifasi uning ahamiyatini anglashga yordam berish va uni so'nmas kuch-qudratga aylantirishdir.

Tarbiya kelajakni o'ylab qilinadigan ishdir. Eng muhimi, insonni ayni jamiyat va kelajak uchun „yaroqli“ qilib tarbiyalashdir. U o'shandagina o'z avlodiga munosib bo'ladi.

Inson zotining dunyodagi eng oliyanob, adolatparvar, diyonatli, vijdoniga gard yuqtirmaydigan vakillarining tarjimayi holi,

amaliy ishlari, ijodini o'rganib, inson shaxsiyati va ma'naviyatining rivojlanish imkoniyatlarini, uning axloqiy kamolotini ko'ramiz. Aslida bunday kamolot ichki ehtiyoj, ichki ta'lim, qalb va aqlning tinimsiz mehnatidan yuzaga keladi. Ichki ta'lim tufayli inson ruhi yoki ichki olamining oliy darajadagi porlashi, qalbining yuksak, jo'shqin holati deyarli hamma zamonlarda ham yetarli darajada baholanmagan. To'g'ri, tom ma'nodagi yaxshi insonlar, ulug' zotlar, donishmandlar, davrning buyuk arboblari faylasuf va olimlar diqqatini o'zlariga jalb etishgan. Biroq ular ulug'larning ma'naviy kamolotini, o'zgalardan afzalligini ilohiy asosga bog'lab tushuntirishdan nariga o'ta olmaganlar.

Hamma zamonlarda ham hech bir inson birdaniga o'z-o'zidan oliyjanob bo'lib qolmagan, axir. Insonda ma'naviy kamolotga bo'lgan ichki ehtiyojni yuzaga keltiruvchi zaruriy ijtimoiy sharoit yetilmasa, yaxshilikning qaror topishi qiyin kechadi. Ya'ni, yaxshi jamiyat yaxshi odamlarni yuzaga keltiradimi yoki aksincha, yaxshi odamlar yaxshi jamiyat barpo etadilarmi, degan savol oydinlashmay qolaveradi. Har qanday yaxshi jamiyatsiz yaxshi odamlarni, yaxshi odamlarsiz esa yaxshi jamiyatni tasavvur etib bo'lmaydi. Ular birbirlarisiz yashay olishmaydi, chunki ular bir-birlariga doimo kerak. Yaxshi jamiyat inson imkoniyatlarining to'la ochilishi va rivojlanishi uchun sharoit yaratib bera oladi. Yaxshi jamiyatni esa yaxshi kishilar yaratishadi.

Bundan keyin insoniyat tarixi uchun muhim bo'lgan Buyuk Muammo loyihasi ishlab chiqilsa, ayni muddao bo'lur edi. Bu Buyuk Muammo kelajakda insoniyat uchun eng dolzarb va eng muhim bo'lib qoladi. Bu insoniyat tarixida kamol topgan yaxshi insonlarning yuzaga kelishi va ko'payishi muammosidir. Insonning kelajakdagi eng muhim yashash sharti bu yaxshi odam va yaxshilik bor degan aqidaga ishonib yashashi, uning tantanasi uchun kurashishi, uni yaratishi, barqarorlashtirishidir. Aks holda insonning Yer yuzidan tur sifatida yo'qolib ketishi xavfi borgan sayin ortib boraveradi. Agar inson yaxshilik va haqiqatga ishonmasa, ezgulik yaratmasa, adolat qonunlariga amal qilmasa, u holda uning umri ma'no-mohiyatini yo'qotadi. Uni yo'qotmaslik sharti esa ichki ehtiyoj, ma'rifat, ta'lim, bilim va bilishdir.

Jaholatparastlik va tartibsizlikning ildizi ham ta'lim-tarbiyasizlikdadir. Aytaylik, fan-texnika kuchi yoki yangiliklari yaxshi odamlarning emas, balki ta'lim-tarbiyasiz johil insonlar qo'lga tushib qolsa, ular yo foydasiz, yo o'ta xavfli bo'lib qoladi. Bunday hollarda ulardan umrni uzaytirish, insonlarni turli xastaliklar, og'riq va iztiroblardan xoli qilish borasida emas, balki odamlarni

nazorat qilish, jamiyatni kuch-qudrat ila boshqarish, bir soʻz bilan aytganda, yovuzlik yoʻlida foydalaniladi. Axir, hokimiyat mutlaq axloqsiz, shafqat bilmas inson qoʻliga tushib qolish imkoniyatini ham nazardan chetda qoldirmaslik darkordir.

Taʼlim va tarbiyasiz, insonparvarliksiz inson maʼnaviy jihatdan koʻr boʻlib qoladi. Maʼnaviy qashshoq kishi oliy oʻquv yurtini bitirsa-da, insoniylik ilmini oʻrgana olmaydi, institutni bitirgani haqida hujjat oladi, xolos. Bundaylar hayotda oʻz ehtiyojlarining quliga aylanib yashaydi. Ularni ijtimoiy, dunyoviy, insoniy muammolar aslo qiziqtirmaydi. Holbuki, ijtimoiy qiziqish — ruhiy sogʻlomlik koʻrsatkichi. Soxta „daho“larning kishilarni umuminsoniy taraqqiyot sari yoʻllash niqobi ostida gʻoyani oʻz shaxsiy maqsad-u muammosini hal etish vositasiga aylantirishi, siyosiy mahdudlik, odamlarning ogʻir holatiga achinmaslik, adolatsizlikni bilib turib, oʻzini bilmaslikka olish, shafqatsizlik va vijdonsizlik koʻnikmasini orttirish, ayyorlik, odamlarni avrash, zoʻrlikni reallik deb tushunish hamda unga amal qilish, eʼtiqodsizlik qilib, eʼtiqodga chorlash, inversiya-yomonlikdan yaxshilik topish va aksincha, yaxshilikdan yomonlik izlash, oʻtkinchi dunyoda davr-u davron surish aqidasi yoki manfaatiga xavf tugʻdirganlarni yanchib tashlash va boshqa illatlar inson maʼnaviyatining yemirilganidan, gʻoyasi asosi yovuzlikka qurilgani, yaxshilikdan oʻta yiroqligidan dalolat! Ayrim insonlarning oqizligi shundaki, ana shunday illatlarning taʼsiriga tushib qolganini anglamay qoladilar. Chunki ular koʻpgina hollarda koʻzga koʻrinib, yaqqol namoyon boʻlmaydi, pinhoniychekchadi. Illatlar taʼsiridan insonni faqat insonparvar taʼlimigina qutqara olishiga ishonish mumkin, xolos.

Yaxshi inson kamol topishi muammosini insonning oʻz-oʻzini tadrijiy takomillashtirish muammosi, deb aytish mumkin. Bizga bugungi kunda oʻzi va oʻzining rivojlanishi faoliyati uchun masʼul, oʻz-oʻzini oʻrgangan, xatti-harakati va faoliyati oqibatini anglagan, oʻz imkoniyatini toʻla faollashtira olgan insonlar zarur. Har qalay shu narsa ravshanki, agar odamlar jismoniy va maʼnaviy jihatdan yetarli darajada sogʻlom, kuchli, rivojlangan boʻlmasa, hali oʻz-oʻzini anglab yetmasa, sogʻlom yashash va mavjud boʻlishning eng maqbul usulini tanlab olmasa, u holda hech qanday ijtimoiy islohotlar, hech qanday taʼlim tizimi, hech qaysi, hatto eng ajoyib konstitutsiyalar, konsepsiya va qonunlarga ham hayotda amal qilinmasligi mumkin. Garchand insonning axloqiy sifatлари koʻp darajada oʻzi jalb etilgan ijtimoiy institutlarga bogʻliq esa-da, turli xildagi ijtimoiy, xayr-

ehson dasturlarining ahamiyatini bo‘rttirib ko‘rsatish yaramaydi, chunki ular o‘z-o‘zidan jamiyatning umumiy ruhiy sog‘lomligini yaxshilay olmaydi.

Ta‘limning insonparvar falsafasi zarurat tug‘diradi. Bu inson „Men“ining yangi konsepsiyasini yaratish va uning oqibatlari bilan bog‘liqdir. U oddiygina konsepsiya emas, uni qisqacha tarzda jo‘ngina ifodalab bo‘lmaydi. Chunki u insoniyat tarixiy taraqqiyoti davomida inson mohiyatiga tomon yo‘naltirilgan. Demak, ta‘lim davomida o‘quvchi insonni o‘rganish kerak. Insonni o‘rganish o‘zini, imkoniyatlarini o‘rganmoq, o‘zligini anglash, o‘z-o‘zini tarbiyalamoq demakdir. Zero, o‘zligini anglamasdan turib, o‘z-o‘zini tarbiyalab ham bo‘lmaydi. Tarbiyasiz odamning kasb-kori, ishi mazmunsizdir. Inson o‘z-o‘zini anglashidan tashqari, yana o‘zligini namoyon eta bilishi, oqilona tarzda amaliy faoliyat ko‘rsatishi, boshqalarga ibrat bo‘lishi, o‘zida fazilatlar shakllantirishi lozim. Insonda fazilatlar shakllantirish insonparvar ta‘limning eng asosiy shartlaridan biridir.

Shubhasiz, maqsadsiz ta‘lim bo‘lmaydi. Ayniqsa, insonparvarlik ta‘limining maqsadlari juda ko‘pdir. Ulardan eng asosiysi, eng bosh maqsadi, balki yakuniy maqsadi ham bu insonni o‘z-o‘zini faollashtirish, kamol toptirishga o‘rgatishdir. Bunday holda ta‘lim insonga jamiyat yoki mamlakat o‘z madaniyati ta‘siri bilan majburiy yuklayotgan noto‘g‘ri tushunchalar-u mahdudlik yukidan voz kechishga, butun dunyo farzandi — fuqarosi bo‘lishga yordamlashadi. Agar bu masalalarga sof texnik jihatdan qaraydigan bo‘lsak, qanday qilib odamlarni jamiyat madaniyati tomonidan qo‘yilgan cheklanishlardan yuqori turishga ilhomlantirish mumkin?! Qanday qilib, murg‘ak o‘quvchi qalbida Yer yuzida yashayotgan barcha jonzotlar va butun insoniyatga nisbatan qon-qar-doshlik, birodarlik hissini uyg‘otib bo‘ladi? Shunday qilish kerakki, u o‘sib ulg‘ayganida urush, yomonlik va yovuzlikdan qalbining butun kuchi ila nafratlanib, ularning yuzaga kelmasligi oldini olsin! Quruq, samarasiz g‘oyalar yoki shunchaki diniy aqidaparastlik bilan bunday sifatlarga erishib bo‘lmaydi.

Xalqimizda „Gap boshqa-yu ish boshqa“ degan hikmatli gap bor. Hamma insonparvarlikni ulug‘layverishi mumkin. Lekin amalda nima ishlar qilinadi? Ana shunisi muhim! Yoshlar insonparvarlik haqida tinmay pand-u nasihatlar eshitsu-yu, biroq ko‘pincha hayotda unga zid hollarga duch kelsa-chi? Bunday paytlarda ular uchun ta‘lim-tarbiya, insoniylik, adolat borasidagi gaplar bir chaqaga qimmat bo‘lib tuyulmaydimi? Ba‘zan ijtimoiy soxtalik og‘ushida yashayotgan insonlarni ko‘rib, ularning hafsalasi pir

bo'lmaydimi? Ko'p hollarda inson yuqori mansabga intiladi va bu borada o'z maqsadiga ham yetadi, biroq u ruhini yuksaltirish borasida amaliy ish qilmaydi, natijada ma'naviyat to'g'risida gapirib, ma'naviyatsiz kishining ishini qiladi. Axloq-odob haqida so'zlaydi-yu, ammo uning o'zi axloqsiz bo'ladi, adolat borasida gapirib, uni unutib qo'yadi. Oxirida esa bunga qandaydir ijtimoiy yoki real shart-sharoitlarni bahona yoxud ro'kach qilib ko'rsatib, o'zini oqlashga harakat qiladi.

Har qalay, insoniy sifatlar — kamolot mezon. Insoniy sifatlar esa insonga tayyor holda berilmaydi. Ular ham insonda shaxsiy hayotiy tajriba, ichki ehtiyoj, mehnat-mashaqqat, ijobiy munosabatlar tufayli shakllanadi.

Biz bu gaplar bilan insonning ma'naviy jihatdan xasta bo'lmashligi, o'zi, faoliyati, maqsad-istaklariga maftun bo'lib haqiqatni unutib qo'yishini nazarda tutmoqdamiz. Tarbiyalovchi tarbiyalanuvchilarga ibrat bo'lishi kerak. Ishi go'zalning o'zi ham, so'zi ham go'zal bo'ladi.

To'g'ri, ba'zilar hayotda o'zining insonligini yoki insoniy fazilatlar mavjudligini esidan chiqarib qo'yadi. Bu bilan kimnidir yomonlash emas, balki hayotiy reallikni, nomardlik va mardlik, oliyjanoblik va tubanlik, yaxshilik va yomonlik, shodlik va qayg'uning dialektik birlik tarzida mavjud bo'lishini e'tirof etmoqchimiz, xolos.

Har qalay, o'quvchi va talaba-yoshlarni ahmoqqa chiqarib qo'yish, ularni tarbiya ko'rmaganlikda behuda ayblayverish yaramaydi. Agar ularning haq-huquqlari haqida gapiradigan bo'lsak, ahmoqliklar qilish borasida katta yoshdagilar ulardan qolishmaydi. Demak, yoshlarga ta'lim-tarbiya berish uchun yoshlar bilan kattalar yoki o'qituvchilar bilan o'quvchilar orasidagi munosabatlarni, umuman, ijtimoiy munosabatlarni insonparvarlashtirish va demokratlashtirish borasida nazariy va amaliy ishlar olib borilishi maqsadga muvofiqdir. O'shandagina ta'lim usullari ham insonparvarlashadi.

Ta'lim-tarbiya berish bu — yoshlarni bir xil qolipdagi gaplarni takrorlashga o'rgatish emas, balki ularning teran fikrlashiga asos yaratishdan iborat demoqchimiz. Albatta, dildan chiqarib aytilgan har qanday samimiy gap — yaxshi niyat ifodasi. Biroq ortiqcha maqtanish, madhiyabozlikka berilib ketish yoxud maqtanish va madhiyabozlikni ong mashqiga, o'zining ijtimoiy ko'nikmasiga aylantirish, boshqacha aytganda, so'zlash nazariyasi va amaliyotini maqsad-manfaat yuzasidan o'zlashtirib olib, safsatabozlik qilish, ammo real ijtimoiy hamda ma'naviy holat darajasini anglay olmaslik insonning ongsizligi alomatidir.

Maqtoʻv yoki madhiyabozlik asosi — manfaatparastlik va xushomadgoʻylik, xushomadgoʻylik asosi — pastkashlik, pastkashlik asosi — ojizlik, ojizlik asosi — qoʻrquv. Maqtashni odat qilib olgan, madhiyabozlikka berilgan inson soxtalikka oʻrganadi. U hech qachon haqiqatning yuziga tik boqa olmaydi, demak, uni himoya ham qilolmaydi.

Inson qalbidan qoʻrquv yoʻqolmas ekan, u hech vaqt haqiqatni soʻzlashni oʻrgana olmaydi, yaltoqlanadi. Insonparvar taʼlimning buyuk vazifasi esa oʻsib kelayotgan yosh avlodni madhiyabozlik, hamd-u sano oʻqish, hali qilinmagan ishlar uchun maqtanish, xayolparastlikka, samarasiz orzularga berilib ketishdan saqlashdir. Insonparvarlikning oʻsmir-yoshlarni jasur, mard, millatparast, haqiqatparast qilib tarbiyalash va bu borada ularni aniq amaliy ishlarga oʻrgatishda namoyon boʻlishi yoki reallikka aylanishi uchun zaruriy masalalarni hal etish zamonaviy maʼrifatparvarlikning mazmunini tashkil etadi.

Insonni inson qilgan uning maʼnaviyatidir. Tafakkur va nutq oʻzganing tajribasidan foydalanishning cheksiz imkoniyatlarini tugʻdiradi. Aks holda har bir avlod oʻz ishlarini noldan boshlagan boʻlardir. Shu bois tajribani boshqa avlodlarga uzatish usullari ishlab chiqiladi. Bu tarbiyashunoslikning mohiyatini ifodalaydi.

Ijtimoiy hayot va axloq sohasidagi barcha buyuk islohotchilar, masalan, Suqrot, Navoiy, Amir Temur, Muhammad Feruz va boshqa koʻplab ulugʻ zotlar oʻz iqtidorini taʼlim-tarbiya, pedagogika yoʻnalishida ham yorqin namoyon etishgan. Ularning barchasi inson zotining kamolot yoʻli — tarbiya ishini takomillashtirish orqali yuksalishini eʼtirof qilganlar. Tarbiyashunoslik asoslari yoki taʼlim usullari, vazifasi, maqsadi aslida inson tayanib ish koʻradigan ideal va uning gʻoyaviy yoʻnalishlaridan kelib chiqadi. Inson ideali — oliy kamolot va muqaddas insonparvarlikdir. Uning yoʻlini pedagogika koʻrsatadi.

Pedagogika tarbiyalash sanʼati haqidagi fandir. Bu sanʼatni oʻzlashtirib olish oson ish emas. Ayrim kishilar esa „tugʻma“ pedagog boʻladilar. Ular oʻquvchi va talaba-yoshlarning tili va dilini juda yaxshi bilishadi. Bunday muallimlarga har qaysi jamiyatda hamisha ehtiyoj seziladi.

Xalqimiz hayotining omili — ulugʻ ideallar. Ulugʻ ideallari-miz asosi — tarbiya. Murabbiylik xalqimiz tabiatiga singib ketgan. Chunki taʼlim-tarbiyaning katta kuch ekanini xalqimiz azaldan juda yaxshi biladi. Shu bois hamisha taʼlim-tarbiya ishlaridan insonning insoniy qadriyatlarini va axloqiy fazilatlarini boyitish, milliy anʼanalar, muqaddas urf-odatlar, mardlik va halol-

lik, insof va diyonat, adolat va hurlik zaminida shakllangan ma'naviyatni mustahkamlash borasida imkon qadar foydalanib ke-
linadi.

Zero, ta'lim inson ongini o'zgartiruvchi vosita hisoblanadi. Uning usullari xilma-xil, imkoniyatlari esa cheksizdir. Ta'lim imkoniyatlaridan keng foydalangan xalqning ijtimoiy va ma'naviy imkoniyatlari tobora yuksalib boradi.

Albatta, bizning yashash sharoitimiz ongimiz holatiga bog'liq. Illo, inson ma'naviy hayoti ongning bevosita o'zgarishi tufayli yuzaga keladi. Ong o'zgarishini ham, yashash sharoitini ham o'zgartirib bo'lmaydi. Ongning o'zgarishi uehun hurlik zarur. Ong hurligi bo'lmagan joyda qo'rquv, ongsizlik, yolg'onni haqiqat tarzida qabul qilish, soxta ijtimoiy munosabatlar ko'nikmasi, ijtimoiy reallik mohiyatini anglamaslik va boshqalar tantana qiladi. Bunday holatdan insonni ta'lim-tarbiyasiz fan ham, din ham, san'at ham qutqara olmaydi. Zero, ta'lim insoniy komillik asosidir.

Ta'limning tarbiyaviy xususiyati

Har bir kishi kasb-korini mukammal bilmog'i, yaxshi tarbiya olmog'i va yaxshi xulq-atvor, fazilatlarga ega bo'lmog'i kerak.

Abu Nasr Forobiy

Kasb-hunar kollejlari mamlakatimizga kichik mutaxassis va malakali kadrlar yetkazib berishda alohida o'rin tutadi. Endilikda ko'pgina ta'lim muassasalarining moddiy ta'minoti ancha yaxshilandi. Bu imkoniyat, albatta. Lekin bu imkoniyatlardan unumli foydalana bilish mutlaqo boshqa gapdir. Bu boradagi eng muhim ishlar nimalardan iborat bo'lishi kerak?

Eng asosiysi, ta'lim kuchiga, kasb-hunarga aniq (fundamental) fanlarga tayanib ish yuritish lozim. Chunki har qanday yutuqning asosi mehnat va ilm-fandir.

Hozirgi sharoitda ilmiy-texnika sohasida erishilgan yutuqlar va ilg'or tajribalarni ishlab chiqarish hamda xalq xo'jaligiga samarali joriy etish uchun o'zaro hamkorlik zarur. Faqat Vatan va xalq taqdiriga befarq qaray olmaydigan insonlarga bunday hamkorlikni o'zi uchun ma'naviy ehtiyoj deb biladi. Biz hozir tashqi o'zgarishlarni ko'proq kuzatyapmiz. Lekin insonning ma'naviy, ichki-ruhiy, psixologik o'zgarishi jamiyat taraqqiyotida o'ta muhim

hisoblanadi. Jamiyatda ma'naviy — ichki uyg'onish ehtiyoji zaruratga aylangan sayin istiqbol haqiqatlari ham o'z jamolini tobora aniq ko'rsata boshlaydi. Bizningcha, imkoniyat ma'naviy uyg'onishga xizmat qilishi lozim. Yuksak ma'naviyatgina muammolarni hal qilish imkonini beradi. Yuksak ma'naviyat asosi esa ta'lim va tarbiyadir.

Mamlakatimizda yuz berayotgan tub o'zgarishlar kishilarimizni yangicha fikrlash tarziga o'rgatmoqda. Biroq ayni paytda madaniy inqilobning yoshlarimiz hayotidagi, Vatanimiz taqdiridagi, umuman, dunyoviy taraqqiyot va munosabatlardagi ahamiyatini to'la anglash, u bilan bog'liq holda hayotimizni, kelajagimizni oldindan tasavvur qila bilish bugungi kunning muhim masalalaridan biriga aylanib bormoqda.

Xuddi ana shu yangicha fikrlash tarzi yoshlarimizning qalbi uyg'onishi, shuuri yangilanishi, hozirgi zamon muammolarini to'g'ri tushunishi, eskicha qarash (stereotip)lar va qotib qolgan g'oya (dogma)larning sun'iy to'siqlarini yengib o'tishiga xizmat qiladi. Ravshanki, yangicha fikrlash tarzi kelajak taqdiri bilan bog'liq. U nafaqat amaliy ishlarga, balki nazariy fikrlash rivojiga ham alohida yuksak talablar qo'yadi. Lekin fikrlashga o'rganmasdan turib, fan-texnikani rivojlantirib bo'lmaydi.

Biror narsaning mustahkam asosini yuzaga keltirish hech qachon oson kechmagan. Har qalay, inson faqat orzu-xayollar bilan yaxshi kunlarni kutib yashayvermaydi. U hamisha o'z taqdirini yaratish, o'z mohiyatini kashf etish uchun intiladi.

Har qanday davlatning buyuk kelajagini belgilovchi asosiy omil texnikaviy taraqqiyotdir. Vatan kelajagining qanday bo'lishini unda ilm-fan, texnika, ta'limga bo'lgan e'tibordan bilsa bo'ladi.

Yoshlarimizga fan-texnika sirlarini chuqur o'rgatmasdan buyuk kelajakka da'vo qilish ham xomxayollikdir.

Hozirgi vaqtda yoshlarimizni ko'proq qaysi yo'nalishdagi kasb-hunarlariga o'rgatish zarur, degan savol tug'ilishi tabiiy. Bizningcha, avtomobillarni ta'mirlash; fermerlik va bog'dorchilik; xizmat ko'rsatish; xafvsizlik xizmatlari; ijtimoiy ta'minot xizmatlari; sog'liqni saqlash xizmatlari; samarali dori-darmonlar ishlab chiqarish, qishloq xo'jaligida tatbiq etiladigan irsiy muhandislik, zavod va fabrikalarni avtomatlashtirish; kompyuterlar, xususan, superkompyuterlar va sun'iy intellektli EHMLar, elektronika; elektron asboblarning turli-tuman qismlarini takomillashtirish, shuningdek, kimyo sanoatida qo'llaniladigan o'ta nozik qoplamalardan foydalanishni yo'lga qo'yish va boshqa sohalar bilan bog'liq kasb-hunarlar o'ta muhimdir.

Nazarimizda, zamonaviy kasb-hunar yoʻnalishlari biroz boʻlsa-da, ayon boʻlib qoldi. Biror aniq soha boʻyicha mulohaza qanday? Biz kelajak texnikasini qanday tasavvur qilamiz oʻzi? Ming-minglab yoshlar uchun bu savol qiziqarli deb oʻylaymiz. Ular oʻzlari uchun kasb-hunar tanlar ekanlar, xalq xoʻjaligining qaysi tarmoqlari kelajagi porloq ekanini bilishni istaydi.

Kelajakda texnika rivoji, eng avvalo, ilm-fan taraqqiyoti bilan bogʻliqdir. Bizningcha, fan va texnikaning eng soʻnggi yangiliklari keng qoʻllanilgan sohalar jadal surʼatlar bilan rivojlana boshlaydi. Bu tarmoqlarga stanoksozlik, hisoblash texnikasi ishlab chiqarish, asbobsozlik, elektrotexnika va elektron sanoati hamda mashinasozlikni kiritish mumkin. Shu sohalarda ishlaydigan mutaxassis-kadrlarni koʻproq tayyorlash lozim. Xususan, tikuvchilikka kelajakda ham katta ehtiyoj tugʻiladi.

Aytaylik, „Kelajakda ishlab chiqarish, sanoat, xalq xoʻjaligining barcha tarmoqlarida yangi texnika va texnologiyalar keng qoʻllanilsa, lozim boʻlsa, ular robotlashtirilsa-yu, ammo iqtisodiy strategiya ishchilar sonini koʻpaytirmasdan turib, ishlab chiqarish imkoniyatini oshirish va kengaytirish talabini qoʻysa, ishsizlar soni keskin ortib ketmaydimi? Kelajakda „mehnat bozoriga“ qanday mutaxassislar koʻproq keladi?“ degan savollar tugʻilishi mumkin.

Hamma gap faqat zamon talablariga javob beradigan yetuk mutaxassislar yoki raqobatbardosh kadrlar tayyorlashdadir. Zamon talablariga javob berolmaydigan mutaxassislar bir chetga surilib qoladi. Toʻgʻrirogʻi, ular qoʻlidan keladigan ish tanlashga majbur boʻladi. Bundan tashqari, kelajakda noishlab chiqarish sohalar ham keng rivojlantiriladi. Ijtimoiy ehtiyojlar tuzilmasidagi oʻzgarishlar koʻpgina mehnat zaxiralarini taʼlim, sogʻliqni saqlash, savdo, madaniy-maishiy va boshqa tarmoqlarga yoʻllash majburiyatini yuklaydi.

Ehtimol, ijtimoiy yangilanish va texnikaviy oʻzgarishlar yoʻlida obyektiv toʻsiqlardan koʻra, eʼtibor berilishi lozim boʻlgan subyektiv omillar koʻproq uchrar.

Ha, keskin islohotlar, oʻzgarishlar zarurati va ularni toʻgʻri qabul qilish, qoʻllab-quvvatlash zaruratini anglashga imkon bermovchi psixologik toʻsiqlar va stereotip qarashlarning mavjudligini inkor etib boʻlmaydi. Hatto bunday hol inson va yangi texnika munosabatlari orasida ham uchraydi. Biroq fikr inersiyasi, qaror topgan eskicha qarashlar bilan kurashish inson va texnika munosabatlari muammosiga olib kelmaydi. Taraqqiyotning yangi bosqichi miqdor oʻzgarishidan sifat oʻzgarishiga olib keladi. Ishlab

chiqarish hajmini hadeb kengaytiraverish emas, balki jamiyatning talab-ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda sifati yaxshi mahsulot va texnika ishlab chiqarish zarur. Bugungi kunda ko'plarga o'tmish shart-sharoitlarini aks ettiruvchi eskicha ko'nikmalar, eskicha qarash va munosabatlar, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning an'anaviy sarhadlaridan chiqa olmaslik xalaqit bermoqda. Shuning uchun hozirgi sharoitda jamiyatning har bir fuqarosiga yangicha iqtisodiy tafakkur zarur.

„Agar inson faqat atrof-muhit mahsuli bo'lsa, u holda u o'zining xatti-harakati uchun deyarli mas'ul emas, ijtimoiy muhit qanday bo'lsa, uning xatti-harakati, tabiati ham deyarli shunday bo'ladi“, degan gap bor. Lekin insonni hayot shart-sharoitlari shakllantirsa, ijtimoiy-muhit holatini insonning o'zi yaratadi-ku.

Biroq har qanday inson oliyjanob bo'la olmaydi. Fazilatsiz insonlar jamiyat me'yorlariga tashqi taqiqlardan qo'rqqani uchungina shartli refleks asosida amal qiladi. Ular uchun axloqiy o'z-o'zini anglash va burch begonadir.

Ma'naviyatli inson esa uning teskarisi, vijdon sohibidir. U yomonlikdan ezgulikni farqlaydi, uning fikricha, xatti-harakati va mavjud bo'lishining ma'nosi ehtiyojlarni qondirishdangina iborat emas. Shu sababli u erkinlikning yanada yuqoriroq cho'qqilarini zabt etadi. Bu esa, o'z navbatida, uni yanada oliyroq qadriyatlariga xizmat qilish, haqiqat, turmush — hayot ma'nosini axtarishga ilhomlantiradi.

Inson juda ko'p ma'naviy sinovlarni boshidan kechiradi. Vatanga, xalqqa, ezgulik va adolatga bo'lgan mustahkam e'tiqodgina uni yo'ldan adashtirmaydi. Va albatta, inson quruq so'zlar bilan emas, eng avvalo, amaliy ishlari bilan axloqiy-ma'naviy jihatdan tarbiyalanadi. Buni yoshlarga hamma vaqt uqtirib borish zarur! Axir kelajak bugundan boshlanadi. Umuman, bugungi yoshlarimiz haqida nima deyishimiz mumkin.

E'tiqod barcha ishlarning debochasidir. Yoshlarni biror narsaga majbur etish, ularga zo'ravonlik qilish yaramaydi. Chunki zo'ravonlik — yolg'on gapirishga, yuzaki sevishtga o'rgatadi. Yuzaki sevisht esa, e'tiqod yoxud chuqur insoniy bog'lanish degani emas. Demak, yoshlarni faqat ibrat ko'rsatish orqaligina tarbiyalash zarur. Biz kattalar o'shandagina yoshlarning hurmat-e'tiboriga, mehr-muhabbatiga sazovor bo'lamiz.

XXI asrda biz duch keladigan muammolarni muvaffaqiyatli hal eta bilish ko'p jihatdan, ta'lim tizimi yo'nalishlari va imkoniyatlariga bog'liq. Bu borada qanday zaminlar hozirlanishi borasida gapirmoq lozim.

XXI asrda Vatanimizning rivoji, iqtisodiy taraqqiyoti, kelajagi va boshqalar bilan bog‘liq bo‘lgan qator global muammolarni ijobiy hal etish maqsadida hozirdanoq fundamental fanlarni rivojlantirish hamda ularda qo‘lga kiritilgan kashfiyot — yangiliklarni amaliyotga tatbiq etish bo‘yicha davlat miqyosida uzoq muddatga mo‘ljallangan va rejali ravishda amalga oshiriladigan milliy dastur ishlab chiqilsa ayni muddao bo‘lur edi.

Bu borada yoshlarga ishonmoq kerak. Zero, yoshlarga umid bog‘lamasdan, umuman olganda esa, Inson zotiga, yaxshilikka ishonch-e‘tiqodsiz kelajak haqida gapirishdan sira-sira ma’no yo‘q.

Talaba-yoshlarga kasb-hunar o‘rgatishda tarbiyaning alohida o‘rni bor. Bunda xalq pedagogikasining mo‘jizaviy ta’siri beqiyosdir. Ayniqsa, umuminsoniy g‘oyalar tarannum etilgan asarlarni o‘rganish o‘quvchilar ko‘nglida nafaqat zavq va g‘urur uyg‘otadi, balki xalqimizning o‘tmishi, madaniyati, ma’naviy ehtiyojlari, orzu-armonlari, intilishlari, xislat va fazilatlarini, ruhiy kamoloti haqida tasavvur beradi, ularni Vatanga muhabbat, o‘tmishga hurmat ruhida tarbiyalaydi, mas’ullikka, ezgulikka, insoniylikka, yaxshi sifatlarga o‘rgatadi.

Chunki ularda ma’rifatparvarlik targ‘ib qilinib, ilmning sehr-u qudrati, hunarning zavq-u safosi ulug‘lanadi. Insonning o‘z bilimi va hunari bilan odamlarga foyda keltirishi madh etiladi.

Shu bilan birga, kishi o‘z bilimi va kasb-hunaridan faqat yaxshilik yo‘lida foydalanishi, mamlakat farovonligi yo‘lida fidokorona mehnat qilishi lozimligi ta’kidlanadi. Masalan, ulug‘ shoirimiz Alisher Navoiy o‘z qahramoni Farhod tilidan shunday deydi:

*Hunarni asrabon netkumdir oxir,
Olib tuproqqamu ketkumdir oxir.*

Shoirning ta’kidlashicha, kishining hunar o‘rganib, uni asrab yurganidan hech kimga hech qanday naf yo‘q. Kishi o‘lsa, uning o‘rgangan hunari ham o‘zi bilan yo‘qolib ketadi. Hunarli inson toki tirik ekan, o‘z hunari bilan odamlarga foyda va yaxshilik keltirsin, jamiyat taraqqiyoti va o‘z Vatanning gullab-yashnashi uchun xolis xizmat qilsin.

Ammo hech kim ta’lim-tarbiya olmasdan, ulug‘ allomalardan fan sirlarini o‘rganmasdan turib, birdaniga o‘z-o‘zidan insoniy sifatlari va kasbiy kamolotga erisha olmaydi. Shu bois ustoz va muallimning qadr-qimmatini nihoyatda yuqori qo‘yish lozim.

Ranj ila ilm o‘rgangan kishi bir kuni olim bo‘lib yetishar, martaba va boylikka erishar. Lekin hamma gap uning ana shu egallagan ilmiga qanday amal qilib yashashi va faoliyat ko‘rsatishidir. Ilm martaba uchun emas, amalda qo‘llanish uchun egallanadi.

Bilim — inson tafakkurini yangilashi, fazilatlarini orttirishi, vijdonini barqarorlashtirishi, e'tiqodini mustahkamlashi, ma'naviyatini go'zallashtirishi lozim.

Talaba-yoshlar ta'lim-tarbiya asosida kamol topib, bilimni boyitib borishi zarur.

Bugungi talaba-yoshlarimizni ota-bobolarimiz orzulariga munosib tarzda tarbiyalash har bir murabbiy va ustozning muqaddas burchidir.

Hayot — buyuk ustoz

Inson yuksak kamolotga erishuv yo'lida harakat qilganidek, aqliy bilishga ham harakat qilsa, hech shubhasiz o'zi intilayotgan so'nggi darajadagi baxt-saodatga erishadi.

Abu Nasr Forobiy

Inson bu dunyoda yashar ekan, hayot, umr, ustoz-u sho-gird, baxt, taqdir va boshqalar haqida ma'lum tushunchaga ega bo'ladi. Hayotda tajriba orttiradi. Xuddi ana shu ma'noda hayotning baland-pastini ko'rgan, ibratli umr yo'lini bosib o'tgan insonlarning hayot, inson, umr mazmuni, taqdir haqidagi mulohazalarini bilish o'quvchilar ma'naviyatini boyitadi. Ta'lim-tarbiya jara-yonida ularga bu haqda doimo uqtirib borish lozim.

Inson bu dunyoda hamisha o'z-o'ziga buyuk savollar berib yashashi yoki o'z-o'ziga buyuk savollar berib yashashdan char-chamasligi kerak. Chunki buyuk savollarsiz inson ongida buyuk fikrlar ham tug'ilmaydi. Buyuk fikrlarsiz inson kamol ham topolmaydi.

To'g'ri, hayot insonni turlicha siylaydi, mukofotlaydi ham, ammo unga zarbalar ham beradi. Ehtimol, hayotda insonga mukofotlardan ko'ra zarbalar ko'proqdir. Negaki, inson kamolot cho'qqisiga faqat sinovlar yo'li orqaligina ko'tarila oladi.

Qadimgi xitoyliklarning shunday ajoyib naqli bor: „Agar sen hayot yo'lingda hech qanday qiyinchiliklarga uchramagan bo'lsang, demak, sen hali o'z-o'zingni inson sifatida shakllantira olmabsan, ya'ni Odam bo'lmagansan. Qiyinchiliklarni qancha pulga bo'lsa ham sotib ol“. Ammo bu hayot faqat qiyinchilik, azob-uqubatlardan iborat bo'lishi kerak ekan, degani emas. Askincha, mashaqqat va zahmatlar chekmasdan turib, inson buyuklikka erisha olmaydi, deyilmoqchi, xolos.

Sen hayotga nima bersang, hayot ham senga shuni beradi, ya'ni ezgulik bersang — yaxshilik topasan, yomonlik bersang — xo'rlik ko'rasan. Boshqacha aytganda, hayotga qancha bersang, u ham senga shuncha beradi.

Hayotning asosi harakat, faoliyatdir. Jismoniy va aqliy harakatsiz hayot yo'q. To'xtagan, harakatlanmagan, ishlamagan narsa barbod bo'ladi. Bu — qonun. Agar qo'lingiz qimirlamay qotib qolsin-chi, u qurib, qaqshab qoladi. Harakat — insonning tabibi, habibi, ittifoqchisi. Ammo aqliy mashqsiz, fikrning doimiy o'zgarishsiz biror foyda topmoq amri maholdir. Gyote „agar inson g'oyalarni inkor etsa, u yolg'iz his bilan qoladi“ degan edi. G'oyalarsiz, faqat his bilan yashash esa hayvonga xosdir.

Inson qanday hayot tarzini afzal biladi?

Inson mutlaqo oddiy, tabiiy, me'yoriy holda yashashni afzal biladi. Bunday hayot tarzini bizga hayotning o'zi ko'rsatib beradi. Bizga uzoq yashash imkoni ham berilgan. Afsuski, bu uzoq yashash imkoni — muddatini insonning o'zi qisqartiradi. „Bu muddatni uzaytirishning imkoni bormi?“ dersiz. Bor, albatta. Bu — kishining o'z sog'lig'ini asray bilishi.

Bu haqda har kim o'z hayotiy tajribasidan kelib chiqqan holda mulohaza yuritgani ma'qul.

Albatta, biz tabiiylik, tabiiylik va yana tabiiylik degan bo'lar edik. Masalan, sun'iy taomlarni iste'mol qilmagan, ratsional ovqatlangan ma'qul. Sun'iy narsalar hamisha kishi uchun notabiiy va yoqimsizdir, aksincha, tabiiy va oddiy narsalar juda foydalidir. Ichimlikning ko'pi zarar, buloq suvi — shifobaxsh. Dunyoda undan-da ortiqroq shirin narsa bormi? Toza bug'doy nonini aytmay-sizmi? Afsuski, ekologiya muammosi bugungi kunda tobora insoniyatning dolzarb masalasiga aylanib bormoqda. Har narsaning o'z sababi bo'lganidek, ekologik muammoning sababi insonning o'zidir.

Inson o'z salomatligini saqlashi uchun tayyor tartib-qoida bormi?

Har kim o'z salomatligini qanday saqlay bilishi haqidagi ko'rsatmani o'zi topmog'i lozim. Bu esa, kishi organizmining talab-ehtiyojlari va o'ziga xos xususiyatlariga ham bog'liqdir. Zero, faqat jismoniy jihatdangina emas, balki ruhiy-axloqiy jihatdan ham hech narsani o'zgalarga majburlab bo'lmaydi. Salomatlik tartib-qoidalarini har kimning o'zi tanlaydi. Lekin bunda hamma uchun umumiy bo'lgan tartiblar ham mavjud. Masalan, jismoniy mashq, yog bilan shug'ullanish, meditatsiya (bo'shashish) juda zarurdir. Ehtimol, ularning barchasini bajarishning uddasidan chiqa ol-

massiz, har qalay, bunda dam olishni o'rganasiz. Demak, jismoniy-ruhiy toliqqanida kishi yaxshilab dam olmog'i zarur. Hamma tashvish va keraksiz fikrlarni birpas bo'lsa-da, miyadan chiqarib tashlashni o'rganing. Axir, kishining axloqi uning taqdirini belgilab beradi, degan gap behudaga aytilmagan-da. Ruhiy jihatdan sog'lom bo'lgan inson jismoniy jihatdan ham sog'lom bo'ladi.

Insonning baxtsizligi va baxti nimada?

Aslida baxt va baxtsizlik ham nisbiydir. Insonning nomukammalligi, bizningcha, baxtsizligi uning hayotiy va turmush masalalariga to'g'ri yondasha bilmaganligidandir. Bu dunyoda oddiylikka erishish hamma narsadan qiyinroqdir. Umuman, eng qiyini, bu — insonning oddiy yashay olmasligi. Ha, soddalikka juda qiyinlik bilan erishiladi. Balki bu soddalikka erishish yo'lidagi qiyinchilik yoki omadsizlik, aytaylik, sizningcha, baxtsizlikdir. U holda baxt nimada dersiz? Masalan, siz sevgan har qanday ish sizni baxtli qiladi. Unda sizning qalbingiz, aqlingiz, ruhingiz, borlig'ingiz mujassam topadi. U sizdan doimiy ravishda shafqatsiz mehnat va cheksiz zahmatlarni yengishni talab etsa-da, ammo siz undan baxtlisiz. Chunki kishining o'zi sevgan kasb-korigina uning hayotda o'z o'rnini topishiga ko'mak beradi. Bu hayotda har bir kishi o'zining ijtimoiy va ruhiy vazifasini aniq bajarishi uchun qalb sifatleri va shaxsiyatiga ega bo'lishi lozim. Bunda kishiga o'zi sevgan kasb-kori yo'l ko'rsatadi. Bularsiz inson hayotda baxtli bo'la olmaydi.

O'z hunarining ustasi bo'lgan kishigina o'ziga, o'z kuchiga ishonadi, boshqalardan ko'ra xotirjamroq bo'ladi. Bu kishining dunyoda quvonch hissini topishi uchun zarurdir. Qo'lidan hech narsa kelmagan kishi o'z hayotidan, jamiyatdan noliydi, turmushidan norozi bo'ladi. Ayniqsa, bizning zamonda bundaylar ko'payib qoldi...

Sharqda „O'zingiz bilgan ishni qiling yoki o'z ishingizni qiling“ degan yaxshi bir hikmat bor. Har kim o'zi bilgan yoki qo'lidan kelgan ishni qilsa, hayotda qiynalmaydi. Hayotdan nolishdan foyda yo'q. U hech kimga shafqat qilmaydi. Uni o'zgartirib bo'lmaydi. Aksincha, inson o'zini o'zgartirishi kerak. Faqat inson nolimasligi uchun o'zi yo'l qo'yan xatolarni tan olishi, e'tirof etishi lozim. Unga bundan ko'ra foydaliroq narsa yo'q. U — donishmandlik belgisi. U — orttirilgan tajriba, yangi bilim va kechirim so'rash demak. Mashhur faylasuf Laroshfuko „Bizni nuqson-illatlar tashlab ketganida, biz ularni tashlab ketdik, deya o'ylaging keladi“ degan edi.

Demak, inson doimo kamol topib borishi kerak. Komillik hech qachon yo'qolmaydi, hech qayoqqa ketmaydi. U qoladi. Qolganda ham insonning butun borlig'i bilan qoladi.

Kamolot cho'qqisiga yetgan narsani kim ham yaxshi ko'rmaydi. Boshqacha bo'lishi ham mumkin emas-da. Faqat odamlarni tushuna bilmoq mutlaqo o'zga hikmatdir. Biz hamisha o'zimiz ishonadigan odamlarni axtaramiz. Agar ularni hayotda topolmasak, xayolimizda, yuragimizda izlaymiz. Umrbod axtarib yashayveramiz. Qalbimizga yaqin tutgan kishini o'zimizniki hisoblaymiz. Kimlarnidir esa ichdan inkor etamiz. Baribir ular bilan birga ishlaysiz, ammo ularga o'z qalbingizdan joy berolmaysiz.

Kamchilik — nuqsonni, gunohni, xatoni ko'rib, lom-mim demaslik, ular bilan kelishish, demak hech narsa qilmaslik emasmi?

Ba'zan o'zimizga qanday talabchanlik va qat'iylik ko'rsatsak, boshqalarga ham xuddi shunday talabni qo'ya olmaymiz. Talab qo'yilgani bilan u o'z ishining ustasi bo'lmasa-chi? Unga talabdan nima foyda? Inson o'zgarishni istashi zarur.

Inson tabiatidan yovuzlik va oliyjanoblik ildizlarini izlash — kasb emas. Yovuzlik va ezgulikning sabab-mohiyatini aniqlashga urinish borliqning abadiy ziddiyatlarini e'tirof etmoqdir, xolos. Axir, har qanday mukammallik cho'qqisining ostida pastlik, tubanlik mavjud.

Har qalay, ko'p yashagan, ko'p narsalarni ko'rgan va boshidan kechirgan, ko'p narsalarni o'ylagan insonni ne-ne savollar hayratga solmaydi deysiz.

Ajoyib va donishmand insonlar hayotining o'zi bir ijod, o'zi bir saboq. Ularning ijod yo'lidagi insoniy ehtiroslarini aytmaymizmi? Yangilik-kashfiyotlar inkor etish tufayli yaratiladi!

Aslida inson o'zi qanoatlanmagan hamma narsani inkor etadi. Inkor etilgan narsa o'rnida esa bo'shliq paydo bo'ladi. Sen o'sha bo'shliq — xilvat uzra yolg'iz qolib, o'zingga maqbul yangi narsalarni topishga kirishasan. Yolg'izlik va hech narsaning yo'qligi insonni topish yo'liga, kashfiyot sari yetaklaydi. Bizningcha, har qanday yangilik inkor etish va izlanish tufayli tug'iladi.

Ma'lumki, keyingi yillarda o'zlikni anglash haqida tez-tez gapiraladigan bo'lib qoldi. Hatto, o'zlikni anglash borasida teleko'rsatuv va radio eshittirishlar mavjud. O'zlikni anglashni har kim o'zicha tushunadi.

Ammo o'z-o'zini anglashni juda keng ma'noda tushunmoq kerak. Insonning o'z-o'zini anglashi cheksiz, anglash va bilishning chegarasi yo'q. Bilishsiz — anglash, anglashsiz esa bilish yo'q. O'z-o'zini anglashga biror sifat belgilab bo'lmaydi. O'z-o'zini

anglash narsa emaski, uni biror tayinli joydan topib olinsa. Uning qayerdan boshlanib, qayerda tugashi haqida ham gapirmoqdan ma'no yo'q. Anglashsiz inson hayoti mutlaq bo'shliqdir. Anglash — inson hayotiga mazmun bag'ishlaydi, u uning umridagi bo'shliqlarini to'ldirishi uchun mustahkam zamin — asos hisoblanadi. Inson anglamasdan turib o'z hayotini, taqdir-qismatini, umr yo'lini mazmundor qila olmaydi.

Ko'pincha o'quvchi (talaba)lar „Inson o'z taqdirini o'zi yaratadi yoki u azaliymi, ya'ni avvaldan belgilab qo'yiladimi?“ degan savollarni berishadi. Albatta, inson taqdirini har kim o'zicha izohlab beradi. Birov uni irsiy omilga, boshqasi esa dinga, azaliy qismatga, yana birov esa ijtimoiy omilga, yana o'zgalar biologik-psixologik omilga bog'lab tushuntiradi. Xullas, taqdir haqida turli tushunchalar mavjud. Aslida inson taqdirini nima yoki kim belgilab beradi? Inson o'z taqdir-qismatining sohibi bo'la oladimi yoki inson taqdir-qismatiga bo'ysunib, itoat qilib, ko'nikib yashaydimi? Agar bu masalaga diniy, ilohiy nuqtayi nazardan qaraydigan bo'lsak, inson taqdiri azaldan belgilab qo'yilgan. Uni o'zgartirib bo'lmaydi.

Islomda taqdirga ishonish bor. Buni ruslar „fatalizm“ deb ataydilar. Agar kishining boshiga bir mushkul ish tushsa yoki fojea sabab vafot etsa, shu narsa uning taqdir-qismatida bor ekan, peshonasiga yozilgan ekan deyishadi. Lekin nima uchun xuddi aynan ana shu voqea yoki hodisa uning qismat-taqdiriga yozilganligining sababi noma'lum bo'lib qolaveradi. O'sha voqea yoki taqdir-qismatdan naryog'idagi jarayonlarni tasavvur eta olmaymiz, ularga aqlimiz yetmaydi. Shuning uchun osongina „bu — qismat yoki taqdir“ deb qo'ya qolamiz. Taqdir bilan chegaralanamiz, xolos.

Umuman, biz inson taqdirini diniy nuqtayi nazardan izohlash, uni ilohiyat bilan bog'lab tushuntirish borasida mutaxassis emasmiz.

Har qanday tushunchaga, har qanday g'oya yoki ta'limotga, u diniy bo'ladimi yoxud ilmiy-falsafiy, undan qat'iy nazar, ularga hurmat bilan munosabatda bo'lgan holda, asl ma'nosini tushunmasdan, ahamiyatini bilmasdan turib ko'r-ko'rona inonish, amal qilish tarafdori emasmiz, xolos. Har qanday tushuncha yoki g'oyani tahlil qilishga o'rganishimiz, uning foydali jihatlari qabul qilishimiz lozim. Tahlil etish fikrlashga, fikrlash tafakkur rivojlanishiga, tafakkur rivojlanishi esa jamiyat taraqqiyotiga olib keladi. Tafakkur bizni an'anaviy fikr doirasidan, odat-ko'nikmalardan, ijtimoiy andazalar yoki fikriy cheklanganlik tuzog'idan yuqoriroqqa olib chiqadi. Agar inson o'zining

mahdudligi doirasida chegaralanib qolsa, u qanday qilib hayoti mazmunini o'zgartira oladi, qanday qilib o'z-o'zini angalaydi va ma'nodor taqdir yaratadi.

Demak, inson taqdiri juda ko'p omillarga bog'liq. Shu jumladan o'z-o'zini, o'zligini anglashga ham. O'zligini anglamagan inson taqdirini o'zgartira olmaydi.

Xo'sh, u holda qanday qilib inson o'z taqdirini o'zgartira oladi?

Inson o'z taqdirini o'zgartirishga qodir. U nafaqat o'z taqdirini o'zgartira oladi, balki uning yaratuvchisi, ijodkori hamdir. Taqdir, bizning nazarimizda, bu — insonning o'zi, uning shaxsiyati, xulq-atvori, munosabatlari, tajribasi, bilim-malakasi, fikr-xayoli, istak-xohishidir. Demak, inson biror andazaga tushib qolishni, o'zining „Taqdir-qismati“ga bo'ysunishni istamasa, u o'z ruhiy energiyasidan foydalanishni va hayotini tegishli yo'nalishda o'zgartirishni ham o'rganish zarur. Inson bu olamda yashashni o'rganib, turmushning eng oliy aspektlarini biladi va uning o'zi ijodkor bo'ladi. Ijodkor bo'lish degani taqdir yaratish, o'ziga xos umr yo'li tanlash, shaxsiyatini shakllantirish deganidir.

Inson o'z hayotining qanday bo'lishini istasa, uni shunday qilib yaratishi mumkin. Agar kimdir umrining ayni chog'larida nimaga ega bo'lgan bo'lsa, bu uning o'tmishdagi fikr-mulohazalari va faoliyatining natijalaridir. Agar inson o'z fikrini o'zgartirsa, demak, istagan paytda o'z hayotini o'zgartirishi mumkin. Fikr bu — insonning o'zi, uning hayoti va taqdiri. Aytaylik, bugundan boshlab o'z fikrini yaxshi tomonga o'zgartirgan odam, kelajakda, hech shubhasiz, uning samaralarini ko'radi.

Inson taqdirida o'zgarishlar sodir bo'lmayotgan bo'lsa, demak, qayerdadir uning ongsizligi sohasida qarshilik mavjud, ya'ni u o'z hayotiga o'zgarishlar kirishini istamayapti. Binobarin, inson o'z hayotini, o'zining ichki-ruhiy olamini tadqiq etib ko'rish va uning sababini anglashi lozim.

Agar inson aslida o'zining nimaga qodirligini yoki kim ekanini bilmasa va o'zi haqida aniq tasavvurga ega bo'lmasa, u qanday qilib o'zini o'zgartira oladi? U o'z taqdir hayotida nimani o'zgartiradi? U o'zining yolg'on va aldovlarga qobil ekanini e'tirof etmasdan turib, qanday qilib, o'zini ma'naviy jihatdan rivojlantira olishi mumkin?

Inson boshqalarni aldashi mumkin. Lekin o'zini emas. Nega deganda, o'zgalarga ko'ngil ochish, bor-yo'g'ini so'zlab berish oson ish emas, u dardli kechinmadir. Inson har kimga ko'ngil ochavermaydi, to'g'risi, ocholmaydi. Shu bois ba'zan aldashga, yolg'on gapirishiga to'g'ri keladi. Biroq inson hech qachon o'zini

aldamasligi kerak. Yolg'iz qolib, o'zingiz bilan muloqot qilib ko'ring. Bu muloqot vaqtida o'zingiz haqingizda axborotlar olasiz. Ularni tahlil qiling. Nega-nega deya savollar bering. Ularga javob toparsiz. Chunki bu axborotlar sizning hayotingizda paydo bo'lgan eng nekin ruhda axborotlar hisoblanadi. Axborotlar tufayligina ong nuri ruhingizdagi zulmatlarni bartaraf eta oladi. Bu aslida insonning o'z hayotini o'zgartirishi, taqdirini yaratishi, o'zligini anglashi degani emasmi?

Insonning xulq-atvori (xarakteri) uning taqdirini belgilab beradimi yoki taqdiri uning xarakterini belgilaydimi?

Tabiatda hech narsa behuda berilmaydi va izsiz yo'qolib qolmaydi. Tajriba hayotdan hayotga ko'chadi. Inson o'z fikrlarini boshqarib, yomon fikr va odatlaridan voz kechib, yaxshiliklar yaratishi lozim. Yaxshi fikr kishi xarakteriga ta'sir qiladi. Yaxshi fikrdan yaxshi narsa tug'iladi. Inson esa o'zi yaratgan narsalarining aksidir. U nima haqida o'ylasa, o'sha bo'lib mujassamlashadi.

Hayot sabr-matonatli buyuk ustozdir. U insonga qayta-qayta va yana qayta-qayta saboq beraveradi. Inson hali o'rganmas ekan, u — o'rgatishda davom etaveradi. Hayot darsining cheki-chegarasi yo'q. „Xo'sh, hayotdan insonning o'rgangani yoki o'rganmagani qanday qilib bilsa bo'ladi“ dersiz? Agar inson hayotdan haqiqatan ham har tomonlama saboq olgan bo'lsa, bunday insonning xulq-atvori, ichki olami, ma'naviy dunyosi o'zgaradi, go'zallashadi. Bunday insonning tanlagan yo'li faqat ezgulik bo'ladi. Agar insonning ma'naviy dunyosi o'zgarmasa, u o'qigan bilan uqmagani bo'lib qolaveradi. Demak, bilish, saboq olish ham davom etaveradi. Af-suski, hozirgi vaqtda ko'pgina yoshlarimiz o'zlari bilishi lozim bo'lgan narsalarni tezroq va yanada jadalroq bilishga intilmaydilar. Axir bilish insonga baxt, salomatlik, mahsuldorlik olib keladi va ko'plab og'ir hayotiy saboqlar olish zaruratidan qutqaradi-ku! Ma'no-mantiq ham xuddi ana shundadir.

Tarbiya — muammolar muammosi

*Harchandki o'qibsiz — bilimdonsan,
Agar amal qilmading, nodonsan.*

Sa'diy Sheroziy

Ta'lim muassasasida butun ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilarni mantiqiy fikrlash, so'z ma'nosini tushunish va erkin so'zlay bilishga o'rgatib borish juda muhimdir. Bu tanqidiy yoki mulohaza asosida fikrlovchi, qat'iyatli shaxsni tarbiyalab voyaga yetkazish

imkonini beradi. Ular o'z eshitganlari va o'qiganlaridan ma'no-mantiq topish, xulosa chiqarishga o'rganadilar. Eng asosiysi, ular mustaqil fikrlashi va yozishi orqali ma'no uzatish hamda unga amal qilish aqliy malakasini egallaydi. Bu esa ularni axloqiy, ma'naviy, insoniy jihatdan tarbiyalaydi.

Ma'lumki, inson hayoti o'quvchilikdan boshlanadi. O'quvchi mehr-muhabbat, shafqat, yaxshilik va adolatning mavjudligiga ishonib yashaydi. O'quvchi qalbidagi ana shu ishonchning yo'qolmasligi, aksincha kamol topib, barqarorlashib borishida katta yoshdagi kishilarning o'zaro munosabatlari, xatti-harakati va faoliyati hal etuvchi ahamiyatga ega. Boshqacha aytganda, inson xulq-atvori, shaxsiyatiga atrof-muhit (oila, jamiyat, sinfiy guruhlar), jamiyatdagi mavjud shart-sharoitlar, shuningdek, irsiy omillar ta'sir ko'rsatadi.

Ta'lim insonning shaxs sifatida kamol topish muammosiga har tomonlama yondashishni taqozo etadi.

To'g'ri, dastlab insonning iqtisodiy muammolarini hal etib, so'ng ta'lim-tarbiyasi, ma'naviy masalalari, yo aksincha, avval unga ta'lim-tarbiya berilib, ma'naviyatini shakllantirib, keyin esa iqtisodiy masalalarini hal etib bo'lmaydi. Inson hayotidagi va demakki, butun jamiyatdagi jamiki muammo-masalalar har doim muhim va dolzarb deb qaralmog'i kerak. Barcha shaxsiy, ijtimoiy, siyosiy, hayotiy muammolar ma'lum darajada bir-biri bilan bog'liqdir. Ularni bir-biridan ayri holda qarab bo'lmaydi. Inson nafaqat tabiat farzandi, balki jamiyat farzandi bo'lgani uchun ham nihoyatda murakkab zotdir. Inson faqat o'z-o'zini anglashi orqaligina jaholat tuzog'idan qutulib, insoniylashib boradi. Bu yo'ldagi zaruriy vosita esa ta'lim hisoblanadi. Ta'lim faqat bilim olish emas, ezgulikni sevishning amaliy saboqlarini hayotda qo'llamoq ham demakdir. Bilim kishining aqlini rivojlantirsa, amaliyoti esa uning qalbini go'zallashtiradi.

Ma'rifat bo'lmagan joyda insoniylik ham yo'q. O'z zamonasida keng tarqalgan bilim va usullarni o'zlashtirib olish bilimlilik bo'lsa, ma'rifatlilik esa o'z hayotining insoniy ma'nosini tushunib yetishdir. Insonning o'z hayoti ma'nosini anglashi mashaqqatli saboqlar orqali kechadi. Mashaqqatli saboqlar natijasi — vijdon. Vijdon esa insoniylik belgisi.

Inson uchun hayotda muhabbat manbalari juda xilma-xildir. Yaxshilik va insoniylikni o'z muhabbat manbayiga aylantira olgan zotgina shaxsiyatini kamol toptira olishi mumkin. Chunki insonning muhabbat manbayiga nisbatan munosabati uning butun olamga bo'lgan munosabatini belgilaydi. Lekin muhabbatni manba

emas, balki qobiliyat belgilab beradi. Masalan, insoniy bo'lish uchun kishining istak-xohishi yoki uning uchun namunaviy insoniylik timsoli mavjudligining o'zigina yetarli emas. Rasm chizishni istash va rasmlarni ko'rib, tomosha qilish boshqa bo'lgani kabi insoniy bo'lishni istash yoki insoniylikni hayotda kuzatish ham insoniylik degani emas. Insoniy bo'lish uchun ham faoliyat ko'rsatish, unga o'rganish lozim. Yaxshilik va insoniylikka bo'lgan muhabbat ham faoliyat tufayli kamol topib boradi. Chunki insoniylikka muhabbat — ruhiy kuchdir. Inson biror ko'rsatma asosida insoniylasha olmagan kabi muhabbat — ruhiy kuch ham o'z-o'zidan, ya'ni faoliyatsiz kamol va qudrat topolmaydi.

Ha, albatta, insoniylik insonga tayyor holda beriladigan xususiyat emas, unga hayotiy tajribalar orqali erishiladi. To'g'rirog'i, insoniylikning o'zi hayotiy tajribadir. Xo'sh, inson bunday hayotiy tajriba — insoniylikka qanday ega bo'ladi? Afsuski, bu savolga bir so'z bilan javob berib bo'lmaydi. Ammo bu savol ta'lim tizimidagi muammoli nuqtalarni ko'rsatib beradi. Yoshlarga ta'lim-tarbiya berishda inson kamoloti uchun juda muhim bo'lgan insoniy sifatlarga ba'zan unchalik e'tibor bermaymiz. Holbuki, ta'lim-tarbiya berayotgan, kasb-hunar o'rgatib, ustozlik qilayotgan insonning biror sohada yetuk mutaxassis bo'lishining o'zigina yetarli emas. U, eng avvalo, o'zining yuksak insoniy fazilatlarini, ruhiy-ma'naviy sifatlari bilan qadrlanishi va boshqalarga ibrat bo'lishi shart.

Afsuski, hozirgi zamon talaba-yoshlari ko'pgina hollarda yuksak insoniy sifatlarni sohibi bo'lgan kishilarga emas, balki kim bo'lsa, shunga, ya'ni kino aktyorlari, yozuvchi-shoirilar, jurnalistlar, sharhlovchilar, tijoratchilar, yirik davlat arboblari, xullas, turli sohadagi mashhur kishilarga taqlid qiladilar. Axir, kishining mashhurligi yoki mansab-mavqeyi balandligi uning insoniyliги va kamolotidan dalolat beradi, degani emas-ku?! Aytaylik, men tijoratchiman yoki hokimman deya maqtangan kishining insoniyliги olqishga loyiq bo'lmasligi mumkin-da.

Agar biz talaba-yoshlarimizni yetuk tarixiy shaxslarimiz va hozirgi vaqtda ham o'zining eng yaxshi insoniy sifatlari orqali o'zgalarga ibrat bo'ladigan oliyjanob kishilarimiz bilan tanishtirish imkoniyatining ko'pligi va tuganmas madaniy, ma'naviy meros — boyliklarimizni e'tiborga olsak, aslida inson faoliyati qanday bo'lishi lozimligi ancha-muncha ayon bo'lib qoladi. Binobarin, nosog'lom hayot tarzidan sog'lom insoniy faoliyatni yaxshi farqlay olamiz. Shu davrgacha erishgan barcha muqaddas an'analарimizning yo'qolib ketmasligi, aksincha, kamol topishi uchun yoshlarimiz mukammal hayot, insoniy sifatlarni, hayotiy kamolot qanday bo'li-

shi lozimligi to'g'risida aniq tasavvurlarga ega bo'lishi hamda ularni o'z ongida barqarorlashtirishi zarur. Bu an'analar, eng avvalo, u yoki bu bilimlarning avloddan avlodga qoldirilishiga emas, balki tegishli insoniy sifatlar, hayotiy tajribalarning uzatilishiga asoslangandir. Biz yoshlarimizga qanchalik chuqur ta'lim berib, ularning bilimini boyitmaylik, agar ular insoniy fazilatlarini hayotda bevosita sinab ko'rmasa, o'zlarida shakllantira olishmasa, barcha gaplarimiz safsata bo'lib qolaveradi. Bu esa butun tarixiy taraqqiyotimiz davomida erishgan madaniyatimizning barbod bo'lishi uchun xavf-xatar tug'diradi. Demak, yoshlar insoniy sifat va yaxshiliklarning mavjudligi to'g'risida nafaqat kitoblardan o'qishi, odamlardan eshitishi, balki ularning amaliy tasdig'ini ham hayotda ko'rib, unga ishonch hosil qilishlari kerak. O'shandagina ularda mustahkam e'tiqod uyg'onadi.

Ishonch kishining shaxsiy hayotida ham, kishilarning o'zaro munosabatida ham juda muhim ahamiyatga ega. Agar inson o'zi ishongan, e'tiqod qo'ygan kishilar, seviklisi, diniy yoki siyosiy sohadagi arboblarga aldanib qolsa, umidlari puchga chiqsa, u hayotdan nafratlana boshlaydi. Agar hech kim va hech nimaga ishonmasa, insonning ezgulik, adolat, odamgarchilik, soflik, insof-u diyonatga bo'lgan umid-ishonchi shunchaki ahmoqona xomxayol, devonalik ko'rinishi bo'lib qolsa, hayotni Xudo emas, iblis boshqarsa, bunday hayot chindan ham nafratga loyiq bo'ladi. Ammo hayot ijodkor. U hamisha kishiga umidbaxsh, ruhiy halovat, aqliy kuch va'da etadi. Har qalay, hayot nihoyatda ziddiyatli va murakkab kechsa-da, insoniyatning mashaqqat yo'lidan boruvchi kamol topish jarayonini fojea tarzida qarab bo'lmaydi.

Ta'limning maqsadi ham o'quvchi-yoshlarni insoniyatning eng ezgu sifatlari, madaniy va ma'naviy meroslari bilan tanishtirishdir. Ma'lumki, ma'naviy meroslar so'zlarda o'z aksini topadi. Ammo bu so'zlar mazmuni o'qituvchi-ustoz shaxsiyati, jamiyat tuzilmalari va amaliy hayotida mujassamlashsagina u haqiqatga aylanadi. Chunki insonga hayotiy jarayonlarda o'z ifodasini topgan g'oyalargina ta'sir o'tkazadi. Agar har qanday ulug' g'oyani inson o'z ruhiga singdirib, hayot yoki amaliyotda qo'llamas ekan, u o'lik so'zlar bo'lib qolaveradi. O'quvchilarni insonning kamol topa olishiga amalda bevosita ishontirmoq – insoniylik san'atidir.

Inson o'z-o'zini kamol toptirish qobiliyatiga ega. Insonning kamol topishi – uning o'z oldiga qo'ygan maqsadiga yetishganini bildiradi. Ammo u tanlagan faoliyat hayot uchun foydali bo'lishi zarur.

Inson taqdiri uning mayllarini shakllantirgan ta'sirga ham bog'liq. Shu bois inson kamolotida u tug'ilib o'sgan jamiyat tuzilmalari va qadriyatlari o'ta muhim omil hisoblanadi. Binobarin, insonda insoniylik sifatlarini shakllantirmoqchi bo'lgan jamiyat o'z-o'zini sog'lomlashtirishi va oliy qadriyatlarga tayanib ish ko'rishi kerak.

Insoniyat o'zaro munosabatlar, insoniylik borasida juda ko'p bilim va tajriba to'plagan. Lekin hozirgi zamon ta'limida ular o'z aksini to'la topgan deb ayta olmaymiz. Bu bilimlarning ko'plab qismi foydalanilmasdan, behuda yotibdi. Mafkuraviy an'anaviylik, eskicha qarash (stereotip)lar, ongdagi arxetip (jamoaga ongsizligida aks etuvchi umumiy timsol va belgi)lar inson haqidagi tasavvurda noto'g'ri talqinlar mavjudligini anglashga ham imkon bermaydi. Bunday holning mavjudligini hech qanday qalbakiliklar bilan xaspo'shlab bo'lmaydi.

Albatta, o'z-o'zini tarbiyalash tarbiyadagi muvaffaqiyat garovidir. Biroq kishi o'z-o'zini bilmasdan turib, o'z-o'zini tarbiyalab ham bo'lmaydi. O'quvchilar va talaba-yoshlar o'z-o'zini kamol toptirishning turli usullari bilan imkoni boricha ko'proq tanishtirilib borilishi kerak. Xususan, nutqi va tafakkurini rivojlantirish, muloqot madaniyati hamda malakasini shakllantirish borasida tez-tez har xil amaliy mashg'ulotlar o'tkazilishi maqsadga muvofiqdir. Biroq o'quvchilarning tafakkuri rivojlanishi uchun nafaqat kompyuter, texnika va ish jarayoni, balki an'anaviy falsafiy tushunchalar, masalan, haqiqat, ezgulik, adolat, huquq, erkinlik, insoniylik va boshqalar borasida mantiqiy fikrlashga o'rgatuvchi muloqotlar ham benihoya ahamiyatga ega.

Biz insonni Inson qilib tarbiyalashi uchun oila, ta'lim muassasasi, jamiyatga tegishli talablar qo'yamiz-u, ammo hayotda goho o'z yurish-turishi, xulq-atvori, xatti-harakati, faoliyati, bir so'z bilan aytganda, insoniy sifatleri bilan o'zgalarga ibrat bo'la oladigan insonlarni izlab qolamiz. Biz aqlli va fikrlovchi inson haqida gapirishga o'rganib qolganmiz. Ammo har qanday aqlli va fikrlovchi inson oliyjanob bo'lavermaydi. Har bir inson o'z-o'zini tarbiyalab, shaxsiyatidagi nuqsonlarni borgan sari bartaraf etib bormas ekan, u hech kimga ibrat bo'lolmaydi. Insonning insoniy sifatlarini uning ma'naviyati darajasi belgilaydi. Ma'naviyati yuksak insonlar bizning o'tmishimizda ham juda ko'p bo'lgan va hozirda ham istagancha topiladi. Yoshlarimiz ulardan ibrat olmoqlari lozim.

Ta'lim-tarbiya jarayonida muhandis-pedagogning o'rni

Ta'lim-tarbiya masalasiga hozirgi zamon pedagogikasi nuqtayi nazaridan qaralsa, u yoki bu soha uchun tegishli mutaxassislarni tayyorlashda, albatta, tarbiyaning asosiy qonunlaridan foydalanish lozim. Zero, tarbiyasiz avlodlarning ijtimoiy tajribasini o'zlashtirish va boshqalarga yetkazishning imkoni yo'q. Ana shunday qonuniyatlardan biri „o'qituvchi — o'quvchi“ munosabatini insonparvarlashtirish hisoblanadi. Bu esa, o'z natijasiga ko'ra, kadrlar tayyorlash jarayonini tashkil etishning pedagogik prinsipi — insonparvarlashtirish prinsipi ga aylandi.

Muhandis-pedagog kasbi — muallimlik, ustozlik, murabbiylik. U o'zining butun kasbiy faoliyati davomida o'quvchi va boshqa kishilar bilan muloqotda bo'ladi. Muhandis-pedagogning asosiy maqsadi nafaqat kasb-hunar o'rgatish, balki o'quvchi — bo'lajak ishchining shaxsini o'zgartirish (isloh qilish), shakllantirish va yaratishdan iborat.

Muhandis-pedagog faoliyatining o'ziga xosligi shundaki, u go'yo ikki mehnat predmetini qamrab oladi. Bir tomondan, bu kasbiy faoliyatning asosiy mazmuni odamlar bilan bo'ladigan o'zaro munosabatlarni tashkil etsa, ikkinchi tomondan esa, u insondan hamisha biror sohaga oid maxsus bilim, uquv va malakani talab etadi. Bular ma'lum turdagi kasbiy faoliyatdagina zarur bo'ladigan bilim va uquvlardir.

Bundan tashqari, kasb-hunar ta'limi muhandis-pedagogi o'zi rahbarlik qilayotgan o'quvchilar faoliyatini, ularning yoshiga xos xususiyatlarini, rivojlanish jarayonini yaxshi tasavvur etmog'i va bilishi kerak. Binobarin, bu kasb ikki karra tayyorgarlikni talab etadi. Birinchisi o'zida insoniy sifatlarni rivojlantirish bo'lsa, ikkinchisi maxsus bilimlarni o'zlashtirishdir. Shunday qilib, uning uchun muloqot uquvi xarakterlidir. Bundan tashqari, u pedagog-muhandis sifatida ma'lum shaxsiy ijtimoiy-psixologik sifatlarga ham ega bo'lishi lozim. Muhandis-pedagog kasbi insonparvar, jamoaviy va ijodiy xarakterga egadir.

Pedagogga asosan ikki ijtimoiy vazifa yuklatiladi. Bu *moslashtirish* va *insonparvarlik* (inson shaxsini shakllantirish) vazifasidir. Moslashtirish vazifasi o'quvchining hozirgi zamon ijtimoiy-madaniy holatining aniq talablariga moslashishi bilan, insonparvarlik vazifasi uning shaxsi, o'ziga xos yaratuvchanlik sifatlarining rivojlanishi bilan bog'liqdir. Afsuski, texnokratik paradigmadan inson-

parvar paradigmaga o'tish faqat keyingi yillardagina amalga oshirila boshlandi. Bu ham hozircha, asosan, metodologik va mafkuraviy darajalardagina yo'lga qo'yilmoqda.

Kasb-hunar ta'limi muhandis-pedagogi kasbiy-pedagogik faoliyatining yuqorida sanab o'tilgan xususiyatlarini qarab o'tish natijasida biz kasb-hunar ta'limi uchun bo'lajak usta, pedagog-muhandislar tayyorlash Davlat ta'lim standartlarida aynan ana shu sifatlar ko'rsatilishi lozim, degan xulosaga kelamiz. Negaki, amaldagi standartda faqat amaliy tayyorgarlik (bilim, uquv, mala-ka)ga minimal talablar qo'yilgan, xolos. Garchand, kasb-hunar ta'limi muhandis-pedagogi faoliyati turlari orasida ta'lim-tarbiyaviy vazifasi ajratib ko'rsatilgan bo'lsa-da, u standartda tarbiyaviy faoliyat tarzida talqin etilmaydi. Ayni vaqtda shuni nazardan chetda qoldirmaslik kerakki, faqat tarbiyaviy ishlar malakasini puxta egallagan bo'lajak muhandis-pedagoggina insonparvarlashtirish tamoyilini joriy eta olish hamda o'quvchilarning bilim va uquvini shakllantirish, shuningdek, bo'lajak ishchining kelgusida axloqiy jihatdan yetuk fuqaro bo'lib kamol topishi uchun tegishli yo'nalishlar berish imkoniga ega bo'ladi. Kasb-hunar kollejlarida va ishlab chiqarish sohaslarida faoliyat ko'rsatayotgan muhandis-pedagoglar ishini tahlil etish shuni ko'rsatadiki, ular bugungi kunda Davlat ta'lim standartlarida ko'rsatib o'tilgandagiga qaraganda ancha kengroq diapazonga ega bo'lgan ko'pgina faoliyat turlarini egallab olishlari lozim bo'lar ekan. Ular orasidan eng asosiylarini ajratib ko'rsatish mumkin. Masalan, muhandis-pedagogning kasb-hunar (ishlab chiqarish) ta'limi, tarbiyaviy ish, tashkiliy-boshqaruv, o'quv-uslubiy, texnik-maishiy ishlar bilan bog'liq faoliyatlari ana shular jumlasidandir.

Bunda, ayniqsa, pedagogik kasb-hunar kollejlarida faoliyat ko'rsatadigan bo'lajak muhandis-pedagoglarda shakllantiriladigan uquv va malakalar hamda ular olib boradigan tarbiyaviy ishlar katta qiziqish uyg'otadi. Aynan muhandis-pedagog o'quvchilar dunyoqarashi, axloqi, ongi va xulq-atvorini shakllantirish borasida asosiy masalani hal etadi. Zero, ular kasbiy madaniyatning natijasi o'laroq shakllanadi. Bu vazifalarni amalga oshirishi uchun muhandis-pedagogning o'zi tegishli tarzda tayyorgarlik ko'rgan bo'lishi lozim.

Biz yuqorida ta'kidlab o'tdikki, kasb-hunar ta'limi muhandis-pedagogi o'z kasbiy faoliyatida, eng avvalo, o'quvchilar bilan muloqot va munosabatda bo'ladi. Bu o'zaro ta'sir „pedagog — o'quvchi“ tarbiyaviy munosabatlar doirasida amalga oshadi. Tarbiyaviy munosabatlar tuzilmasi ijtimoiy bog'lanishlar tizimi-

dan iborat bo'lib, u eng oddiy ruhiy va ijtimoiy muloqotlardan tortib, to eng murakkab ijtimoiy ta'sir va o'zaro munosabatlarni qamrab oladi.

Gap shundaki, kasb-hunar ta'limi muhandis-pedagogi va o'quvchi o'rtasidagi munosabatlarni ikki tomonlama qarab o'tish zarur. Birinchidan, kasb-hunar ta'limi mazmuni nuqtayi nazaridan qaraladigan bo'lsa, muhandis-pedagog biror maxsus sohaning mutaxassisi sifatida ma'lum kasbiy bilim, uquv va malaka sohibi bo'lsa, ikkinchidan esa, ayni vaqtda, o'quvchilar bilan bo'lgan o'zaro munosabatlarda o'zini yuksak axloqli, vijdonli, adolatpe-sha, mas'uliyat va burchni his etgan shaxs sifatida namoyon etadi. Aynan kasb-hunar ta'limi muhandis-pedagogining axloqiy qarashlari, his-tuyg'u va ehtiyojlari, eng asosiysi, uning xatti-harakati o'quvchilar bilan bo'ladigan munosabatlarda katta axloqiy ahamiyatga ega. Bu esa tarbiyaviy munosabatlar majmuyida markaziy o'rinlardan birini egallaydi. „Muhandis — pedagog — o'quvchi“ tizimidagi axloqiy munosabatlar bo'lajak ishchini tarbiyalashning muhim pedagogik shartlaridan biri hisoblanadi.

Odatda, hozirgi vaqtda oliy o'quv yurtlarida kasb-hunar ta'limi muhandis-pedagoglarini tayyorlash jarayoni qator psixologik-pedagogik va maxsus fanlardan davlat imtihonlari topshirish bilan yakunlanadi. Bo'lajak muhandis-pedagog uchun tarbiyaviy ishlar sohasida zarur bo'ladigan bilim va uquv darajasi uning pedagogika, psixologiya, kasb-hunar ta'limi metodikasi bo'yicha bilet-da ko'rsatilgan savollarga bergan javoblari asosida baholanadi. Biroq bunda kasb-hunar ta'limi muhandis-pedagogi ishidagi muhim tarbiyaviy yo'nalishlar yetarlicha ko'rsatilmaydi. Dastur yoki o'quv rejasida ham tarbiyaviy ishlar degan predmet yo'q.

Nazariy jihatdan olib qaraganda, u yoki bu faoliyatga tayyor-garlikni baholash uning komponentlari (motivatsion, yo'nal-ganlik, psixofiziologik, ijtimoiy-psixologik va amaliy ko'nikma)ni baholash asosida amalga oshiriladi.

Kasb-hunar ta'limi muhandis-pedagogi faoliyatining moti-vatsion komponenti o'zida tarbiyaviy ishga ijobiy munosabatni, uning qimmatini va nufuzini, faoliyatning mazkur turi bilan mash-g'ul bo'lish istagini va boshqalarni qamrab oladi. „Tarbiyaviy ishga motivatsiya“ deyilganda barqaror motivlar, tarbiyaviy faoliyat-ning mazmuni, yo'nalganligi va xarakterini belgilovchi mayllar yig'indisini tushunamiz.

Tarbiyaviy faoliyatning tashqi motivlari ham mavjud. Bu ta'lim muassasasidagi ishning nufuzi, pedagog sifatida o'z shaxsini rivojlantirish va kasb mahoratini oshirish imkoniyati, tarbiyaviy

faoliyatda o'z-o'zini namoyon etish va boshqalardir. Ichki tarbiyaviy motivlar qatoriga kasb-hunar ta'limi muhandis-pedagogining faoliyat jarayoni va uning natijalari kiradi. Shuningdek, motiv tarzida hokimlik motivi ham alohida ajratilib ko'rsatiladi. Bu kasb-hunar ta'limi muhandis-pedagogi va o'quvchining o'zaro munosabatida namoyon bo'ladi.

Kasb-hunar ta'limi muhandis-pedagogining o'quvchi shaxsiyatini shakllantirish borasidagi g'amxo'rliги — tarbiyaviy ishlarda yetakchi motiv bo'lishi lozim. Zero, o'quvchi bo'lajak malakali mutaxassis va vatanparvar fuqarodir.

Tarbiyaviy ish motivlaridan biri tegishli pedagogik ta'lim olish maqsadining shakllanishi hisoblanadi.

Vaqt o'tishi bilan tarbiyaviy ish maqsadi mustaqil mayl uyg'otish kuchiga ega bo'ladi, ya'ni uning o'zi endi tarbiyaviy faoliyat uchun motivlar to'plami bo'ladi. Tarbiyaviy ishga motivatsiya ana shunday shakllanadi.

Albatta, pedagogik faoliyatda tarbiyaviy ishlarga yo'nalganlik muhimdir. Tarbiyaviy ishlarni amalga oshirish uchun ham ma'lum tayyorgarlik zarur. Buning uchun esa, muhandis-pedagogda tegishli kasbiy faoliyat shart-sharoiti va xususiyatlari haqida aniq tasavvur bo'lishi kerak. Bundan tashqari, tarbiyaviy ishlarni tashkil etish maxsus uslubiy-pedagogik bilimga ham ega bo'lishni taqozo etadi. Shaxsning kasbiy yo'nalganligini uning qiziqishi, mayli, dunyoqarashi, e'tiqodi, maqsadi ifodalab beradi.

Biror sohaga qiziqish kasbiy yo'nalganlikning birinchi ko'rinishi hisoblanib, u maktab davrlaridayoq yoki kasb-hunar kollejlarda o'qish jarayonida shakllanib boradi.

Tarbiyaviy ishga qiziqish asosida esa boshqa odamlar bilan bo'ladigan o'zaro munosabatlarga bog'liq ravishda tug'iladigan ehtiyojlar yotadi. Shuningdek, qiziqish tarbiya sohasidagi ma'lum bilimlarga bo'lgan ehtiyojni ham ifodalaydi. Maktabda o'qib yurgan vaqtlardayoq olingan bilimlar aynan tarbiyaviy ishlarga bo'lgan qiziqish asosida yotishi mumkin.

Qiziqish o'quvchilarni ma'lum yo'nalishda faoliyat ko'rsatishga majbur etadi va faoliyat motivi tarzida namoyon bo'ladi.

Tarbiyaviy ishga qiziqish „bilimga chanqoqlik“ tug'dirsa, mayli „faoliyatga chanqoqlik“ uyg'otadi. Bo'lajak kasb-hunar ta'limi muhandis-pedagogini tarbiyalash va o'qitish jarayonida uning qiziqish-maylini doimiy ravishda rivojlantirish zarur.

Agar mayli mustahkamlanib, tarbiyaviy ishlar uchun asosiy motiv bo'lib xizmat qilsa, u pedagogik faoliyat ehtiyojiga aylanadi.

Ma'lumki, dunyoqarash olam, uning qonuniyatlari, inson tevarak-atrofidagi hodisalar, tabiat va jamiyat haqidagi qarashlar tizimini bildiradi.

Tarbiyaviy faoliyat borasida so'z ketganda kasbiy dunyoqarash haqida gapirish mumkin. Kasbiy dunyoqarash qiziqish va mayldan farqli o'laroq, tarbiyaviy ish haqida yanada to'laroq, integrallashgan tasavvur beradi.

Kasbiy dunyoqarashning iroda va tafakkur bilan chambarchas bog'liq holda sekin-asta shakllanishi va rivojlanishi uning e'tiqodga aylanishiga olib keladi. E'tiqod esa faoliyat yo'nalishining oliy tarzidir. Tarbiyaviy ishlar yordamida ma'lum e'tiqodlar shakllantirish — kasb-hunar ta'limi muhandis-pedagogini tayyorlashdagi eng asosiy masalalardan biri hisoblanadi.

Psixofiziologik komponent o'zida tarbiyaviy ish bajarilishini ta'minlovchi organizmning zaruriy funksional holatini jamuljam etadi. Bu komponent mazmuni shaxsning psixofiziologik va individual sifatлари bilan aniqlanadi.

Tarbiyaviy faoliyatning amaliy yo'nalish (komponent)i muhandis-pedagogning tarbiyaviy faoliyat uslub va usullarini egallashida, uni yo'lga qo'yish uchun zarur bo'lgan bilim, uquv va malakalar sintezida ifodalanadi. Tarbiyaviy faoliyat sinfdan tashqari ishlarni, kasb-hunar ta'limi darslari, ishlab chiqarish amaliyotidagi tarbiyaviy aspektlarni, faol o'quvchilar bilan ishlash, o'quv guruqi jamoasini shakllantirish, psixologik tashxis o'tkazish, o'quvchilarning shaxsiy sifatlarini qaror toptirish, ota-onalar bilan ishlash va boshqalarni o'z ichiga qamrab oladi.

Muhandis-pedagogning tarbiyaviy ishga tayyorgarligi tashkil etuvchilarini tahlil etish uni pedagogik xodim sifatida tayyorlash jarayoniga teranroq nazar tashlash imkonini beradi. Zero, u bo'lajak ishchini tarbiyalash bilan shug'ullanib, insonparvar vazifani bajaradi. Bizning nazarimizda, amalda faoliyat ko'rsatayotgan va bo'lajak kasb-hunar ta'limi muhandis-pedagogini ana shu nuqtayi nazardan baholash kerak.

Ma'naviyat va axloqiylik

Ma'naviy hayotda ham amaliy hayotdagidek, kimki bilimga tayansagina to'xtovsiz kamol topadi va yutuqlarga erishaveradi

Uilyam Jeyms

Ta'lim-tarbiyada, umuman, inson hayotida axloqiylik va ma'naviyat masalalari muhim o'rin tutadi. Shunday ekan, „odamlarning yashash sharoiti nimalarga bog'liq? Axloqqami, ma'naviyat yoki ong tarzigami?“ degan savollar tug'ilishi tabiiy holdir. „Kishilar yashaydigan shart-sharoit ular ongi holatining natijasidir“, degan edi mashhur hind faylasufi va siyosatchisi Shiri Aurobindo. Kishilar onginini o'zgartirmasdan turib, shart-sharoitni yaxshilash uchun yo'l axtarish manmanlarcha xom xayol qilishdan o'zga narsa emas. Eng avvalo, inson ongi o'zgarmas ekan, hech kim va hech qachon imkoniyatlarni yaxshilash borasida keskin burilishlar qila olmaydi. Holbuki, ma'naviy hayot ongning bevosita o'zgarishi tufayli yuzaga keladi. Zero, milliy madaniyat, milliy tarbiya insonlarning o'zaro hamkorligi-yu hamdo'stligi, shaxsning erkin tafakkuri va ongi, shuningdek, jamiyatning rivojlanib borishi bilan uyg'unlik kasb etgan sharoitlardagina samarali natijalar beradi. Qonunlar erkinlik farzandi bo'lgani sayin unga bog'liq ravishda inson jamiyati ham chinakam va hayotiy ravishda taraqqiy eta boshlaydi. Inson o'z qardoshlari bilan ma'naviy, ruhiy, iqtisodiy jihatdan uzviy birligini anglaganida va shunga erishganidagina jamiyat o'z taraqqiyotining kamoliga yetadi.

Yangi jamiyat qurmoq uchun kishilar hayotining omili bo'la oladigan ulug' ideal zarur. Inson unga tayanib ish ko'rgandagina, u dastlab o'ziga, keyin esa boshqalarga yordam bera oladi. Axir har bir shaxs va uning oilasi, yor-do'stlari, birodarlari taqdiri — jamiyat taqdiri, jamiyat taqdiri — Vatan taqdiri. Xalqimizning orzusi mazmunini asrlar davomida sinovdan o'tgan Ezgulik, Adolat, qudratli Davlat, Xalqlar do'stligi, Birodarlik, Tinchlik va o'zi tug'ilgan ona Vafanga cheksiz Sadoqat g'oyalari tashkil etgan. Bu muqaddas ideal bizga ulug' ajdodlarimizdan bebaho meros bo'lib qolgan. Qadimgi Turon xalqlari bir jon, bir tan bo'lib, ana shunday ulug' ideallar uchun kurashib, g'olib chiqqan. Endilikda ham ularni ana shu ulug' ideallar va qutlug' tuproq mehri birlashtiradi.

Hozirgi sharoitda vaqt mutlaqo boshqacha. U nihoyatda talabchan, shiddatli, yugurik. Yashash uchun kurash, qiyin iqtisodiy o'zgarishlar davri. Lekin xalq bundan cho'chimaydi. Xalqning o'z taqdiri, o'z mehnati, ma'naviyati bor. Xalqning ma'naviyati uning ijodidir. Xalq esa mehnatni, ijodni va demak, ma'naviyatni ardoqlaydi. Ammo jamiyat va inson masalasi boshqa gap.

To'g'ri, jamiyat va inson juda murakkab tuzilma. Bu tuzilmalarni darhol „qayta ko'rish“ yoki o'zgartirishning iloji yo'q. Har bir inson o'zini qayta ko'rishi va o'zgartirishi lozimligini anglab yetmasa, hamda shuni istab, o'zi intilmasa, unga birovlarining pand-u nasihati, o'rgatishlaridan samara bo'lmaydi. Har kim haqiqatni o'zgalardan emas, balki o'z qalbidan izlamog'i shart.

Insonning xudbinlikdan xoli bo'lgan mohiyati uning fikri, hissiyoti va faoliyati mazmuniga bog'liq. Inson fikri qanday bo'lsa, uning xohish-istagi ham shunday bo'ladi, jismi va ruhidagi jarayonlar ham unga vobasta kechadi. Inson mohiyati ijtimoiy-tarixiy jarayon, chunki u munosabatlar tizimi orqali belgilanadi. Bugungi kunda ijtimoiy munosabatlarda bizga yordam beruvchi, ma'naviy ehtiyojlarimiz talablarini qondira oladigan ta'limot va tanparvarlik g'oyasidir.

Biroq hamma ham birdaniga o'z-o'zidan halol va vatanparvar bo'lib qolavermaydi. Halollik va vatanparvarlik ila ezgulik og'ushida yashash fazilat bo'lib, u insonga tayyor holda berilmaydi. Kishi fazilatga katta mehnat-mashaqqat, bilim va tajriba orqali erishadi. Masalan, halollik, vatanparvarlik, ezgulik haqidagi o'ylarni dunyoqarashi mazmuniga aylantirib, unga o'z faoliyatida qat'iy amal qilgan inson ana shunday fazilatning boshqa kishilarda ham bo'lishini istaydi. To'g'rirog'i, uni o'zgalarda ham mavjud bo'ladi deb o'ylaydi, boshqalardan ham izlaydi, talab qiladi. Ammo har kimning ham o'zi va ayniqsa, o'zgalalar uchun mashaqqat chekkitisi, mehnat qilgisi kelavermaydi.

Agar mashaqqatsiz hamda mehnatsiz biror narsaga erishilmoqchi bo'linsa, hech shubhasiz, bunda endi ayyorlik, yolg'onchilik yo'lga o'tiladi. Ayyorlik va yolg'onchilikni vosita qilib yashash, ular orqali biror narsaga erishish mashaqqat chekib, mehnat qilib yashashdan ko'ra ancha-muncha osonroq tuyuladi. Lekin ayyorlik va yolg'onchilikning oqibati yaxshi samara bermasligi haqida teran o'ylab ko'rilmaydi. Bu yerda o'z mohiyatini anglashga intilish yo'q, bil'aks, huzur-halovat axtarish va ochko'zlik hissi insonni ko'proq o'z domiga tortadi.

Odatda, bunday insonlar haddan tashqari xudbin bo'lishadi. Ularning munosabat va muloqotlaridagi asosiy mavzu faqat iqtisod,

boylik, yaxshi yeb-ichish, kiyinish bo'ladi. Ammo iqtisodiy munosabatlarni qanday tashkil etish va yo'lga qo'yishni bilish uchun ham, eng avvalo, yaxshi ma'naviy asos kerak. Negaki, aqlsiz jonzotlar ham tirikchilik o'tkazadi, ular uchun kun o'tsa bo'ldi. Har qalay, bunday tirikchilik o'tkazishning ma'naviy zamini yo'q. Ma'naviy mezoni bo'lganida edi, u tirikchilik o'tkazish usulini boshqacharoq tashkil etardi. Demak, inson tirikchilik zamini o'zgacha, ya'ni yaxshiroq va to'g'ri tashkil etishi uchun unga mustahkam ma'naviyat zarur. Ma'naviyat manbayi — bilim. Bilim — dunyo, hayot, jamiyat, inson, ularning o'zaro munosabatlari, uyg'unligi haqidagi axborotdir. Bunday axborotlarsiz inson o'ziga hech bir sohada to'g'ri yo'l topa olmaydi. Bunday holda dunyoni bilimsiz, ya'ni „ko'zi yopiq“ holda anglaydi, paypaslaydi, ko'rmaydi. Ko'rmasa, demak, u o'zining qaysi yo'nalishda va nima maqsadida ketayotganini ham bilmaydi.

Gap shundaki, insonni ruhiy-ma'naviy kamolot, olingan bilim, bilimni boyitib borish va unga amal qilish kabi xislatlar bezaydi.

Insonning yaxshi axloqiy fazilati, ma'naviyati, insoniy sifatlari uning faoliyati tufayli namoyon bo'ladi va rivojlanadi. Shundan xulosa qilib aytsak, insonning mazmun-mohiyatini uning egallab turgan mansabi emas, balki amaliy faoliyati, qilgan xayrli va samarali ishlari belgilaydi. Inson hayotining ma'nosi ham uning axloqiy-ma'naviy jihatdan o'z ustida ishlashi vositasida ruhini uzluksiz kamol toptirishidan iborat. Bunday fazilat esa axloqi yuksak insonlargagina nasib etadi.

Shukshin shunday degan edi: „...axloqiylik haqiqat demakdir. U shunchaki haqiqat emas, balki katta harflar bilan yoziladigan haqiqatdir. Ayniqsa, bu mardlik, nomuslilik va demakki, xalqning qayg'u-shodligi, dard-alami, tashvishlari bilan yashamoq, xalq qanday o'ylasa, ana shunday o'ylamoq demakdir. Zero, xalq hamisha haqiqatni biladi“.

Ma'naviyati yuksak, fazilatli inson jamiyat uchun fanda kashfiyot qilgan kishilardan ko'ra ko'proq foyda keltirishi mumkin. Insonning ulug'ligi uning fikri, amaliy ishlarida ko'rinadi. Xalqning ulug'ligini esa uning soni, oz-ko'pligi emas, ma'naviy va aqliy barkamolligi, axloqiy barqarorligi belgilaydi.

Nima uchun o'zligini anglagan inson hamisha insoniylik, haqiqat va kamolotga intiladi? Haqiqatparastlik — bobolardan qolgan muqaddas meros. Chunki xalqimiz o'z ijtimoiy-tarixiy taraqqiyoti davomida boshidan ko'plab qiyinchiliklarni o'tkazgani, adolatsizlik va xo'rliklarni ko'rgani uchun ham hamisha haqiqatga talpinadi,

ma'naviy kamolot, olijanoblik sari intiladi. Ma'naviy kamolot va olijanoblik haqidagi g'oyalar xalqning yashash quroli, ezgulik uchun kurashish vositasidir. Bu — ma'naviy ehtiyojlardan kelib chiqqan amaliy faoliyat natijasidir. Negaki, butun dunyo xalqlarini faqat ana shunday ma'naviy ehtiyoj va hayotbaxsh insoniylik mustahkam birlashtira oladi.

Barcha xalqlar ham qimmatli ma'naviy-moddiy unsurlarni eltadi. Ular esa butun insoniyatning ijodiy imkoniyatiga borib qo'shiladi. Xalqning hamkor-u hamjihat bo'lishi va bunda faqat bitta xalqning emas, balki barcha xalqlarning baxt-saodati nazarda tutilmog'i lozim. Xalqimizning ezgu orzusi, endilikdagi vazifasi nafaqat mustaqil O'zbekistonni, balki butun dunyoni yanada yaxshiroq, adolatliroq va xavfsizroq holda ko'rishdir. Ana shu yo'lda o'tyurak va vatanparvar yoshlarning, halol insonlarning fidoyiligi talab etiladi.

Donishmandlar ta'kidlaganidek, davlatning gullab-yashnashi, xalqning farog'ati beshak olijanoblikka, xulq-odobga bog'liq, olijanoblik va xulq-odob esa tarbiya tufaylidir. Lekin yoshlarga faqat bilim berish yoki hunar o'rgatish — bu hali chinakam tarbiya degani emas. Chinakam tarbiya — yuksak ezgulik, u kishida yaxshi fazilatlarni shakllantiradi, uni yomonliklardan himoya qiladi. Tarbiyalangan insonlarda axloqiy soflik va ma'naviyat uyg'unlashib ketadi.

Keyingi yillarda bozor munosabatlariga o'tish, tadbirkorlik va xususiy mulkchilikni rivojlantirish borasida qilingan ishlar va chiqarilayotgan qarorlar ahamiyatini alohida ta'kidlab o'tish muhimdir. Chunki bu boradagi amaliy ishlar bir-birlariga moddiy jihatdan bog'liq bo'lmagan shaxslarni shakllantiradi. Shaxsda moddiy va ma'naviy, tashqi va ichki o'zgarishlarni yuzaga keltiradi. Insonning atrof-muhit, odamlar bilan o'zaro munosabatlaridagi tashqi o'zgarish uning ichki ruhiy holatini yangilaydi, ongini o'zgartiradi. Tashqi olamga ichki munosabatning o'zgarishi ma'naviy jihatdan kamol topish omillaridan biridir.

Ammo tashqi voqealar va o'zgarishlar bilangina shaxsning rivojlanishi yoki shakllanishi cheklanib qolmaydi. Ular shaxs asosini yaratadi, xolos. Keyin esa „murakkab ichki ish“ kerak. O'shandagina shaxs oliy nuqtalarda o'zligini namoyon etadi.

O'zligini anglagan har qanday inson bu dunyoda ma'naviy qadriyatlar va hayot ma'nosini axtarib yashaydi. Qadriyatlar va ma'no axtarish muvozanatga olib kelmaydi, aksincha, ichki ruhiy kuchlanishni yuzaga keltiradi. Ammo bu kuchlanish ruhiy sog'lomlik zamini hisoblanadi. Hayotning ma'nosi mavjudligiga isho-

nish insonni har qanday og'ir qiyinchiliklarni yengishga da'vat etadi. Eng muhimi, boshqalar bilan emas, insonning o'z-o'zi bilan kurashishi, muvozanat holati uchun emas, balki biror ezgu maqsad uchun intilishi va mehnat qilishi muhimdir.

Har bir insonning vazifasi — yagona. Uning mavjudlik imkoniyati qanchalik o'ziga xos va yagona bo'lsa, vazifasi ham xuddi ana shunchalik yagonadir. Insonni ma'naviy kamolot sari yetaklovchi kuch — uning o'zida, ichki olamida. Faqat uning shuurini uyg'otib, muqaddas ezgulik, olamshumul kashfiyotlar sari boshlamoq, hushyorlikka, mehr-oqibatlikka chorlamoq kerak. Afsuski, ayrim insonlar ko'proq boylik orttirish yoki mansabparastlik xastaligiga duchor bo'lib, telbanamo xohish-istaklari yo'libda qurbon bo'lishadi. Albatta, kishilar yaxshi yashashga intiladi, bu tabiiy. Chunki yashash huzur-halovat manbayidir. Lekin faqat huzur-halovat og'ushida yashash inson ma'naviyatini, uning jism-u jonini yemirib boradi. Buni inson umrining oxirlarida payqab qoladi. Holbuki, inson oxiratga orttirgan boyligi va mansabi bilan emas, balki erishgan ma'naviyati, kamol toptirgan ruhi ila ketadi. Demak, faoliyati oqibatini o'ylagan insongina yetuk, o'zligini anglagan hisoblanadi. Oqibati o'ylanmagan faoliyat esa xatarlidir.

Tabiat va jamiyatdagi uyg'unlik va barqarorlik tufayligina inson hamda uning kelajak avlodlari murod-maqsadlariga yetishishlari mumkin. Insonning maqsadi tabiat va jamiyatning uyg'unligi og'ushida go'zallik yaratib, o'zini ruhiy-ma'naviy jihatdan kamol toptirishdir. Bu hayotiy zarurat.

O'tmishda ham, hozir va kelajakda ham hayotiy talab, zarurat bir xildir. Sababsiz hech qanday oqibat yo'q. Sabab ezgu bo'lsa, oqibat ham xayrlidir. Inson ma'naviyatining kuchi ezgu sabablar yaratishga yo'naltirilsagina u baxtli bo'la oladi. Inson oliyjanoblikni va ezgulikni o'tmish yoki kelajakdan izlamay, eng avvalo, o'zida yaratmog'i, o'zi bilan har kuni muloqotda bo'lgan kishilarda ko'rmog'i lozim. Shunday ekan, o'z Vatanini qudratli va buyuk, o'z xalqini baxtli ko'rishni, avlodlarning barkamol bo'lishini istagan har bir vijdonli kishi ma'naviyatni yuksaltirish borasida jonkuyarlik qilishni o'zining burchi deb bilmog'i shart. Zero, ma'naviyat yuksalish mezonidir.

Shubha yo'qki, jamiyat taraqqiyotida ma'naviyatning o'rni beqiyosdir. Ma'naviyat asoslaridan biri esa axloqiy madaniyatdir. Axloqiy madaniyatni shakllantirish ham tarbiya va o'z-o'zini tarbiyalash orqali amalga oshiriladi. Inson axloqiy olami uning axloqiy qadriyatlariga bo'lgan munosabati bilan belgilanadi. Xo'sh, axloqiylik nima o'zi?

Axloqiylik — bu ezgulikni bilish, yaxshilik yaratish istagi. Axloqiylik insonlar oʻrtasidagi munosabatlar va ulardan kelib chiqadigan majburiyatlar haqidagi taʼlimot — fan. Uning vazifasi odamlarni baxtli koʻrishdir. Lekin soʻz ham, amaliy faoliyat ham inson axloqining oʻlchovi boʻla olmaydi. Haqiqiy axloqiylik aqlning yorugʻ nurlari ila yoritilgan qalbning goʻzal tuygʻulari ogʻushida kamol topadi. Gap shundaki, inson hech qachon ideal kamolotga erisha olmaydi, aks holda, unda maʼnaviy turgʻunlik yuzaga kelgan boʻlardi. U oʻrgangani sayin oʻzining kamolga yetmagani haqida tobora koʻproq bilib boradi, xolos. Toʻgʻri, qadimgi dunyo faylasuflaridan biri „Inson kamoloti — oʻzining hali kamolga yetmagani haqidagi bilimidir“, degan mazmundagi gapni aytgandi. Biroq taʼlim-tarbiyasiz axloqiylik ham, maʼnaviyat ham, kamolot ham yoʻqdir va boʻlmaydi ham. Faqat toʻgʻri tushunilgan va toʻgʻri yoʻlga qoʻyilgan tarbiyagina eng goʻzal ijtimoiy ideallarni kishilar ongiga singdirishga imkon bera oladi, uni kundalik turmushga joriy etish imkoniyatini ham yaratadi.

Lekin tarbiya uchun ham moddiy shart-sharoit va sogʻlom ijtimoiy muhit havodek zarur. Oʻzini boshqalarning oʻrniga qoʻyib tasavvur qilib koʻrmagan inson kamolotdan juda yiroqdir. Haqiqatan ham, tasavvur kilib koʻrish kamol topishning eng yaxshi vositalaridan biridir. Maʼnaviyat yoʻlida ketayotgan inson havoyi orzu-havas, istaklarga ergashmasligi, koʻnikmalardan yuqori turishi, keraksiz narsalarga bogʻlanib qolmasligi lozim.

Buning uchun esa soʻzimizning indallosida aytib oʻtganimizdek, dastlab ong, keyin hayot, soʻng shakl oʻzgarishi kerak. Natijada xuddi ana shu izchil oʻzgarishlar asosida yangi yaratilish yuzaga keladi. Inson oʻz mohiyatida teran maskan topgan haqiqat, goʻzallik, qudrat va kamolot ila yashamogʻi zarur.

Insonni maʼnaviy jihatdan tarbiyalashning vazifasi jamiyat uchun foydali faoliyatlarni inson uchun instinktiv ehtiyojga aylantirishdan iborat. Biz oʻylaymizki, kelajak maʼnaviyati hozirdagiga qaraganda boyroq, nozikroq, inson hayoti va uning ideal-lari bilan uzviy bogʻliq boʻladi.

Shunday ekan, bugungi yoshlar hayotining mazmuni qanday boʻlishi kerak?

Yoshlar hayotining mazmuni ularning maʼnaviyatiga bogʻliq. Biroq inson uchun hech qachon tayyor, mukammal maʼnaviyat berilmagan. Yoshlar uni izlashi, kashf etishi, maʼnaviyatsiz hayotining jaholat, zulmatdan iboratligini, umrning mazmun-sizligini anglashi lozim. Hatto katta kashfiyotlar qilish, mansab-u

martaba ham inson ma'naviyatining yuksakligiga kafolat bo'lolmasligi mumkin. Ma'naviyat faoliyat va munosabatlar mazmunida o'z ifodasini topadi.

Imon, axloq, tafakkur nuri — ma'naviyatning o'zaklaridir. Ular zulmat zanjirini parchalaydi. Imoni butun, axloqi pok insongina Vatanini chin muhabbat bilan sevadi. Yuksak axloq sohibi bo'lish va Vatan yo'lida fidokorlik — ma'naviy yetuklikdan dalolat. Imoni yo'qning Vatani yo'q, Vatani yo'qning imoni yo'qdir. Ma'naviyat barcha soxtaliklarni inkor etadi, fosh qiladi. Insoniyat tarixidagi jamiki go'zalliklarni ham ma'naviyat sohiblari yaratgan...

Insoniy mohiyat izlash

*Pokiza bo'lmasa kimning qilmishi,
Hikmat so'zi bilan tuzalmas ishi.*

Sa'diy Sheroziy

O'quvchi o'sib kelayotgan yosh avlod. U nimaga o'rgatilsa, shuni tez qabul qiladi. O'qituvchisiga taqlid qiladi. Shunday ekan, ta'lim-tarbiya ishida o'qituvchi shaxsiyati, uning insoniy sifatleri, ijobiy fazilati, o'z fani hamda o'quvchilarga bo'lgan mehr-muhabbati, hurmati, muomala-muloqoti, kayfiyati, e'tiqodi alohida ahamiyatga egadir. O'qituvchi o'zining noxush kayfiyati bilan o'quvchi-yoshlarga ta'lim berib, ularni tarbiyalay olmaydi. Jamiyatdagi kamchilik, iqtisodiy qiyinchilik va illatlarni hech kim inkor etmaydi. Ammo mavjud muammolarni birov tashqaridan kelib hal etib bermaydi. Gap uni qanday bartaraf etishda. Ulug'lar aytganidek, faqat donishmand bo'lishning o'zigina yetarli emas, undan foydalana bilish ham kerak. Zero, xalqning kuchi va boyligini yerining katta yoki ko'pligi, moddiy boyligigina emas, uning din-u diyonati, adolatpeshaligi-yu halolligi, bir so'z bilan aytganda, yuksak ma'naviy sifatleri, aqliy salohiyati — ma'rifatligi belgilaydi. Buni yoshlarga to'g'ri tushuntirishi va uni to'g'ri ijro etishi asnosida o'qituvchining ma'naviyati va faoliyati yanada boyib boradi.

Boylik mehnatsiz berilmagani kabi yaxshilik ham tayyor holda berilmaydi. Yaxshilikni inson avval o'zida kamol toptirishi, keyin boshqalarga „yuqtirishi“ kerak. Yoshlarni hafsalasizlikka emas, balki ularni o'qish, izlanish, yaxshilik uchun kurashish, hayotga tashna bo'lib yashashga o'rgatish zarur. Ular ma'naviyatining asosi yaxshilikdan iborat bo'lmog'i shart. Bu g'oya insonparvarlik ta'li-

mining bosh maqsadlaridan biridir. Yo‘q narsadan bor qilish hamisha qiyin kechadi. Masalan, samolyot yaratish, badiiy asar yozish, mashina yasash oson bo‘lmagani kabi insonning ezgulikka yo‘g‘rilgan ma‘naviyati asoslarini shakllantirish yanada murakkabroqdir. Chunki u ko‘zga ko‘rinmaydi. Avlodlar ma‘naviyatining yuksak ramzi ularning qilgan ishlari, munosabati, e‘tiqodi, yashash tarzi, shaxsiyati, yashayotgan jamiyatining taraqqiyoti darajasida ko‘rinadi.

Ma‘lumki, shaxs kadrlar tayyorlash tizimining bosh subyekti va obyekt. Har bir insonning jamiyatda o‘z o‘rni va bundan kelib chiquvchi vazifalari bor. Shaxs ta‘lim tizimini amalga oshiradi va bu yo‘nalishda ko‘rsatilgan xizmatlari tufayli o‘zini kamol toptiradi.

O‘quvchilar shaxsini muntazam va maqsadga muvofiq ravishda o‘rganmasdan turib, ta‘lim muassasasida ularni kasb-hunarga o‘rgatish borasida samarali natijalarga erishish qiyin. Shu nuqtayi nazardan „Kasb pedagogikasi va ilmiy-pedagogik tadqiqot usullari“ mavzusida tez-tez ilmiy-nazariy, ilmiy-amaliy, ilmiy-uslubiy kengashlar o‘tkazilib, o‘quvchi shaxsini o‘rganishning eng ma‘qul usullarini tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

Albatta, o‘quvchilar shaxsini o‘rganish davomida ularning qaysi kasb-hunarni egallash istak-niyati borligi, uning o‘quvchi qiziqishmayli va iqtidor-qobiliyatiga qay darajada mosligi, kasb-hunar tanlash sabablari, ota-onalarning o‘z farzandlari kasb tanlashiga bo‘lgan munosabatlari aniqlanadi.

Hozirgi zamonda shu narsa ravshan bo‘lib qoldiki, inson imkoniyatlarining to‘la namoyon bo‘lishi, uning mumkin qadar to‘laroq faollashishi va demak, jamiyatning har taraflama yuksak rivojlanishi uchun „qulay tabiiy-ijtimoiy sharoit“ zarur. Yoki boshqacha aytganda, inson yaxshi bo‘lishi uchun unga yaxshi hayotiy shart-sharoit va yaxshi atrof-muhit, maqbul ijtimoiy munosabatlar zarur. Yorqin shaxsiyat va sog‘lom ijtimoiy munosabat ta‘lim-tarbiya natijasidir.

Zero, o‘qituvchi o‘quvchining shaxsiyatini shakllantirish borasida ham rejali ishlar qilishi lozim.

Aslida shaxs degani nima? „Shaxs“ so‘zi lotincha „person“, ya‘ni niqob ma‘nosini bildiradi. Niqobni esa qadimgi yunonlar teatr sahnasida kiyishgan. Bu degan so‘z, dastlabki paytlarda „shaxs“ tushunchasida tashqi timsol, ya‘ni ijtimoiy obraz mujassam topgan. Aktyorlar sahnada rol o‘ynaganlarida tevarak-atrofdagilarga biror ijtimoiy qiyofani namoyon etishgan.

Aslida „shaxs“ tushunchasiga bunday qarash masalaga yuzaki nuqtayi nazardan yondashuvchilar fikriga mos keladi. Ular shaxsni yoqimtoyligi, o‘zini jamiyatda tuta bilishi, mashhurligi, jismoniy go‘zalligi va boshqa ijtimoiy sifatlari bilan baholashadi. Holbuki, bular kishi xulq-atvorining ko‘plab xususiyatlarini ochib bera olmaydi. Ular „shaxs“ tushunchasi kontekstidan kelib chiqqan holda o‘rganiladi. Vaholanki, „shaxs“ tushunchasi insonning ijtimoiy ko‘nikmalari va tabiatini baholashda muhim ahamiyatga ega.

Ta’limning asosiy maqsadlaridan yana biri — yoshlarning iste’dodi, mayli, layoqati insoniy qobiliyati va hayotdagi vazifasini aniqlash, ya’ni taqdirini izlash. Yoshlarni ularning nimalardan iborat ekanini bilishga, murabbiyini tinglash va o‘z taqdirini yaratishga o‘rgatishdir. Tinglashni o‘rgangan kishi aqlli insondir. U hayot insonga nima uchun berilgani va bu hayotda nima ish qilishini yaxshi biladi.

Inson hayotda o‘zi qiziqib, umrini bag‘ishlaydigan ish, kasb-hunar axtaradi. Lekin inson birdaniga kasb-hunar tanlay olmaydi. Va nihoyat, oxir-oqibatda uni topadi. O‘sha mashg‘ulot, o‘sha ish, kasb yoki hunarning faqat uning uchun yaralganini anglaydi. U bunga o‘zini bag‘ishlaydi. Inson o‘zi sevgan mashg‘ulot — ishga kirishib ketib, umrining tez o‘tib ketganini ham payqamay qoladi. Lekin kasb-hunar uning qalbini ochadi, uni kamolotga yetkazadi.

Albatta, bizning turli yo‘nalishdagi ta’lim muassasalari va kasb-hunar kollejarimizda o‘quvchilarni kasb-hunarga o‘rgatadigan mas’ul kishilar bor. Biroq ularning ko‘pchiligi hayotning ma’nosi haqida o‘ylashga unchalik moyil emasdek. Ehtimol, ular insonga baxt uchun nima zarur bo‘lishi haqida ham bosh qotirishmas.

Odatda, ta’lim tizimidagi ayrim idora xodimlari jamiyatning, aytaylik, aeronavtika muhandislari, iqtisodchi, hisobchi, pillakash, traktorchi va boshqalarga bo‘lgan talab-ehtiyojlari hisobini qabul qilish bilan ovora bo‘lib qolishadi. Lekin gap bunda emas. Gap insonning o‘z kasb-hunaridan baxtli bo‘lishidadir. Agar ish yoki kasb-hunar insonga shodlik, quvonch, baxt bag‘ishlamasa, demak, u nimadandir benasib, mahrum bo‘lgan. Binobarin, u bu hayotda o‘z insoniy vazifasini ado etmayapti. Hisob qabul qilish va hisoblash bilan ovunib qolgan odamlar bu haqda bosh qotirishmaydi. Ular bunday masalalar bilan qiziqishmaydi.

Ta’lim muassasasi o‘quvchiga, eng avvalo, o‘z ichki dunyosiga nazar tashlash va o‘zining takrorlanmas insoniy mohiyatiga muvofiq keluvchi qadriyatlar majmuasini aniqlashga yordamlashishi kerak.

Bu — uning axloqiy kamolotga intilishiga asos bo‘ladi. Axloqiy kamolot o‘lchovi ko‘ngil sofligi bilan belgilanadi. Inson qalban haqiqat axtarsa, insof va muqaddaslikka talpinsagina ko‘ngil mu-saffoligiga erishadi. Bularning barchasi esa haqiqiy bilim va berilgan ta‘lim-tarbiyaga bog‘liq.

Gapning sirasini aytganda, yoshlarga ta‘lim-tarbiya berish, ularga kasb-hunar o‘rgatish haqida juda ko‘p gapirish mumkin. Lekin natija qanday bo‘ladi? Hamma gap natijada. Biz ularga tarbiyaviy ta‘sir o‘tkaza olamiz, xolos. Ammo kishining o‘zini yaxshi inson qilib tarbiyalash istagi bu hali o‘zini Odam qilib tarbiyalay oladi, degani emas. O‘quvchi va talaba-yoshlarning kelgusida qanday inson bo‘lib yetishishi, asosan, katta hayotiy tajribaga ega bo‘lgan yoshi ulug‘ kishilar, ya‘ni tarbiyalovchilarning xulq-atvori, hayot tarzi, o‘zaro munosabatlari, yurish-turishi, g‘oya-e‘tiqodi, amaliy faoliyati, so‘zi va ishining birligi, shakllangan ma‘naviyati, o‘quvchi va talaba-yoshlarga bo‘lgan e‘tibori hamda boshqa ko‘plab ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy omillarga juda bog‘liqdir.

Agar katta yoshdagi kishilarning tili boshqa-yu dili boshqa bo‘lsa, zamondoshlarining munosabatlarida soxtalik, ma‘naviyat va xulq-atvorida illatlar ko‘rinsa, so‘zi va ishida birlik bo‘lmasa, u holda Vatan kelajagini buyuk qiladi deya ishonch bildirilayotgan yoshlardan ham oliyjanobliklar kutishga hech kimning haqi yo‘q!

Negaki, minbarlarda vatanparvarlik, adolat, fidoiylik to‘g‘risida balandparvoz gaplarni so‘zlab, ko‘kragiga urgan, ammo hayotda muammoli vaziyatlarga duch kelganida o‘zini chetga oladigan, ya‘ni haqiqatni himoya qilolmaydigan kishilarni ko‘plab uchratish mumkin.

Shu bois har doim har qaysi jamiyatda ishni va o‘zini yaxshilashni katta yoshdagi kishilar eng avvalo o‘zlaridan boshlashlari kerak. Axir yaxshilik — ezgulikdan, ulug‘lik — olijanoblikdan tug‘iladi. Ezgulik va olijanoblikni avlodlarga meros qilib beraylik!

Bunda katta yoshdagilar kichiklarga ezgu ishlarda ibrat bo‘lishi, insoniylikda namuna ko‘rsatishlari kerak. Bizning ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotimizda bu aqidaga hamisha amal qilingan va hamon shunday bo‘lib qolmoqda. Endi uni zamonaga moslab yanada jonlantirish, yanada kuchliroq rivojlantirish, qolaversa, kundalik hayot tarziga aylantirish lozim. Ammo bu yo‘ldagi muvaffaqiyat garovi mahdudlikdan xolilik, insonparvarlik zamiridagi milliylikka muhabbat, sadoqat va xalqparvarlikdir.

Shuni ham e‘tirof etish lozimki, inson uchun tayyor mukammallik yo‘q. U kamolot yo‘lida faoliyat ko‘rsatadi, xolos. Inson umri rivojlanuvchi, ya‘ni tadrijiy jarayon. U bu jarayonda o‘z-

o'zini anglaydi va insoniy mohiyat axtaradi, xolos. Unga doimo ana shu nuqtayi nazardan yondashish lozim. Biologik, ijtimoiy, hayotiy tajriba ham insonning bosqichma-bosqich ma'naviy jihatdan kamol topishi uchun xizmat qiladi. Hayotiy va ijtimoiy ta'lim esa inson qalbida yaxshi inson bo'lib shakllanish ehtiyojini uyg'otadi.

Biroq yaxshi so'zlar, bu hali yaxshi inson, yaxshi ish, yaxshi xulq-atvor yoki oliyjanoblikni bildiradi, degani ham emas. Inson tubanligining eng oliy nuqtalaridan biri hayot mohiyatini fojea, dahshat, yomonlik va shafqatsizliklarning asosiy manbayi sifatida tushunib, ongsizlik botqog'ida, o'z-o'zini himoya qilishning instinktiv kuchi ta'sirida yoki faqat o'z huzur-halovati va manfaati uchun yashash va bu yashash tarzini eng go'zal so'zlar vositasida himoya qilish, ulardan aldash san'ati yo'lida foydalanishidir.

Faqat ma'naviy jihatdan uyg'ongan insonlarning qalbi yaxshilikka muhabbat rishtalari ila abadiy bog'lanadi. Yaxshilik uning uchun hayotiy zaruratga aylanadi. Endi u yaxshiliksiz yashay olmaydi, usiz umridan ma'no-mazmun ham topolmaydi. Insonni ma'naviy jihatdan uyg'otadigan eng qudratli yagona vosita esa insonparvar ta'limdir.

O'quvchi va talaba-yoshlar hayotining ko'p qismi ta'lim muassasasi bilan bog'liqdir. Shu boisdan ham, ta'lim muassasasi tizimi o'quvchi va talaba-yoshlarning aqliy jihatdan rivojlanishiga juda katta ta'sir ko'rsatadi. Biroq aytish mumkinki, ta'lim muassasasida amalga oshiriladigan barcha ishlar ham o'quvchi qobiliyatini rivojlantirish sari yo'naltirilavermaydi. To'g'ri, ba'zi hollarda odatdagi ta'lim muassasasida beriladigan ta'lim hayotdagi real shart-sharoitga unchalik to'g'ri kelmay qoladi?

Ta'lim muassasasiga qatnagan o'quvchi yoki talaba-yoshlar „ta'lim oluvchilar dunyosi“ga kelib qo'shiladilar. Ammo ko'pgina hollarda ularning ma'naviy ehtiyojlari hisobga olinmaydi. Xususan, an'anaviy ta'lim muassasalarida o'quvchi va talaba-yoshlarning istak-xohishi yoki qiziqishlariga qarab emas, balki majburiy o'qitiladigan fanlardan istagan mazmun-ma'nodagi bilimlar berilaverradi. Ular majburiy ravishda o'qib, ta'lim muassasasini bitirib, hujjat olib ketishsa bas edi! Axir, mazkur o'quvchi va talaba-yoshlar biror soha bo'yicha endi ularga hech narsani o'rgatmasa ham kerakli darajada bilimli bo'lib yetishini, o'sha baxtli kunlarni orziqib kutib, ta'lim muassasasiga qatnayvermaydi-ku! Ularning umri, yillar esa shiddat bilan o'tib ketadi. Va nihoyat, o'quvchi va talaba-yoshlar shartli ravishda imtihon topshirishadi. Ammo ular imtihon topshirishi lozim bo'lgan tegishli mavzular bo'yicha bilimlarni allaqachon o'zlashtirib olishgan va mazkur sinovdan de-

yarli hech qanday yangilik ololmaydi. Ko'pincha o'quvchi (talaba) imtihon topshirayotgan vaqtida yoki masalalarni hal etishida o'qituvchini o'ziga yordamchi emas, balki qat'iy nazoratchi deb biladi. Ba'zan ular o'quvchilar uchun shunday ko'p sun'iy to'siqlar yaratadilarki, ehtimol bunday qiyinchiliklar ularning shaxsiy hayotida uchramas.

Holbuki, an'anaviy ta'lim muassasasi o'quvchisining eng qadrlil fazilati — bu uning itoatgo'yligidir, deb tushuniladi. Kimningdir nazarida „yaxshi o'quvchi“, eng avvalo, o'qituvchi gaplarini tinglab, unga amal qiluvchi, bo'ysunuvchi, ruxsat berilmasa, hech nima demasdan indamay o'tiradigan, faqat savollar berilgan taqdirdagina ularga javob beruvchi mo'min-qobil o'quvchidir. Xullas, ta'lim muassasasi va uning o'qituvchilari nima talab etishsa, o'shani so'zsiz bajaradigan o'quvchilar yaxshi hisoblanadi. Bizningcha, bu usul o'quvchi va talaba-yoshlarning yuqori ijodiy qobiliyatiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Sun'iy ravishda o'quvchi-yoshlarning aqliy darajasini past qilib ko'rsatish, ularning mustaqil faoliyati va erkin fikrlashini cheklash sira yaramaydi. O'quvchi va talaba-yoshlar ta'lim muassasasi va sinfda o'zlarini erkin his etishi hamda erkin fikrlashlari zarur. Albatta, har qanday erkinlik — madaniyat, axloq-odob va insoniy fazilatlar doirasida bo'lishi zarur.

Nima uchun erkinlik o'zini to'la-to'kis oqlasa ham, ixtiyoriylik shart-sharoitida ham o'quvchi va talaba-yoshlar o'quv materiallarini yaxshi o'zlashtirib, a'lo baholarga o'qishsalar-da, biroq bugungi kun ta'lim muassasalarida o'sha erkinlik yoki ixtiyoriylik usuli dunyo miqyosida keng joriy etilmagan, degan savol tug'iladi.

Gap shundaki, aftidan, insoniyat jamiyati o'z a'zolarining erkinlik va mustaqilligiga juda qiyinlik bilan ruxsat beradi. Har qanday ijtimoiy tuzum ayni jamiyatda hukm surayotgan ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoit va madaniyatni aks ettiradi. Mavjud ijtimoiy tuzilmani saqlab qolishning umidbaxsh kafolati u yoki bu darajada muntazam nazorat o'rnatishdir. Tabiiyki, bu hol o'quvchi va talaba-yoshlarni o'qitishga ham tegishlidir.

Umuman, hozirgi zamon ta'lim muassasasi o'quvchilarga nima bermoqda? O'qituvchining o'quvchi-yoshlarga, aksincha, o'quvchi-yoshlarning ta'lim muassasasi va o'qituvchilarga bo'lgan munosabati qanday?

Bugungi kunda ta'limda an'anaviylik mavjud. O'ziga xos, original usullar kamroq. Ta'lim sharoitlari ma'lum darajada o'zgarmoqda, albatta. Ta'lim muassasasi hayotiga, ta'limga kompyuter kirib keldi. Pedagogik jarayonga turli texnik vositalar, ta'limda esa test, reyting

usuli joriy etilmoqda. O'quvchi va talaba-yoshlarga mutaxassislik yo'nalishlarida teran bilim berilib, ular amaliy faoliyatga o'rgatilmogda. Endilikda o'quvchilarning o'zlari ham ta'lim muassasasini shunchaki amallab bitirishdan manfaat topmasliklarini, ta'lim muassasasi ta'lim-tarbiyasini, hayot saboqlarini olish o'ta muhim ekanini yaxshi tushunib yetishmogda. Hozirgi zamon ta'lim muassasasida o'quvchilarga ilgarigidek tayyor bilim berish bilangina chegaralanmaydi, balki ularni mustaqil bilim olish va fikrlashga o'rgatishning turli samarali usullari ishlab chiqilmogda.

Mustaqil bilim olish natijasi — fikrlashga o'rganish, mustaqil fikrlash natijasi — izlanuvchanlik, ijod, mehnatsevarlik demakdir. Ta'limning kuchi o'quvchilarda xuddi ana shu fazilatlarini shakllantirishda ko'rinadi. O'qituvchi o'quvchi va talaba-yoshlarga ta'lim-tarbiya berish orqali ma'naviy jihatdan g'aflatda qolishning zararli oqibatlarini tushuntiradi. Chunki ma'naviy uyg'oq kishining vijdoni ham uyg'oqdir. Vijdonning kuchi va qudrati har kimda har xil. U ma'naviyat o'lchovidir. Vijdon kishining aqlini yoritadi. Aql esa bu nurafshonlik orqali yaxshilik va yomonlik, yovuzlik va oliyjanoblikni bir-biridan yaxshi ajratadi.

Ta'lim muassasasi va o'qituvchilar hamisha yaxshi, bilimga chanqoq o'quvchi va talaba-yoshlarga muhtoj, o'quvchi va talaba-yoshlar esa doimo sharoiti yaxshi ta'lim muassasasi va oliyjanob ustozlarga ehtiyoj sezadi. Zero, o'rgatish va o'rganish hamisha o'zaro manfaatli asosga qo'yiladi.

Albatta, insonni insoniy qilib tarbiyalash juda murakkab masala.

O'rganish oson bo'lmagani kabi o'rgatish ham yengil ish emas. Dunyoda yaxshi gap-u, ezgu so'zlar juda ko'p. Biz ularni matbuot va katta minbar-u davralarda chiroyli qilib aytish san'atini qoyilmaqom qilib o'zlashtirib olganmiz. Lekin hamma gap ana shu ezgu gaplarga munosib bo'lish va ularga amal qilish ko'nikmasini egallashdadir. So'z — bu hali amaliy ish yoki amaliyot degani emas. U — amaliyot sharpasi. Insonni birov istagan ruhda tarbiyalashning keragi yo'q. Inson o'z-o'zini tinimsiz tarbiyalab, mohiyatini, o'zligini kashf etishi lozim. Har qalay, umumiy ta'lim odamlarning falsafiy dunyoqarashini shakllantirmagunicha demokratik jamiyatda ham katta muvaffaqiyatlarga erishib bo'lmaydi.

Biroq bizning nazarimizda, ta'limni haddan tashqari standartlashtirish, biror qolipga solish, andazalashtirish, siyosilashtirish, ma'lum bir yo'nalishlarga solish aslo yaramaydi. Chunki har bir o'quvchiga beriladigan bilimlarning maksimum va mini-

mumini alohida belgilab, aniq chegara qo'yib bo'lmaydi. To'g'ri, ta'lim xususiyati o'quvchi-yoshlarning qiziqish-mayli, iqtidori, qobiliyati, ta'lim jarayonidagi shart-sharoitlar e'tiborga olishni talab etadi. Har nechuk, ta'lim o'rgatmoq, bilim bermoq, kamol toptirmoq demakdir. Shunday ekan, bilish va bilimni o'rganish va o'rgatishni, kamol topishni chegaralab bo'ladimi? Bizningcha, ta'limni standartlashtirish masalasini ham o'ylab ko'rish zarur. Eng muhimi, Davlat ta'lim standartlari yanada takomillashtirilishi, talaba-yoshlarda mustaqil bilim olishga, insoniy jihatdan kamol topishga bo'lgan ma'naviy ehtiyojni tarkib toptirishga yo'naltirilishi kerak. Ta'limning birinchi galdagi vazifasi ham o'quvchilar qalbida bilim va bilishga kuchli muhabbat uyg'otishdir.

Bizningcha, milliy mafkura va milliy istiqlol g'oyasi bilan birga ko'proq milliy ideallar to'g'risida so'zlamok ham o'rindir. Aslida mafkura jamiyatga xosdir. Jamiyat mafkurasiz yashay olmaydi. Chunki mafkura eng avvalo, siyosiy quoldir. Demak, mafkura — siyosat. U ko'proq jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy tuzilishi, siyosati, madaniyati, arboblari, partiya(firqa)lar tanlangan yo'lga va guruhlarning dunyoqarashiga bog'liq. Zamonlar o'taveradi, jamiyatlar, ijtimoiy tuzilmalar o'zgaraveradi. Demak, mafkura ham o'zgaradi. Ijtimoiy shart-sharoitlarga qarab o'ziga xos mafkuralar shakllanadi. Ammo xalq, uning ezgu ideallari asrlar osha ham o'zgaraydi. Ideallar tarix og'ushida xalq kabi kamol topib, mukammallashib, yuksalib, olislab boraveradi. Xalq hamisha yuksak ideallarga talpinib yashaydi, unga munosib bo'lishga intiladi. Mafkuralar esa kishilarni goho to'g'ri yo'ldan ham adashtiradi. Darvoqe, sobiq sho'rolar mafkurasini bizni yo'ldan adashtirmadimi? Tarix yo'llarida sarson-sargardon qilib, g'aflatda qoldirmadimi? Ammo yorug' ideallar xalq uchun har qaysi zamonda, har qaysi jamiyatda hamisha yo'lchi yulduz bo'lgan, uni oliylikka chorlab turuvchi so'nmas mayoq tarzida porlayvergan va hamon shunday bo'lib qolajak! Alisher Navoiy ideallari, buyuk xalq donishmandligi bunga misol bo'la oladi.

Ammo insonga ilohiy ideal emas, balki insoniy ideal zarurdir. Demak, har qanday ideal uning o'zida mujassam topgan. Unga yetishishdagi to'sqinlik va qiyinchiliklar ham uning o'zidadir. Inson o'zining ayni holatidan qanday qilib ideal yarata oladi? U xuddi ana shu savolga javob topsagina ideal yaratish imkoniga ega bo'ladi. Javobni esa inson o'zi yaratgan yaxshiliklar samarasidan topadi. Binobarin, ideal insonning insoniy kamolot sari intilishidagi ezgu amallari natijasidir. Idealni amalga oshirish, uni reallikka aylantirish insonning bosh axloqiy maqsadi bo'lmog'i lozim. Reallikka

aylangan ideal esa har qanday sharoitda ham o‘z insoniyligini saqlab qola olgan inson idealidir. Ammo idealni to‘la reallikka aylantirib bo‘lmaydi. Inson idealga qanchalik yaqinlashib borsa, u shunchalik undan uzoqlashib boraveradi.

Hayot saboqlari

Yaxshi va yomon xulqning hammasi sharoit, tarbiya, odatlanish natijasida vujudga keladi. Yaxshi xulqqa ham odat tufayli erishiladi.

Ibn Sino

Albatta, har bir o‘quvchining o‘zligi mavjud. Uning pinhon topgan mayl va qiziqishi, ruhiy ehtiyojlari qondirilib borilsagina vaqti kelib, uning samaralari — qat‘iylik, ehtiros, qiziquvchanlik, mehnatsevarlik, ijodkorlik, mahsuldorlik va boshqalarni ko‘rish mumkin. O‘quvchi o‘ziga oila va jamiyat tomonidan e‘tibor berilayotganini his etib tursa, hurmat, mehr-muhabbatga munosibligini bilsa, hayotning ajoyib va go‘zal tomonini anglab boradi. Bunday o‘quvchi-yoshlar jamiyatda o‘z atrof-muhitiga nisbatan hissiz, bee‘tibor, loqayd bo‘lmaydi. Aks holda ular „qarab turib ko‘rmaydigan, tinglab turib eshitmaydigan“ bo‘lib qolishadi.

Darhaqiqat, buning uchun sog‘lom ijtimoiy muhit zarur. Kishilar munosabatlaridagi, ayniqsa, ijtimoiy soxtalik, subyektivizm ta‘sirida ongning zanjirband bo‘lishi, haqiqatni ko‘ra olmaslik, jamoa ongsizligi hamda boshqa illatlar inson shaxsiyatidagi nuqson va ijtimoiy aynishdan dalolatdir. Insonning zaruriy ehtiyojlari qondirilmagan jamiyatda insonparvarlikka umid bog‘lash afsonadir. Insonparvarlik tantana qilgan jamiyatda, ya‘ni insonning dastlabki hayotiy, masalan, jismoniy xavfsizlik va himoya, tegishlilik va muhabbat, izzat va hurmat hamda boshqalarga bo‘lgan ehtiyojlari ta‘minlangandan keyingina u o‘z-o‘zini faollashtirish yoki shaxsiy kamolotga bo‘lgan ehtiyojini qondirish uchun harakat qiladi.

Kimlardir fan, din va san‘atning buyuk sintezi yaratilsa, insonning kim bo‘lib yetishishini oldindan tavsiflab berish imkoni tug‘ilishiga umid bog‘laydi.

Buning uchun ma‘naviy asos kerak. Ma‘naviy asos esa ta‘limda inqilobiy g‘oyalar tantana qilishi asosida yuzaga keladi. Afsuski, ko‘plab o‘qituvchi, uslubchi, tarbiyachi va ta‘lim muassasasi direktorlari bizning taraqqiy etgan jamiyatimizdagi hayot uchun zarur bo‘lgan bilimlarni o‘quvchi va talaba-yoshlarga to‘la yetkazib berishda e‘tiborsizlik qilishadi. Ular ancha-muncha biqiq, chega-

ralangan, yangiliklarga dadil intilishmaydi. Ularning ko'pchiligi boshqa yo'nalishlarda emas, balki nima uchun aynan o'zlari ta'lim berayotgan fan bo'yicha o'quvchilarga saboq o'rgatgani haqida bosh qotirib, mulohaza ham yuritib ko'rmaydilar. Ta'lim samaradorligi o'quvchi va talaba-yoshlar ongiga qancha ko'p axborot-malumot singdirilganligi va buning uchun esa qancha ko'p vaqt, pul, kuch sarflanganligiga aslo bog'liq emas. Hamma gap yaxshi inson tarbiyalab yetishtirish muammosini hal eta bilish yoki o'quvchining o'z-o'zini faollashtirishi, kamol toptirishi uchun har tomonlama yo'nalish bera olishdadir. Garchand imkoniyatlar mavjud bo'lsa-da, lekin hali bunday usullar bizning ta'lim tizimimizda to'la ishlab chiqilgani yo'q.

Har qanday an'anaviy ta'limning o'ziga xos yutuq va kamchiliklari bo'ladi. Masalan, an'anaviy ta'limning kamchiliklaridan biri o'quvchi o'qituvchining maqtoviga sazovor bo'lsa, uning ustoziga maqbul bo'lgan narsalarni bekam-u ko'st bajarsa, bas. Go'yo asosiy masala xuddi ana shundagina iborat bo'lib qoladi. O'quvchi va talaba-yoshlar ta'lim muassasasida ustozlar o'rgatganini juda tez o'zlashtirib oladilar, chunki ular o'qituvchining aytganlarini so'zma-so'z takrorlab, aytib bersa, rag'batlantirilishini juda yaxshi bilishadi. Ko'p o'quvchilar masalaga ijodiy yondashish haqida deyarli o'ylamaydi. Chunki ularga o'rgatilayotgan fanlarning mazmun-mohiyatini tushunishdan ko'ra, o'qituvchisining undan qanday javob kutishini bilishi va butun diqqat-e'tiborini xuddi ana shunga jamlash muhimroq hisoblandi. An'anaviy ta'limda o'quvchilarning erkin fikrlashi, teran tafakkuriga emas, balki xulq-atvoriga ko'proq e'tibor beriladi. Natijada o'quvchi o'z fikr-xayollarini „ichida“ saqlab, o'zini qanday tutib yurishi haqida ko'proq o'ylaydigan bo'ladi. Demak, ularga faqat predmetni o'rganishgina emas, balki ichki vazifalar ham yuklatib qo'yiladi. Aslida bu yuzaki ta'limdir. Negaki, o'quvchi va talaba-yoshlarning erkin fikrlash qobiliyati bunday holni inkor etadi. Mohiyati teran ta'limda tashviqot-targ'ibotlarning samaradorligi, g'oyalarining ta'siri o'z ahamiyatini yo'qotadi va maqtovlar uchun quruq yodlashning ham endi hech qanday ma'nosi qolmaydi.

Masalan, ko'p reklamalarning yolg'onligini, uning ortida shaxsiy manfaatlar yotgani haqida o'ylab ko'raylik. Yolg'on reklamalarga ishonmaslikning asosi haqiqatni bilishdir. Agar siz har kuni maqtalayotgan o'sha ashyoni ishlatib ko'rib, uning sifatsizligi yoki yaroqsizligiga o'zingiz amin bo'lsangiz, uni qanchalik ko'klarga ko'tarib, maqtab reklama qilinmasin, baribir qayta sotib olib foydalanmaysiz, ya'ni hafsalangiz pir bo'ladi. Xuddi

shuningdek, tashqaridan berilayotgan axborot ta'lim to'g'risidagi haqiqat, ya'ni uning yolg'onligini anglash ham sizning tushunchalaringizni ag'dar-to'ntar qilib yuboradi. Bunga kichik bir misol keltirib o'taylik.

Kunlardan bir kuni sho'x talabalar — bo'lajak psixologlar o'zlarining professor-ustozlaridan birining ma'ruzasida uning har bir iborasini bosh irg'ab, ma'qullab turishga kelishib olishdi. Sezdirmasdan uning xulq-atvoriga ta'sir ko'rsatmoqchi bo'lishadi. Talabalarning hiylasi haqida o'ylab ham ko'rmagan professor ularning bosh irg'ab turishlariga javoban bosh irg'ay boshlaydi. Ushbu holat shu darajaga borib yetadiki, professor o'z ma'ruzasining oxirida to'xtovsiz bosh irg'ab turadigan bo'lib qoladi. Oxiri sabr-toqati tugagan talabalardan biri professorning bosh irg'ab, iyagini „chayqab“ turishining sababini aytadi. Professor haqiqatni anglab yetadi. Endi talabalar har qanday hiyla-nayrang qilishmasin professor hech ham bosh irg'amaydi. Ha, faqat haqiqatgina uni orttirilgan odatdan voz kechishga majbur qildi. „Xo'sh bu bilan nima demoqchisiz?“ degan savol bo'lishi mumkin. Agar mustaqillik bo'lmaganda edi jaholatparastlik ila to'yingan ijtimoiy an'anaviylikni yoki g'oya andazasi bilan cheklangan ta'limni tubdan o'zgartirmoq uchun zehnimiz ochilishini yoxud unga munosib darajaga yetishimizni yana qancha muddat kutishimizga to'g'ri kelar edi.

Afsuski, bizga fikrlash uchun imkon berilmasdi. Biz hukmdorlar va zamonni, uning soxta daholarini ulug'lab, bosh qimirlatib, ma'qullab yuraverardik. Anglash imkoniyatini esa bizga mustaqillik berdi!

Insonni ma'rifatga yetaklovchi asosiy kuch — bu bilim-uv bilishga bo'lgan muhabbat va qiziqish, ichki ma'naviy ehtiyojdir. O'qituvchining asosiy vazifasi mafkuraviy-g'oyaviy andazalar asosida „odam tayyorlash“ yoki o'quvchilarni har xil sinovlar bilan qiynash emas, balki ular qalbida fan yoki kasb-hunarga qiziqish va muhabbat uyg'ota bilishdir. Agar o'quvchining qalbida qiziqish va muhabbat uyg'onmasa, har qanday sinovlar, da'vat-uv chaqiriqnomalar, undashlar-uv rag'batlarning foydasi bo'lmaydi. Olingan bilim ham diliga chuqur o'rnashmaydi, tezda unut bo'ladi. O'qituvchining yosh aql sohiblarini o'z bilimlari bilan qanoatlantira olishi uning ta'lim berish san'atidan dalolatdir. Chunki dunyoda javobi topilmaydigan savolning o'zi yo'q, faqat berilgan javobdan qoniqmaslik bor, xolos.

To'g'ri, ichki-ma'naviy ehtiyoj tufayli bilim olish boshqa-yu, lekin tegishli dastur asosida majburiy beriladigan ta'lim o'zgachadir.

Masalan, buyuk insonlarni bilim olish va o'rganishga ichki ehtiyoj majbur etadi. Lekin ichki ta'lim mazmuni mutlaqo boshqa. Ichki ta'lim nihoyatda shaxsiy va ixtiyoriydir. Tashqi ta'lim majburiy dastur asosida beriladi. U ba'zan yolg'on bo'lib, kishining o'zligini anglashiga imkon bermasligi mumkin. Ichki ta'limda esa kishining o'z qiziqishi, ichki ma'naviy ehtiyoji, bilimga bo'lgan muhabbati, hayotiy tajribasi, mehnati, izlanishi muhim ahamiyatga ega. Ichki ta'limda kishining o'zi bilim olishga intiladi, o'qiydi. Tashqi ta'limda ko'proq diplom olish uchun o'qiladi. Ichki ta'limda asosan bilim olish, o'rganish, kashf etish, yaratish uchun izlanadi, tinimsiz ma'naviy mehnat qilinadi. Ichki ta'limda „ilmiy daraja olish“ ham muhim emas. U ko'ngil ta'limi — axloqiy tarbiyadir. Ilgarigi ta'lim tizimidagi barcha qusur ehtimol diplom yoki „ilmiy daraja olish“ iborasida mujassam topgan bo'lsa, ajab emas. Endilikda talabalar bir necha yil o'qigani uchun deyarli avtomatik ravishda mutaxassislik darajasini, masalan, bakalavr, magistr darajasini ola olmaydi. Talabalarning amaliyot bilan bog'liq qobiliyatini baholash bo'yicha mezonlar ishlab chiqilmoqda. Hozir gap hujjatda emas, bozor talablariga javob beradigan raqobatbardosh kadr bo'lib yetishishdadir. Har qalay, oxirgi maqsad faqat diplom yoki ilmiy daraja olishdan iborat bo'lib qolmasligi lozim.

Aslida kishining o'z hayotida zarur bo'ladigan bilimlar olishi, kasb-hunar egallab, yetuk mutaxassis bo'lishi muhimdir. Agar biror qiz universitetning oxirgi bosqichida, qandaydir sabab bilan, masalan, turmushga chiqib, farzand ko'rish yoki boshqa sharoitga ko'ra, o'qimay uni tashlab ketsa, aytaylik, uning besh yil bilim olgani bir chaqaga qimmatdir. Chunki uning diplomi yo'q. Axir, o'quvchi-talaba o'qigani to'g'risida hujjat olish uchungina bilim dargohiga qatnamaydi-ku! Xullas, inson faqat diplom olish uchun o'qimasligi kerak! Shu bois turli fanlarni majburiy o'rganish va ular bo'yicha majburiy sinov va imtihonlar topshirish muhim emas. Inson qaysi sohaga ko'proq qiziqsa, unga xuddi ana shu yo'nalishda chuqurroq bilim olish uchun kengroq imkoniyatlar yaratib berilishi maqsadga muvofiqdir. Masalan, o'quvchi fizika va matematika fanlariga qiziqsa-yu, biroq unga biologiya fani majburiy ravishda o'rgatilaversa, ammo unda hali biologiya fanini o'rganish uchun hech qanday qiziqish yoki ma'naviy ehtiyoj tug'ilmagan bo'lsa, u undan qanday manfaat ko'radi? Agar u biologiyadan olgan bilimlaridan amalda hech foydalanmasa, vaqti kelib ularni unutadi. Lekin unda fanlarni o'zaro bog'liq holda o'rganish, ya'ni ma'naviyatini boyitish yoki olim bo'lishga ichki ehtiyoj tug'ilsa, mutlaqo boshqa gap.

Bizningcha, ideal kollej bamisoli ta'lim orolining o'ziga xos sokin qirg'og'idir. Unda har kim o'z „Men“ini izlashi, aslida kim ekanini aniqlashi, nimaga intilishini bilishi, nimasi bilan yaxshiyu, nimasi bilan yomon ekanini anglashga harakat qilishi mumkin. Bunda odamlar turfa xil fanlarni o'rganadilar va turli kengashlarda ishtirok etadilar. Garchand biror fanning ular uchun qanchalik kerak yoki kerak emasligini bilmasalar-da, ammo o'zlarining maqsad va vazifalarini anglashga intilishadi, uni o'zlaricha kashf etadilar. Shundan so'nggina ular aniq ta'limning maxsus ta'limdan farqi haqida tegishli xulosa chiqarib olishadi. Boshqacha aytganda, ideal kollejning asosiy maqsadi insonning aslida kim ekanini, uning hayotdagi vazifasini aniqlashga yordam berishdir. Aslini olganda, ideal kollej bu hayotning o'zidir.

Hech shak-shubha yo'q-ki, hayotning o'zi inson uchun buyuk ta'lim muassasasi, sabr-toqatli, matonatli donishmand ustozdir. U insonga qayta-qayta saboq beraveradi. Inson hali o'rganmas ekan, u o'rgatishda davom etaveradi.

Jamiyatning o'z axloqiy qonunlari bo'lganidek, hayotning ham o'z axloqiy qonunlari mavjud. Masalan, inson o'zida og'riq — xastalik sezsa, demak, bu uning hayotga zid faoliyat ko'rsatayotganligi, uning qonunlariga amal qilmayotgani yoki xatolarga yo'l qo'yayotganidan dalolatdir. Ha, hayot saboqlari ancha qiyin. U iztirob, alam, og'riq va mashaqqat-zahmatlar orqali insonga saboq beradi, unga o'rgatadi. Ammo saboq qanchalik og'ir bo'lmasin, baribir undan yuz o'girib bo'lmaydi. Axir hayot yashash uchun, saboq olmoq uchun yaratilgan.

O'qituvchilik tajribasidan ma'lumki, o'quvchi va talaba-yoshlar yoshligidanoq o'z ichki ovozlari quloq solishga o'rgatib borilmaydi. Ularga ta'lim-tarbiya berishda negadir ko'proq tashqi ta'sir vositalaridan foydalaniladi. Holbuki, ichki ovozga quloq solishga o'rganish o'ta muhimdir. Biz o'quvchi-yoshlarni aytganlarimizga quloq solishga, buyrug'imizni so'zsiz bajarishga, itoatkor bo'lishga da'vat etib, o'z ichki ovozlari tinglashiga xalaqit beramiz, to'g'rirog'i, to'sqinlik qilamiz. Masalan, bolasi „Men sut ichmayman“ desa, onasi unga javoban: „Yo'q, ichasan“ deydi. Bola onasiga: „Men ismaloqli somsani yaxshi ko'rmayman, shuning uchun yegim kelmayapti“ desa, onasi unga: „Sen yaxshi ko'rmasang nima bo'пти, axir, biz uni yaxshi ko'ramiz-ku, demak, sen xam yaxshi ko'rishing kerak“, degan mazmundagi gapni unga uqtiradi. Bu holda bolaning onasi uning o'z-o'zini anglashining tarkibiy qismi bo'lgan ichki ovoz (signal)ni aniq farq qilish qobiliyatini tushunmaydi. Unga qat'iy shart qo'yib, uni qiyin ahvolga tushir-

gandan ko'ra, „bilaman bolam, sen ismaloqni unchalik xush ko'rmasan, ammo uni iste'mol qilsang, salomatliging uchun foydali, chunki unda har xil vitamin(darmondori)lar bor,“ — deya farzandiga tushuntirishi mumkin edi.

Ma'naviy jihatdan sog'lom kishilar o'z kuchlariga ishonadilar. Ularda ichki ovozni tinglash hissi yaxshi rivojlangan. Ular nimani xohlashi-yu, nimani xohlamasliklarini yaxshi bilishadi. Ma'naviy sog'lom kishi nazarida o'z ichki ovozini tinglashdan mahrum bo'lganlar ruhiy jihatdan qashshoq bandalardir. Ular xudbin, faqat o'z ehtiyojlari uchungina faoliyat ko'rsatadilar. Ruhiy qashshoq kishilar tashqi omillarga juda tez beriladi. Hozirgi paytda „moda“ desa bas, o'ylamay-netmay har xil kiyimlarni kiyib ketaveradilar, buyurilsa bas, aytgan ishni qilaveradilar. Ma'naviy qashshoqlik — ma'rifatsizlikdan, ma'rifatsizlik — bilimsizlikdandir. Aql-idroki darajasi yuqori bo'lgan kishilarning ichki ovozlari yolg'ondan rostni, noto'g'ridan to'g'rini farq qilishlariga yordam beradi. Demoqchimizki, o'quvchi va talaba-yoshlar yoshligida-noq o'z ichki ovozlarga quloq solishga o'rgatib borilsa, ular ijtimoiy turtki ta'sirida, andaza asosida, bir xil qolipdagi kishilar bo'lib tarbiyalanmaydi. Ichki ovozlarga nisbatan kar bo'lib qolgan, „madaniylashgan“ o'quvchi va talaba-yoshlarga kattalarning ruhlantirishi, maqtovi, ishorati zarur bo'ladi.

Ichki ovoz — ichki maslahatgo'y. Ichki ovozga quloq tuta bilganlar o'z-o'zlarini faollashtirishni ham bilishadi. O'z-o'zini kamol toptirgan insonlar o'z ijtimoiy madaniyati va muhiti tomonidan qabul qilingan umumqadriyatlaridan ham yuqori turadi. Ular endi dunyo farzandiga aylanishadi. Bundaylar jamiyatni xolis baholash imkoniga, qat'iy mustaqil fikrga ega bo'ladilar. Nimani ma'qullab, nimani inkor etib yashashni biladilar.

Xo'sh, amalda kasb-hunar kolleji va undagi ta'lim, qanday bo'lishi kerak?

U shunday o'quv dargohi bo'lish kerakki, unda ta'lim olish o'quvchi-talabaning butun o'quv faoliyati ishlab chiqarish, amaliy mashg'ulot, erkin fikrlash, izlanish, kashf etish, yaratish, qurish, ichki — ma'naviy ehtiyoj, hayotda o'z vazifasini topish, mohiyatini izlash, shaxsiyatini shakllantirish, xullas, butun insoniy kamoloti bilan bog'liq bo'lsin. Bunday kollejlarda o'quvchilar ijod qilishga o'zlarida rag'bat topishsin. Buning uchun kasb-hunar kollejlarida ta'lim jarayonida talabalarning muayyan mehnat amallarini bajara borib, o'zlarini, aytaylik, agronom, paxtakor, to'quvchi, oshpaz, usta, duradgor, pillakor, mashinasoz va boshqa mutaxassis tarzida to'la his etish uchun shart-sharoit yaratilishi zarur. Zero, o'z-

o'zini kamol toptirishga bo'lgan ehtiyoj insoniy ehtiyoj bo'lib, u ma'naviy sog'lom odamlardagina yuzaga keladi. Ma'naviy jihatdan nosog'lom odamlar bunday ehtiyojdan mahrumdirlar.

Kasb-hunar kollejarida bilim olish aniq o'qish muddati yoki bilish jarayonining qandaydir vaqti va fazoviy doiralari bilangina chegaralanib qolmasligi kerak. Bilim olish istagi muddat bilan cheklanmaydi, u ichki ehtiyoj talabidan kelib chiqadi.

Inson umrining ma'nosi faoliyat ko'rsatish, kechinma, ijod va uning natijasidir. U ijod orqali turli yo'nalishlarda o'zligini namoyon etadi, faollashtira oladi. Ijod — insonning umriga ma'no bag'ishlaydi. U inson tabiatining ajralmas qismi, ya'ni ijod uning tug'ma xususiyatidir. Daraxtlar barg yozish, qushlar uchish uchun yaralgani kabi inson ham ijod uchun tug'iladi. Usiz inson umrida ma'no yo'q. Afsuski, ba'zida rasmiy ta'lim insonni ijodkorlikdan mahrum etadi. Ayrim kishilar esa rasmiyatchilar orasida „madaniylashgani“ uchun ijodkorlik sifatini yo'qotadilar. Aslida ijodkorlik alohida qobiliyat va iqtidor talab etmaydi. Kishining ijodkor bo'lishi uchun uning kitob yozishi, rasm chizishi, kuy yaratishi aslo shart emas. Tijoratchi, oddiy sotuvchi, dastur tuzuvchi va hatto kollejni o'qituvchisi ham ijodkordir. Umuman aytganda, har bir inson umrining o'z ma'nosi bor. Uni yanada ma'nodor aylash esa uning o'ziga bog'liq. Bu borada hayot unga eng buyuk ustozdir.

O'z-o'zini kamol toptirish

O'zi kamol topmagan inson boshqalarni ham kamol toptira olmaydi.

Konfutsiy

O'quvchi va talaba-yoshlarni dunyoni yaxlit holda qabul qilish va tushunish, lahzalik va abadiylikni ayni bir vaqtda his etish, ayni bir manbadan dunyoviylik va an'anaviylikni anglashga o'rgatish murakkab ishdur. Bunga insonni faollashtiruvchi ta'lim orqaligina erishiladi. Inson o'zini kamol toptirish jarayonida o'z-o'zini nazorat qilishni ham nazardan chetda qoldirmaydi. Ammo o'z-o'zini nazorat qilishni o'zlashtirish — insonning o'z tabiat-mohiyatini so'ndirish degani emas. O'zini kamol toptirgan insonlar ijtimoiy ta'sirlarga berilmaydi. Ular o'zlarini uyg'un ravishda boshqara oladilar. O'z-o'zini faollashtira bilganlar umuminsoniyat baxt-saodati uchun xizmat qilish shodligiga muyassar bo'lishga intiladi. Ular g'aflatdan xoli, shuuriy jihatdan uyg'oq kishilardir.

Bizningcha, o'z-o'zini kamol toptirgan insonlarni buyuk tarixiy shaxslar, insoniyatning yetuk farzandlari Abu Rayhon

Beruniy, Amir Temur, Alisher Navoiy, Isaak Nyuton, Albert Eynshteyn va boshqalarning timsolida ko'rish mumkin. Albatta, ularning faoliyati ham xatoliklardan xoli bo'lmagan. Bu dunyoda mukammallik yo'q! Biroq fazilatli, tom ma'nodagi yaxshi odamlar, ulug' kishilar hayotda yaralmaydi, deyish ham xato bo'lur edi.

Insonlarni hayotiy tajriba, ichki ehtiyoj, insonparvarlik ta'limiga bo'lgan muhabbat kamolotga yetaklaydi. Xo'sh, xuddi ana shu nuqtayi nazardan qaraydigan bo'lsak, hozirgi zamon sharoitida inson o'z-o'zini kamol toptirish uchun qanday mezonlarga tayanadi? Boshqacha aytganda, ta'limning ideal tizimi yordamida yoki bo'l-masa insonparvarlik ta'limiga asoslanib, hozirgi zamon o'quvchi va talaba-yoshlarida qanday aniq ruhiy sifatlarni shakllantirishga umid bog'lash mumkin, degan savollar tug'iladi.

Ijtimoiy hayotdagi muammolar yechimini topishda dunyoqarash muhim ahamiyatga ega. Negaki, dunyoqarash asosi — bilim. Bilim esa nuqtayi nazar demakdir. Har qanday dolzarb masala, aytaylik, Vatan tarixi va taraqqiyoti, falsafa, siyosatshunoslik, mantiq, madaniyat, sotsiologiya va boshqalar bilan bog'liq muammolar tegishli nuqtayi nazardan talqin etiladi. Sog'lom fikr yuritmoq va muammolar yechimini to'g'ri topmoq uchun inson o'zida komillik kasb etishi lozim.

Insonning o'z-o'zini rivojlantirish g'oyasi tasavvuf ta'limotidagi „komil inson“ tushunchasi va milliy istiqlol g'oyasida bayon etilgan barkamol avlod haqidagi mulohazalarga juda hamohangdir. Zero, komil inson g'oyasi — xalqimizning azaliy orzusi, ma'naviyatining uzviy qismidir. Milliy istiqlol g'oyasining asosiy tushuncha va tamoyillarida „Komil inson“ g'oyasi — ham milliy, ham umumbashariy mohiyatga ega bo'lgan, odamzotga xos eng yuksak ma'naviy va jismoniy barkamollikni mujassam etgan, uni hamisha ezgulikka undaydigan oliyanob g'oya“ ekani ta'kidlanadi. Gap shundaki, inson o'z-o'zini rivojlantirmasdan, jamiyatdagi ijtimoiy jarayonlarni, odamlar hayotini uyg'unlashtirmasdan, tinch-totuvlikni, farovonlikni barqarorlashtirmasdan turib barkamolikka erishib bo'lmaydi. U uyg'unlashish, hamohanglik va muvofiqlikni ifodalaydi. Bu falsafada alohidalikning bir butunlikda muvofiqlashishi deyiladi.

Insonning o'z-o'zini kamol toptirish g'oyasi keng qamrovli tushunchadir. Eng asosiysi, o'z-o'zini rivojlantirish barcha darajalarda, ya'ni individ va shaxsdan boshlab, to barcha ta'lim muassasalarida, butun jamiyatda amalga oshishi kerak. Masalan, ta'lim muassasasida olim yoki ixtirochi o'zini kasbiy sohada kamol

toptirdi, deylik. Lekin rahbar ta'lim muassasasida o'z-o'zini rivojlantirish g'oyasini qanday joriy etadi? Ko'p masala xuddi ana shunga bog'liq. Agar rahbar qo'l ostidagi odamlar o'z ishiga shunchaki ijro etuvchi sifatida munosabatda bo'lishsa, bu endi o'z-o'zini rivojlantirish emas.

Agar alohida o'qituvchi o'z-o'zini rivojlantirish tizimiga erkin va o'z xohishiga ko'ra qo'shilgan bo'lsa, uning ma'no-mazmuniga muvofiq holda yangiliklar yaratsa, o'zligini namoyon etsa, o'z imkoniyatlarini ochadigan bo'lajak mutaxassislarni tarbiyalab voyaga yetkazsa, demak, uning uchun o'z-o'zini kamol toptirish g'oyasi ma'noga ega bo'ladi. Busiz taraqqiyotga erishib bo'lmaydi. Chunki „o'zligini yarata olmagan“ va hayotda o'z-o'zini namoyon etolmagan inson qismati achinarlidir. Hukumatimizning ta'lim sohasida olib borayotgan siyosati va Kadrlar tayyorlash milliy dasturini insonning o'z-o'zini rivojlantirishi borasidagi g'amxo'rlik tarzida tushunmoq kerak.

Bundan ko'rinadiki, insonning o'z-o'zini kamol toptirish g'oyasi falsafiy refleksiya ehtiyoj sezadi. Uning zamonaviy dunyoqarash bilan bog'liq asoslari ochib berilishi lozim.

Albatta, insonning o'z-o'zini rivojlantirish imkoniyati uning mohiyatiga borib taqaladi. Inson mohiyatiga esa ko'pincha ikki nuqtayi nazardan yondashiladi. Birinchi mulohazaga ko'ra, inson orqali atrof-olam mohiyati („substansiya“)ning ilohiy ichki hayoti, uning „Men“i ochiladi. Bu holda inson „Men“dan, ya'ni subyektivlikdan mahrum bo'ladi. Insonni olamning boshlang'ich harakati boshqaradi. Inson bunda nazarda tutilgan „tartiblar“ni eltuvchi va ijro etuvchi tarzida qaraladi. Atrof-olamning „Men“i insonda mohiyat tarzda namoyon bo'ladi. Inson faqat o'zining ong-liligi bilan ajralib turadi. Ong esa insonga olamning boshqaruvchi asosini va unga muvofiq keluvchi hamma xatti-harakatni anglashga imkon beradi. Falsafiy qarashlarda moslashuv mexanizmi ham mavjud. Bunda substansiya (mohiyat) turlicha, ya'ni ilohiy va ateistik, metafizik va dialektik, materialistik va idealistik nuqtayi nazarlardan talqin etiladi.

Agar inson „bu mening ishim, mening jondan sevgan kasbim“ desa, demak, u o'zining hayotdagi vazifasini nazarda tutayotgan bo'ladi. Aytish mumkinki, bu inson hayotda o'z vazifasini topa olgan va uni mamnuniyat ila ado etmoqda. U shundan baxtiyor-dir.

Siz hayotda o'z-o'zini kamol toptirgan advokatdan nima uchun qonun yo'lini himoya qilishini so'rab ko'ring-chi? U „bir kishi ikkinchi kishini xafa qilganini ko'rsam chidab turolmayman. Chunki

bu adolatsizlikdir“ degan gapni aytadi. Demak, adolat uning uchun oliy qadriyatdir. Sizga rassom nima uchun o‘z qalbining go‘zallikka intilganini tushuntirib bera olmagani kabi o‘zini kamol toptirgan advokat ham nima uchun boshqa narsalardan ko‘ra adolatni qadrlashining sababini tushuntirib bera olmaydi. Boshqacha aytganda, o‘z-o‘zini faollashtirgan insonning biror aniq maqsad, qadriyat uchun bag‘ishlangan ishini uning uchun ichki zarurat hisoblangan prinsiplar boshqaradi. U bunday qadriyatlarga g‘oyat hurmat bilan qaraydi va boshqalarning ham unga ana shunday munosabatda bo‘lishini istaydi. Hamma gap ta‘limning ham ana shunday prinsiplar insonlarni tarbiyalab, voyaga yetkazishda haqiqat yo‘lidan og‘ishmasligidadir.

Hayotda ba‘zan aksincha holat — ma‘nosizlikni ham kuzatasiz. Masalan, ayrim yoshlar o‘z shaxsiyati mezonlarini, ehtiyojlarini barcha yo‘nalishlarda qanoatlantirganini, ularning hech narsaga muhtoj emasligini ko‘rasiz. Ular o‘z imkoniyatlarini yaxshi namoyon etadilar, ruhiy jihatdan sog‘lom ko‘rinadilar. Ammo shunday bo‘lsa-da, ularning ayrimlarida qandaydir ruhiy tushkunlikni, qat‘iyatsizlikni, ijtimoiy haqiqatni inkor etish holatini payqash mumkin. Bundaylar hech qanday oliy qadriyatlarga ishonishmaydi. Go‘yo ular uchun yoshi ulug‘ kishilarga muqaddas bo‘lib qolgan adolat, ezgulik, muhabbat haqidagi tushunchalar shunchaki saf-satabozlik, samara bermaydigan gaplardir. Ular nazdida dunyoni go‘yo yaxshi tomonga sira o‘zgartirib bo‘lmaydi, dunyo yomonliklar og‘ushida adoyi tamom bo‘lgan.

Bundan kelib chiqadiki, agar inson qadriyatlaridan mahrum bo‘lsa, albatta, nevrotik bo‘lishi shart emas ekan. Uning ma‘naviyatiga biroz darz ketgan, xolos. Boshqacha aytganda, uning dunyo bilan o‘zaro munosabatlari me‘yori ma‘lum darajada buzilgan.

Umuman, oliy qadriyatlar, masalan: qonuniylik, haqiqat, adolat, mehr-muhabbat, go‘zallik va boshqalar inson hayotida yetishmasa, u hech narsaga ishonmay qo‘yadi. Agar insoniy qadriyatlar insonga o‘zining barmoqlari kabi aziz va kerakli bo‘lsa, qayerda va qachon sodir bo‘lishidan qat‘iy nazar, adolatsizlik uni iztirobga soladi. Bunday inson „Men“ ining chegarasi endi butun dunyoni qamrab oladi. Adolatsizlik dunyoning qaysi burchagida sodir bo‘lmasin, uning o‘ziga qarshi yo‘nalganini his etadi. U dunyoning narigi burchagidagi o‘ziga nisbatan adolatsizlik qilingan kishini tanimasligi mumkin, ammo uning alam-iztiroblarini o‘ziniki kabi qabul qiladi.

Agar hozirgi zamon ta‘limi insonni o‘zining oliy ehtiyojlarini anglashiga da‘vat etib, faollashtirsa yoki uning kamol topishiga imkon

tug'dirsa, biz kelajakda yangi turdagi insoniy munosabatlar va madaniyatni, sivilizatsiyaning gullab-yashnashini kuzatamiz. Bunday jamiyatda odamlar jismoniy kuchli, ruhiy jihatdan esa sog'lom yashashga intiladilar. Zero, hayotining sohibi bo'lgan inson o'z taqdir-qismati uchun mas'ullik his etib, oliy qadriyatlarga tayanib ish ko'radi. Olam va tevarak-atrofida bo'layotgan voqealarga befarq bo'lolmaydi, jamiyatni qayta qurishda, ezguliklar yaratishda faol ishtirok etadi. Nega deganda, har bir insonning ruhiy sog'lomlik uchun talpinishi uning ma'naviy qadriyatlar asosiga qurilgan jamiyatga moslashayotgani va ijtimoiy uyg'unlikka yaqinlashayotganidan dalolatdir.

Bugungi kunda inson mohiyati (modeli) boshqacha talqin etilmoqda. Modernistik nuqtayi nazarga ko'ra, inson subyekt sifatida faol bo'lishi kerak, albatta. Lekin bunda uning olamga hukmron bo'lishga da'vo qilmasligi yoki subyekt faolligini namoyon etishi uchun „o'zligini“ yo'qotib, dunyoviy jarayonga „singib“ ketmasligi haqida so'z yuritiladi. Substansializm va uning sabab-oqibat apparati o'rniga endi yangi ontologiya keladi. Bunda boshqarish kategoriya (mezon)lari va axborotning fundamental roli e'tirof etiladi. Ayni holda olam jarayonlarning to'la boshqariladigan subyektii tarzida qaraladi. U butun mavjudlikning ontologik o'lchoviga aylanadi. Biz bunda antik dunyoqarashdagidan farqli o'laroq, insonning o'z-o'zini rivojlantirishi va namoyon etishi borasida yangi tushuncha bilan ish ko'ramiz.

Inson haqidagi antik va modernistik modelar bir-biriga alternativ bo'lsa-da, ular uchun yagona asos mavjud: ular „qarama-qarshiliklar kurashi“ oqibati hisoblanadi. Natijada mavjud bo'lish haqidagi koevolutsiya haqidagi g'oya (uni noosfera modeli yoki konsepsiyasi ham deb ataydi) yuzaga keldi. Aynan u hozirgi zamon dunyoqarashiga, binobarin, insonning o'z-o'zini rivojlantirish borasidagi metodologik effektiv konsepsiyaga asos qo'yilmog'i lozim.

Xuddi ana shu g'oyaga tayangan holda o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarida ijtimoiy fanlar, xususan, falsafadan maxsus dastur ishlab chiqilishi lozim. Bu dastur ilmiy-pedagogik tadqiqotlar natijasi bo'lishi kerak.

Darhaqiqat, hozirgi zamon o'qitish tizimida komil inson haqidagi falsafiy dunyoqarash konsepsiyasi ham o'ta zarurdir. Chunki bu o'quvchilar dunyoqarashini va demak, ularning shaxsiyatini shakllantirish bilan bog'liq dolzarb masaladir. Zero, ta'lim oluvchilarning shaxsiyatini shakllantirish, ularda dunyoqarash xarakteridagi pozitsiyani barqarorlashtirish murakkab tarixiy sha-

roitlarda yuzaga kelmoqda. O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi tizimida milliy istiqlol g'oyasi asosida ishlab chiqiladigan dunyoqarash konsepsiyasi bu muammoning teran mohiyatini oydinlashtirishga imkon berishi va uning insonparvar yechimini taklif etishi lozim. Shubhasiz, unda bugungi o'quvchi-yoshlarimizning e'tiqodi, orzu-havasi, izlanish-intilishi, maqsadlari aks etishi zarur.

Binobarin, o'z-o'zini rivojlantirish tushunchasini ijtimoiy, tarixiy-falsafiy, pedagogik va boshqa nuqtayi nazarlardan tahlil etish mumkin.

Insonning o'z-o'zini rivojlantirishi, eng avvalo, uning mustaqil fikrlashiga bog'liq. Zero, mustaqil fikrlash ijodiy fikrlash demakdir. Ijodiy fikrlashsiz ijodkorlik, o'z-o'zini rivojlantirish, kamol top-tirish, yaratish yo'q. Yaratuvchanlik bo'lmagan joyda farovonlik yo'q, farovonliksiz baxt yo'q. Baxtsiz umr kechirish esa ma'no-sizdir.

Shubhasiz, o'quvchilarning o'z-o'zini har taraflama kamol toptirishida, rivojlantirishida turli ta'lim-tarbiya usullari, ustoz-murabbiy va muallimning mahorati, shaxsiy fazilati hamda irodasi muhim ahamiyatga ega. Pedagogika fanining kuch-qudrati ham xuddi ana shunda ko'rinadi.

O'qituvchi o'quvchilarga qanday fan yoki qaysi kasb-hunardan saboq bermasin, albatta, ularning ham kasbiy, ham insoniy sohada kamol topishiga ko'maklashishi, demak, ularni hayratlantirishi, qiziqtirishi, zavqlantirishi, ishontirishi va yaratuvchilikka o'rgatishi zarur. Yaratish orqali inson o'z mohiyati yoki „Men“ini kashf etadi.

Sho'rolar ittifoqi davrida biz mafkuralashtirilgan fan o'lchovidan tashqariga chiqa olmasdik. Endi yangi ta'lim tizimini, yangi pedagogik texnologiya va axborotlar tizimini yaratmoqdamiz. Demak, pedagogika fanining obykti bo'lmish insonning tarixiy jarayonlar og'ushida shakllanishiga ham yangicha nuqtayi nazardan yondashmoq zarurati tug'ildi.

O'z-o'zini anglash

Dunyoda eng qiyin ish — o'z-o'zini anglashdir.

Suqrot

O'z-o'zini kamol toptirish insonga o'zining yutuq va kamchiliklarini, boshqalarga o'xshamagan jihatlarini yaxshi anglab olishiga imkon beradi. Natijada inson fazilatlarini yanada oshirib,

nuqsonlarini bartaraf etishga, o'ziga xoslik topishga intiladi. Aslida har qanday ta'lim-tarbiya ham insonning o'z-o'zini anglashiga xizmat qilishi, ana shu maqsad uchun yo'naltirilishi kerak.

Haqiqatan ham, har qanday sog'lom odam yo'rgaklangan paytidanoq o'zligini bila boshlaydi va butun hayoti davomida o'zi haqida ko'p narsalarni bilib oladi. Biroq birov o'zi haqida ko'proq bilsa, boshqasi esa ozroq biladi. Chunki hamma ham o'z-o'zini anglash yo'lida qat'iy maqsad ila muntazam shug'ullanmaydi. Axir, „Sen ichki olamingga nazar tashlab, o'zingni bilishga bir harakat qilib ko'r-chi, o'shanda bilishning hamma narsadan qiyin ekanini tushunib yetasan“ degan hikmatli gap bejiz aytilmagan. O'zining sifat va o'zliklarini bilmagan inson o'zini ham bilmaydi. Bilish — baxt, bilmaslik — baxtsizlik keltiradi. O'zini bilgan odam o'zi uchun nima foyda-yu, nima zarar ekanini, nima uning qo'lidan keladi-yu, nimaning uddasidan chiqa olmasligini ham yaxshi tushunadi.

O'zligini anglash boshqalarni bilishning tarkibiy qismi, uni undan ayri holda qarash mumkin emas. Kishi o'z-o'zini bilish uchun ham u inson haqidagi yuzlab va hatto minglab tushunchalarni o'zlashtirib olishi zarur.

O'zini anglash turli darajada va har xil shakllarda namoyon bo'luvchi ta'lim natijasidir. U o'z-o'zini baholash va o'z-o'zini nazorat qila bilish ham demakdir.

Demak, o'quvchi va talaba-yoshlarga o'z-o'zini anglashni o'rgatmoq va ularni tarbiyalamoq uchun ham inson haqidagi bilimlar talab etiladi. Demak, muallim o'quvchi va talaba-yoshlarni tarbiyalamog'i uchun insonshunoslik bilan ham mashg'ul bo'lishi lozim. Aslida inson birov tomonidan tarbiyalanmaydi. U o'z-o'zini tarbiyalaydi. Agar imkon bo'lsa, unga o'zini anglash yo'lida yordam berish kerag-u, ammo zinhor xalaqit bermaslik lozim. O'z-o'zini tarbiyalash insonning axloqiy burchidir. O'z-o'zini kamol toptirish, o'z-o'zini anglash va ma'rifatli bo'lishga uning o'zi mas'uldir. Bunda bilish qobiliyati, muloqot madaniyati, axloqiy sifatlarining rivojlanishi muhimdir.

O'z-o'zini faollashtirish va anglash oqibatida inson madaniyatini shakllantiradi va yuksaltiradi. Zero, madaniyat — barkamollik ramzi. Barkamollik bo'lmagan joyda madaniyat yo'q, madaniyat bo'lmagan joyda esa barkamollik ham, o'z-o'zini anglash ham yo'q. Inson ta'lim-tarbiyaga muhtoj ekan, demak, hamisha madaniyatga ham ehtiyoj sezadi. To'g'risini aytganda, ta'lim tizimi g'oyalarida madaniyat tushunchalari, o'quvchilarni madaniyatga o'rgatish, muomala madaniyati, pedagogik madaniyat

va boshqalar deyarli aks etmagan. Nafaqat pedagogikaga oid adabiyotlar, darslik, qo'llanmalarda, balki ijtimoiy-fundamental fanlarda ham madaniyatga doir tushunchalar juda jo'n, boshqacha qilib aytganda, bir yoqlama talqin etiladi.

Yoshlarimizni moddiy va ma'naviy boyliklarimizni asrab-avaylash, unga munosib bo'lish ruhida tarbiyalash ham bugungi kunning dolzarb masalalaridandir. Endilikda ular keng jahon bilan muloqot qilib, kasb-hunarlar o'rganib, ularni dunyo miqyosida namoyon etmoqda. Demak, ularning amaliy faoliyatlarida muomala madaniyati, kasb madaniyati va mahorati havodek zarur! Har qanday madaniyatga o'z-o'zini kamol toptirish va o'z-o'zini anglash orqali erishiladi.

Kasb madaniyati kasb, mehnat, ijod, ish jarayoni va odamlarga bo'lgan munosabatlar asosida shakllanadi. Har bir kasbda o'ziga xos tajriba, o'ziga xos madaniyat yuzaga keladi. Zero, kasb faoliyati amaliy ish, ijodiy jarayon va munosabatlardan iboratdir.

Barcha munosabatlar, moddiy va ma'naviy qadriyatlar asosini, insoniylik sifati mazmunini, jamiyatning taraqqiyot darajasini, ta'lim-tarbiya ko'rsatkichini, fan imkoniyatini ma'rifat va ma'naviyat kuchi belgilab beradi. U madaniyatdan dalolatdir. Inson qaysi kasb yoki hunar bilan shug'ullanmasin doimo munosabatda bo'ladi. Bu munosabat darajasi, tartibi, saviyasi insonning kasb madaniyatini qay darajada o'zlashtirib olganligiga bog'liq. Kasbga o'rganish ham, kasbga o'rgatish ham va bu jarayonlardagi o'zaro munosabatlar ham madaniyatdir.

O'z-o'zini anglash faoliyat va muloqot rivojlanishi natijasi hisoblanadi. O'z-o'zini anglash individuallashtirish jarayoni, shaxsning ma'naviy kuchi va yaxlitligi ortishi bilan bog'liq. Ong o'z-o'zini anglashdan, „Men“dan tug'ilmaydi. Aksincha, ongining rivojlanishi, mustaqil subyekt sifatida shakllanishi oqibatida shaxs o'z-o'zini anglaydi. Ba'zida o'z-o'zini anglash psixik hayotning juda yuqori darajasi sifatida tavsiflanadi.

O'z-o'zini anglash nafaqat o'z-o'zini nazorat qilish, balki o'z-o'zini tahlil qilish, o'z-o'zini tarbiyalash va kamol toptirishning qudratli omilidir. O'z-o'zini anglash onglilik bilan birdir. Bunda inson bilish jarayonlarini, iroda kuchini va faoliyat mazmunini yaxshi anglaydi. Onglilik shaxs xatti-harakatining axloqiy-psixologik xarakteristikasidir. Bu xatti-harakat shaxsning o'z-o'zini anglashiga, ya'ni o'zining imkoniyati, maqsad va intilishlarini, bir so'z bilan aytganda, o'z-o'zini baholashga asoslanadi. Onglilik insonning reallikka bo'lgan munosabatini belgilaydi. Onglilikning mutlaq o'lchovi yo'q. Anglash miqyoslari cheksizdir. Onglilik, eng

avvalo, inson o'z faoliyatining ijtimoiy oqibatlarini qanchalik darajada tushungani bilan xarakterlanadi. Shaxs faoliyati motivlarida ijtimoiy burch qancha yuqori o'rinni egallasa, uning onglik darajasi ham shuncha yuksak bo'ladi. Mavjudlikni to'g'ri tushuna olgan va shunga muvofiq holda o'z xatti-harakatlarini boshqara bilgan insonning ongli deb hisoblash mumkin.

Onglik — ruhiy jihatdan sog'lom kishining ajralmas xususiyati. U holda anglash va anglamaslik nima o'zi? Anglamlaslik — inkor etishning irodaviy holat (yo'nalish)i bo'lib, anglashni bostirish yoki buzishdir. U — shaxsning o'z-o'zidan nimanidir pinhon tutishi, o'z kamchiligini ko'rish va bilishni istamaslik. Anglash — shaxs tomonidan ichki va tashqi mavjudlik (reallik)ni bilish jarayoni. Shaxs anglashni inkor etganida mavjudlikdan begonalashish usullaridan birini tanlaydi. Bu mol-dunyo orttirish, nimagadir erishish istagi, jinsiy muloqot, sayohat, aroq-ichimliklar ichish, kashandalik, ish-mansab, televideniye ga berilib ketish va boshqalardir. Insonning ulardan birini o'ziga „kasb“ qilib olishi — uning mavjudlikdan uzilib (ajralib) qolishi, ya'ni anglanmagan ruhiy holati yo'nalishidir. Kishilik jamiyati shunday tuzilganki, shaxsning hayotida eng muhim hisoblangan insoniylik, odamgarchilik, mehr-oqibat, muhabbat, go'zallik, yaxshilik, ezgu faoliyat, mavjud taraqqiyotdan, eng asosiysi, o'z xato-kamchiliklarini anglash imkoniyatidan yiroqlashish uchun hamisha shart-sharoitlar yetarlidir.

Demak, anglash — insonning o'z-o'ziga keltirayotgan ziyonzahmati, xatolarini ko'rsatib beradi. Anglash — bilish, kamchilikni tan olish, anglash — kamolot pillapoyasidan yuksaklik sari ko'tarilish, mohiyat kashf etish. Insonning o'zi his etganini pinhon tutishga urinib, o'zini aldashga harakat qilishdan hech qanday ma'no-mantiq yo'q. Odatda, inson o'zini qanchalik ongi amrini bajarayotgandek, o'z galar da'vatiga quloq solib, ish yuritayotgandek tutsa, biroq unga zid bo'lgan hissiyotlarni pinhon saqlasa, u shunchalik o'z takabburligini namoyon etayotgan bo'ladi.

Ongsizlik inson ongidan tashqari holatni anglatadi. U turlicha talqin etiladi. Ayrim qo'zg'ovchilar miyaning (elektr) faoliyatida muayyan o'zgarishlar hosil qilsa-da, biroq zaif kuchga ega bo'lgani bois ulardan paydo bo'lgan impuls (ishora)lar ongimizga yetib bormaydi. His etishning chegarasi bor. Bundan tashqari, ongning bevosita ishtirokisiz bajariladigan ba'zi xatti-harakatlar (avtomatizm) ham, odatda, anglanilmaydi. Masalan, bunga shartli ref-

leksdagi ixtiyorsiz harakat va ko'p marta takrorlanish yoki maxsus mashq qilishlar natijasida bevosita tez va to'g'ri bajariladigan harakat (aqliy avtomatizm) misol bo'la oladi.

Ruhiyat tahlili (psixoanaliz)da esa bu masalaga biroz boshqacharoq yondashiladi. Ongsizlikka garchi yetarli ta'sir kuchiga ega bo'lsa-da, biroq inson uchun maqbul bo'lmagan (maqsadga nomuvofiq), ya'ni „bostirilgan“ kechinmalar kiradi. Bu kechinmalar ongsizlikda faol holda qolib, asabiy (nevroz) tarzidagi ziddiyatlarga sabab bo'ladi va nihoyat, kishining xulqiga ta'sir ko'rsatadi. Bu ongsizlikni moddiy asosga ega bo'lmagan sof ruhiy (psixik) mahsullar tarzida izohlashdir.

Haqiqatan, mohiyatni ko'rmaslik, anglab yetmaslik, tushunmaslik, bilmaslik, inkor etish, bilimsizlik yoki jaholatparastlik ongsizlik samarasi emasmi? Zero, inson hamma narsani bilishga qodir emas. Bilmaslik va unutish mavjud ekan, demak, ongsizlik ham insonga xos sifatdir.

Inson ruhiyati bamisoli buyuk xazina. Unda barcha ijobiy va salbiy kechinmalar ta'siri va taassuroti jamuljamdir. Ammo kechinmalar ta'siri, asabiylik nihoyatda „yuqumli“dir. Insonning kechinmalari ta'siri, eng avvalo, uning oila a'zolari kayfiyatiga, qolaversa, tevarak-atrofidagi boshqa kishilarning ruhiyatiga o'tadi. Kayfiyat ta'siri zanjirli jarayon (reaksiya)ni tashkil etadi. Undan himoyalaniş zarur. Illo, kishilar ruhiyatining umumiy holati jamiyat imkoniyati va taqdirini belgilab beradi.

Rus psixologi L.S.Vigotskiyning e'tirof etishicha, „ongsizlikni o'z-o'zidan bevosita o'rganib bo'lmaydi, u bilvosita, ya'ni kechinmalarning inson ruhiyatida qoldirgan izlarini tahlil etish yo'li bilan o'rganiladi“. Chunki, ongsizlik ongdan o'tib bo'lmas qatlam bilan ajratilmagan. Ongsizlikdan boshlangan jarayonlar ko'pincha ongda o'z davomini topadi, aksincha, ko'pgina anglangan holat ong osti sohasiga siqib chiqariladi. Inson ongining ikki qatlami — ongsizlik va onglilik o'rtasida biror daqiqa ham uzilib qolmaydigan doimiy, jonli uzviy bog'lanish mavjuddir. Ongsizlik inson xatti-harakati, faoliyatiga ta'sir qiladi, uning xulq-atvorida seziladi. Xuddi ana shu namoyon bo'lish, kechinmalar qoldirgan izlarga ko'ra biz ongsizlik va uni boshqaradigan qonunlarni o'rganamiz.

Kunlardan bir kun Suqrot dan „Dunyoda eng oson narsa nima?“ deb so'rashibdi. U javob beribdi: „Boshqalarga o'rgatish“. Undan yana so'rabdilar: „Dunyoda eng qiyin narsa nima?“. U „O'z-o'zini anglash“ degan ekan.

Demak, aytish mumkinki, hozirgi zamon ta'limining muhim vazifalaridan biri, bu — talaba-yoshlarni o'z-o'zini anglashga

o'rgatish. Chunki busiz jamiyatni rivojlantirib bo'lmaydi. Jamiyat rivojlanishi, uning gullab-yashnashi muqarrar ravishda har bir shaxsning kamol topishiga olib keladi. Ammo o'z-o'zini anglashni bir tomonlama tushunmaslik kerak. U inson hayotining turli jihatlarini qamrab oladi. Birov o'z „Men“ini bilish orqali aqlini charxlasa, boshqa birov esa o'z oldiga jamiyat va tabiat qonunlarini obyektiv o'rganishni maqsad qilib qo'yadi. Ba'zilar uchun eng avvalo kundalik hayotda zarur bo'ladigan xulq-atvor qoidalarini tushunish muhim hisoblanadi. Kimdir dastlab jismoniy imkoniyatlarini oshirish orqali o'z-o'zini anglashga kirishsa, yana ba'zilar esa o'z diniy tuyg'ularini rivojlantirish vositasida e'tiqodini kamol toptirib, o'z-o'zini anglay boshlaydi. Bularning barchasi o'z-o'zini anglashning o'ziga xos usullaridir, xolos. Ularning birligi inson yaxlitligini tashkil etadi.

Eng muhimi, inson o'z-o'zini anglash orqali o'z hayot faoliyatini to'g'ri tashkil etishga o'rganadi. Aslida insonning asl maqsadi ham shu emasmi? O'quvchi-yoshlarni o'z hayotiy faoliyatini to'g'ri tashkil etishga o'rgatish hozirgi zamon ta'lim-tarbiyasining eng asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi.

Gap shundaki, hayotda har kim o'z xayoli, o'z tushunchasi bilan yashaydi va ko'pgina holda ularni haqiqat deb biladi. Lekin insonning o'zi haqidagi xayol-tushunchalari boshqa-yu, u haqdagi haqiqat boshqadir. Masalan, inson o'z xayollarini yaxshi ko'rganligi uchun ham, o'zi haqidagi haqiqatni har doim tan olavermaydi. Bu inson tabiatining hali unchalik kamol topmaganidan dalolatdir. Demak, inson ta'limga, o'z-o'zini tarbiyalashga va nomukammalligini anglashga yordam beruvchi bilim — ma'rifatga hamisha muhtojdir.

„Texnologiya“ tushunchasi

Ijtimoiy fanlar sohasida olib borilgan ilmiy-tadqiqot natijalari, mamlakatimiz hayotidagi iqtisodiy, madaniy-siyosiy o'zgarishlar, islohotlar borasida to'plangan katta tajribalar, doimiy ravishda yuzaga kelayotgan innovatsion jarayonlar tizimli tahlillarni va umumlashtirishlarni taqozo etadi. Bu muammoni hal etish yo'llaridan biri **texnologik yondashuvni**, „**texnologiya**“ tushunchasini ijtimoiy jarayonlarga tadbiq etishdir. Buning uchun, eng avvalo, „texnologiya“ tushunchasining mazmun-mohiyatini bilish lozim bo'ladi.

Texnologiya (yunoncha *techne* — san'at, mahorat, malaka, *logos* — ta'limot degan ma'nolarni anglatadi) tushunchasi juda ko'p talqinlarga ega. Masalan, texnologiya:

- biror ishda, ustachilikda, san'atda qo'llaniladigan uslublar, metodlar majmuyi;
- qo'yilgan maqsadga erishish uchun qo'llaniladigan uslublar va ta'sirlar majmuyi;
- obyekt holatini o'zgartirish uchun ishlov berish metodlari majmuyi, san'ati, mahorati va malakasi;
- obyektning sifat jihatdan o'zgartirish hamda qayta ishlash vositalari va usullari haqidagi bilimlar tizimi;
- fanda to'plangan ma'lumotlardan foydalanib, muammo va masalalarni amaliy hal etish;
- faoliyatni ma'lum tartib va bosqichlarga bo'lib (keyinchalik ularni muvofiqlashtirish va bajarishning maqbul usul va vositalarini tanlash asosida), oqilona tarzda amalga oshirish;
- sifatli natijalarga erishish uchun mehnat jarayonida turli vosita va usullardan izchil foydalanish faoliyati;
- insonning mehnat predmeti yoki ijtimoiy reallikni o'zgartirish faoliyatidagi mehnat funksiyasini, uning bilimi, malakasi va tajribasini moddiylashtirish usullari;
- ma'lum sharoitda pedagogik yechimlarga erishishning maqbul usullari.

Shunday qilib, texnologiya — bu ayni bir paytda metodlar, malakalar, ko'nikmalar, bilimlar, faoliyat usullari va algoritmlar majmuyi, biror muammoni hal etishning ilmiy ishlanmasidir.

Texnologiya biror ishlab chiqarish yoki ijtimoiy muammolarning ilmiy asosda ishlab chiqilgan yechimini izchil, bosqichma-bosqich amalga oshirish jarayonidan iboratdir.

Texnologik jarayon deyilganda mehnat qurollari bilan mehnat vositalariga ta'sir etish natijasida mahsulot yaratish sohasidagi faoliyat tushuniladi. Texnologik yondashuvning mohiyati — ijtimoiy jarayonlarni texnologiya ko'rinishda taqdim etish, ya'ni tirik va notirik tabiatni o'zgartirish, moddiy va ma'naviy qadriyatlarni yaratish borasidagi faoliyatlar tizimini ilmiy va amaliy asoslash hamda yo'lga qo'yishdir.

Bizning nazarimizda, ta'lim muassasalarida, ayniqsa, kasb-hunar kollejarida ijtimoiy texnologiyalar bo'yicha maxsus kurslar kiritilishi lozim.

G.K. Selevkoning fikricha, hozirgi zamon „texnologiya“ tushunchasi mazmun jihatdan umumlashtirilgan bo'lib, o'zida uchta aspekt (yo'nalish)ni aks ettiradi:

1) *ilmiy*: texnologiya ma'lum muammoning ilmiy ishlab chiqilgan (ishlab chiqiladigan) yechimi bo'lib, u psixologik-pedagogik nazariya va ilg'or amaliyotga asoslanadi;

2) *rasmiy-tavsifiy*: texnologiya — bu rejalashtirilgan natijalarga erishish uchun qo'llaniladigan faoliyatlar mazmuni, maqsadi, algoritmi, vosita va metodlari tavsifi, modeli;

3) *protsessual-faoliyatiy*: texnologiya — faoliyatning amalga oshishi, izchilligi va kechish tartibi hamda uning barcha komponentlari, shu jumladan, faoliyat obyektlari va subyektlarining o'zgarishi jarayoni.

Demak, „texnologiya“ tushunchasining mazmuni inson faoliyati sohasiga bog'liq holda ochib beriladi va aniqlashtiriladi. *Ishlab chiqarish texnologiyasi* barchaga juda yaxshi tanishdir. Unga foydali qazilmalarni olish, po'lat ishlab chiqarish, metallarni qayta ishlash, kitob nashr etish texnologiyasi, qishloq xo'jaligi o'simliklarini o'stirish, mahsulot ishlab chiqarish va boshqalar misol bo'la oladi.

Keyingi o'n yilliklarda ilmiy ishlanmalarga juda katta xarajatlar talab etuvchi tirik va notirik tabiatni o'zgartirish sohasidagi texnologiyalar (*fan texnologiyalari* — sun'iy materiallar olish texnologiyasi, buyumlarni tayyorlash va qayta ishlashning lazer, ultratovush, radioizotopik texnologiyalari) yuzaga keldi.

Texnologik yondashuvlar va texnologiyani ijtimoiy jarayonlarga, ma'naviy ishlab chiqarish sohasiga qo'llash bizning mamlakatimiz ijtimoiy hayotida yangilik hisoblanadi.

Ta'lim-tarbiya ishlari bilan shug'ullanuvchi kishilar texnologiyani mukammal egallashsa, o'zlarining kasbiy faoliyatlarini samarali tashkil etadilar, voqealarni oldindan ayta oladilar, ijtimoiy jarayonlarni loyihalay biladilar.

Zero, XXI asrda ijtimoiy jarayonlar sohasiga texnologiyalashirish kirib keldi. Natijada murakkab ijtimoiy, xususan, pedagogik jarayonlarni boshqarish imkoniyati paydo bo'ldi.

Ijtimoiy siyosat va ijtimoiy ishlar sohasidagi kasbiy mahorat (professionalizm) shartli ijtimoiy jarayonlarga texnologik yondashuvni qo'llay bilish hisoblandi.

Ijtimoiy soha inson hayot faoliyatining moddiy va ma'naviy shart-sharoitlari majmuyini ifoda etadi. Bundan ko'rinadiki, ijtimoiy sohaning o'zi ularni qo'llab-quvvatlash va rivojlantirishga yo'naltirilgan faoliyatni amalga oshirishni nazarda tutadi. Bu ijtimoiy munosabatlar, mehnat va turmushni tashkil etish, salomatlik va dam olish, odamlarning ta'lim va tarbiyasi, kam ta'minlanganlar, ojizlar, qariyalarni qo'llab-quvvatlash bilan bog'liq muammolarni hal etishdir. Bu faoliyatga aynan ijtimoiy texnologiyalar mos keladi.

Texnologik yondashuv ijtimoiy faoliyatning turli soha va aspektlarini konseptual va loyihaviy tarzda o'zlashtirib olish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. U quyidagilarga imkon beradi:

- amaliy tajribani ilmiy asosda tahlil etish va tizimlashtirish hamda undan foydalanish;
- ijtimoiy va ijtimoiy-tarbiyaviy muammolarni kompleks ravishda hal etish;
- insonning rivojlanishi va kamol topishi uchun yaxshi shart-sharoitlar yaratish;
- noqulay holatlarning ta'sirini kamaytirish;
- imkoniyatda mavjud bo'lgan zaxira (resurs)lardan maqbul tarzda foydalanish;
- ijtimoiy muammolarni hal etish uchun eng samarali texnologiyalarni tanlash va yangi texnologiyalarni ishlab chiqish.

Ammo ijtimoiy jarayonlarga texnologik nuqtai nazardan yondashuvni universal tarzda qaramaslik kerak. U faqat sotsiologiya, ijtimoiy psixologiya, ijtimoiy pedagogika, siyosatshunoslik hamda fanning boshqa yo'nalishlari va amaliyotdagi ilmiy yondashuvlarni to'ldiradi, xolos.

Pedagogik texnologiya

Hayot bir joyda to'xtab turmaydi. Jamiyatda doimo yangilanish va o'zgarishlar ro'y beradi. Demak, taraqqiyot va rivojlanish davom etaveradi. Jamiyatdagi o'zgarishlar natijasida an'anaviy o'qitish tizimi ham yangilanib boradi. Ayniqsa, bugungi kunda fan-texnika taraqqiyoti va yoshlarni hayotga tayyorlash muammosi ta'lim tizimiga pedagogik texnologiyalarni joriy etishni taqozo etmoqda. Shu bois „pedagogik texnologiya“ tushunchasi haqida to'xtalib o'tishni lozim topdik. „Pedagogik texnologiya“ konsepsiyasining rivojlanish tarixi 1960—1980- yillarda AQSH, Angliya, Yaponiya, Italiya, Vengriya kabi mamlakatlarning ta'lim tizimidagi o'zgarishlar bilan bog'liq. Adabiyotlarda pedagogik texnologiyaga turlicha ta'rif berilgan. Masalan, pedagog olim N.Saidahmedovning ta'kidlashicha, pedagogik texnologiya bu — o'qituvchining ta'lim-tarbiya vositalari yordamida o'quvchilarga muayyan sharoitda va ma'lum ketma-ketlikda ta'sir ko'rsatishi va aks ta'sir mahsuli o'laroq, ularda oldindan belgilangan shaxsiy sifatlarni jadal shakllantirish jarayonidir.

Umuman, o'qituvchi faoliyatidagi barcha ishlar pedagogik tizimni tashkil etadi. Pedagogik tizimdagi faoliyat pedagogik texnologiyadir. Boshqacha aytganda, pedagogik texnologiya — ta'lim berish, tarbiyalash va rivojlantirish borasidagi pedagogik faoliyat.

Ko'p yillar davomida o'quv jarayonini texnik vositalar yordamida amalga oshirishni pedagogik texnologiya deb tushunilgan. Bunday qarash tarafdorlarining fikriga ko'ra, texnologiyalashtirish yo'li bilan pedagogika go'yoki inqirozdan qutqariladi (I. Lerer, F. Fradkin, J. Bruner, T. Saxomoto). Ba'zilar pedagogikadagi zamonaviy yo'nalishlarni, ya'ni metodika yoki ta'lim-tarbiya usullarining yangilanishini pedagogik texnologiya hisoblashgan. Holbuki, metodika — o'quv jarayonini tashkil etish va uni o'tkazish bo'yicha tavsiyalar majmuyidir. Aslida bunday nuqtayi nazarlar pedagogik texnologiyani juda tor ma'noda tushunish natijasidir. Har qalay, keyingi o'n yilliklarda ta'lim texnologiyasi o'qitishning maqbulligini ta'minlovchi ma'lum yo'l-yo'riqlar tizimi bilan bog'liq bilimlar sohasi ekani ma'lum bo'lib qoldi.

Keng ma'noda texnologiyalashtirish obyektiv jarayon bo'lib, sifatiy muammolarni hal etish uchun ta'limni yangi tadrijiy takomil(evolution) bosqichga olib chiqish shartlaridan biri tarzida qaralmoqda (V. Bespalko, M.Klarin, T. Ilina, N. Sayidahmedov).

Umuman, zamonaviy pedagogik texnologiyalar ta'limni yangilash va o'zgartirishda muhim omil hisoblanadi. N.F.Talizina uning mohiyatini „belgilangan maqsadga erishishning oqilona usullarini aniqlashdan iborat“ deb tushuntirsa, V.P.Bespalko „pedagogik texnologiya – bu o'qituvchi amaliyotiga joriy etish mumkin bo'lgan pedagogik tizim loyihasi“ degan fikrni ilgari suradi. Xalqaro tashkilot YUNESKOning rasmiy hujjatlarida esa „pedagogik texnologiya ta'lim shakllarini optimallashtirish maqsadida texnik vositalar, inson salohiyati hamda ularning o'zaro ta'sirini inobatga olib, o'qitish va bilimni o'zlashtirishning barcha jarayonlarini aniqlash, yaratish va qo'llashning tizimli metodi“ ekani ko'rsatib o'tiladi.

Ma'lumki, ta'lim jarayoni pedagogik faoliyatni taqozo etadi. Ammo ta'lim jarayoni va uslubiy tajribalar stixiyali ravishda tashkil etilmasligi, aksincha, pedagogik texnologiya qonuniyatlariga bo'ysundirilishi lozim.

Yuqorida aytilgan ta'riflarga asoslanib, pedagogik texnologiya tamoyillarini ifodalash mumkin. Bu tamoyillar quyidagilardan iborat:

- har qanday pedagogik texnologiya oldindan loyihalalanadi;
- oldindan loyihalangan pedagogik texnologiyani amaliyotga tatbiq etishda o'qituvchilardan unchalik katta mahorat talab etilmaydi;
- ta'lim amaliyotiga tatbiq etilgan pedagogik texnologiya yakuniy natijani kafolatlaydi.

Yuqorida keltirilgan ta'riflardan ko'rinib turibdiki, dastlabki vaqtlarda pedagogik texnologiya — ta'limning maqsad va mazmunidan kelib chiqqan holda o'quv jarayonini loyihalash, deb e'tirof etilgan. Bir jihatdan qaraganda bu to'g'ri fikr, albatta. Lekin teranroq mulohaza yuritiladigan bo'lsa, uning bir yoqlama fikr ekani yaqqol ko'zga tashlanadi. Bunday nuqtayi nazardan yondashilganda o'quvchi shaxsi inkor etiladi. Bu kamchiliklarni birinchi bo'lib V.P.Bespalko payqadi. U o'zining ilmiy izlanishlarida „pedagogik texnologiya — bu o'qituvchi mahoratiga bog'liq bo'lmagan holda o'quvchi shaxsini shakllantirish borasida pedagogik muvaffaqiyatni kafolatlay oladigan ta'lim jarayonini loyihalashdir“ deya ta'kidlaydi. Ammo mazkur ta'rifda, bizningcha, endi o'qituvchining shaxsi nazardan chetda qoladi. Zero, ta'lim-tarbiyada o'qituvchining shaxsi, pedagogik mahorati, insoniy fazilatlarini, o'z kasbi va o'quvchilarga bo'lgan mehr-muhabbati o'ta muhim ahamiyatga ega. Gap bu yerda o'qituvchi mahorati haqida ketmoqda.

Umuman, o'qituvchi o'zining pedagogik tajribasi va mahoratidan kelib chiqqan holda ta'lim-tarbiyaviy ishlarni tashkil etishda topgan

didaktik topilmalar, pedagogik kashfiyotlar yangi pedagogik texnologiya hisoblanadi. Lekin pedagogik texnologiya pedagogik metoddan yoki tadbirni tashkil etish usulidangina iborat emas. U metod va usulni, tadbirni tashkil etish jarayonini va natijada erishilgan yutuq mahsulini ham qamrab oladi. Pedagogik texnologiya loyihalashtirilgan butun ta'lim-tarbiya jarayonining natijasidan kelib chiqib baholanadi.

Pedagogik texnologiya qanday qilib va qanday usullar bilan ta'lim-tarbiya ishlari tashkil etilsa, yaxshi natijalarga erishiladi, degan savolga ham javob beradi.

Shunday qilib, pedagogik texnologiya — bu shaxsni o'qitish, tarbiyalash va rivojlantirish qonunlarini o'zida mujassam etgan hamda o'qituvchining shaxsiy sifatlariga bog'liq holda natijani kafolatlaydigan pedagogik faoliyatdir.

Pedagogik texnologiyaning boshqaruvchanligi shundan iboratki, bunda ta'lim-tarbiya ishlarini rejalashtirish, tashkil etish, tashxis qilish, xulosalash, tuzatish kiritish imkoniyatlari mavjud. Bunda ta'lim-tarbiya ishlarida kutilgan natijaga erishiladi, vaqt tejiladi. Bu esa pedagogik texnologiyalarning samaradorligi demakdir.

Pedagogik texnologiyaning tasdiqlanuvchanligi (validligi) ishlab chiqilgan model yoki loyiha boshqa pedagoglar tomonidan qo'llanilganida ham xuddi o'shanday samaralar berishi kerakligini bildiradi. Bir so'z bilan aytganda, ta'lim-tarbiya ishlarini tashkil etish jarayoniga yangicha yondashilib, ijodkorlik, bunyodkorlik yo'lida mehnat qilinsa, ta'lim jarayonida yangi-yangi bosqichga ko'tariladi va yangi samaralarga erishiladi. Eng muhimi, pedagogik texnologiyalar qo'llanilganda quyidagilar ta'minlanadi:

- birinchi navbatda, o'quvchi-yoshlar va talabalarning istak-xohishi, talabi, mayli imkoniyat darajasida qondiriladi;
- o'quvchi-yoshlar va talabalarning o'quv faoliyati, o'z mehnatiga bo'lgan mas'uliyati, javobgarligi hamda burchdorligi ortadi;
- bilimlarni va kasb-hunarni mustaqil egallash malakasi shakllanadi;
- bilimini butun umri davomida o'zi boyitishi mumkinligiga ishonadi;
- erkin fikrlashga o'rganadi;
- jamiyatda o'z o'rnini tezroq topib olishga muhit-imkon yaratishga harakat qiladi.

Ta'lim-tarbiya ishlarini tashkil etishda yangi pedagogik texnologiya elementlaridan foydalanish ana shunday ezgu maqsadlarni nazarda tutadi. O'quvchi-yoshlar va talabalarga „sen mana bularni bilishing yoki qilishing kerak“ degan majburlovchi da'vatlar ortiqcha. Ularni

„bilim va kasb-hunar hayotda menga havodek zarur, men ularni, albatta, egallashim lozim va men bunga qodirman“, degan ichki ishonch bilan yashashga o‘rgatish bugungi kun pedagoglarining insoniy burchidir.

Hozirgi vaqtda o‘qitishning *aqliy hujum, muzyorar, bahs-munozara, guruhlarga bo‘linib ishlash, juft-juft bo‘lib ishlash, interfaol, intervyu, zanjir mashqi, ijodiy ish, yo‘naltirish, suratli diktant, intilish, chigil yozdi* va boshqa noan’anaviy usullari keng qo‘llanilmoqda.

Pedagogik texnologiyalar mezonlari

Ta‘lim texnologiyalari avlodining almashinishi ko‘p jihatdan ta‘lim vositalarining rivojlanishi bilan belgilanadi. Maqsad o‘quvchilarning turli ilmiy g‘oyalari va tushunchalarni o‘zlashtirib olishini ta‘minlash, ularni daliliy ma‘lumotlarni tahlil qilishga va tegishli xulosalar chiqara bilishga, shuningdek, boshqa aqliy qobiliyatlarini namoyon etishga o‘rgatishdan iboratdir. Buning uchun o‘quv-tarbiya jarayonida ta‘limning ancha murakkab vosita va usullarini qo‘llash talab etiladi.

Ilmiy asosda ishlab chiqilgan ta‘lim texnologiyalari va ularni amalda sinab ko‘rish natijalari mazkur sohada olib borilayotgan tadqiqotlarni asosan to‘rtta g‘oya atrofida birlashtirish mumkinligini ko‘rsatmoqda:

- *P.M.Erdniyevning didaktik birliklarni yiriklashtirish g‘oyasi.* Uning g‘oyasiga tayanilgan holda ta‘lim jarayonida ma‘ruza-seminar va yirik texnologiyalar joriy qilinmoqda. Chet elda ham shunga o‘xshash ishlar olib borilmoqda;

- *o‘qitish natijalarini rejalashtirish g‘oyasi* — maqsadlar qo‘yish texnologiyasi;

- *o‘quv jarayonini psixologiyalashtirish g‘oyasi* — o‘quv jarayonini psixologik bilimlar asosiga qurish. O‘smirlarning yetakchi faoliyatini va uning sabablarini aniqlash zarur bo‘lganda guruhiy ta‘limdan foydalanish maqsadga muvofiqdir;

- *kompyuterlashtirish g‘oyasi.* Bugungi kunda ta‘lim oluvchilarning aql-idrokini rivojlantirish vositasi deb qaraladi. Bundan tashqari, kompyuterdan o‘quv jarayonini boshqarish quroli sifatida ham, shuningdek, kommunikatsiya vositasi sifatida ham foydalanish o‘ta muhimdir. Aslida faqat ta‘limni kompyuterlashtirish haqida emas, balki yangi axborot texnologiyalarini, aqliy faoliyatning yangi texnologiyalarini o‘zlashtirib olish haqida gapirish o‘rinlidir.

Ta'lim texnologiyalarini tanlash va ularni amalga oshirishda ijtimoiy buyurtmalarga, davlat buyurtmalariga hamda aniq buyurtmachi (shaxs, tashkilot, iqtisodiyot sohasi)ning ehtiyojini hisobga olmoq kerak. Bunday faoliyatning ilmiy asosi pedagogika, psixologiya, menejment, marketing, sotsiologiya va huquq sohasidagi kompleks, tizimli ma'lumotlardan iborat bo'lishi lozim. Ta'lim texnologiyalarini qo'llash sohasida maxsus tayyorgarlikdan o'tgan pedagoglar va rahbarlargina bunday innovatsion faoliyatni samarali tashkil etishlari mumkin.

Hali oldimizda kasb-hunar ta'limida o'quv jarayonini texnologiyalashtirish vazifasi turibdi. Shu bilan birga, amalga oshiriladigan innovatsion texnologiyalarni asoslab berish bilan bog'liq muammolar ham mavjud. Chet el hamda vatanimiz olimlarining mazkur muammoni yoritishga bo'lgan turlicha yondashuvlarini tahlil etish natijalari shuni ko'rsatmoqdaki, hali ta'lim texnologiyalari tuzilishi va tasnifi yetarlicha ishlab chiqilmagan, kasb-hunar ta'limi tizimida ularni amalga oshirish yo'llari ko'rsatib berilmagan, ularni loyihalashning nazariy va ilmiy-metodik asoslari aniqlanmagan. Ta'lim jarayonini loyihalashtirish faqat maxsus bilimlarnigina emas, balki yangicha fikrlashni, pedagogik faoliyatda zarur bo'ladigan o'ziga xos malaka va ko'nikmalarni talab etadigan murakkab jarayondir. Hozirgi zamon didaktikasi ta'limning sintetik nazariyasini yaratish arafasida turibdi. Ehtimol, bu masalani hal etish yo'llaridan biri yetakchi psixologik, didaktik nazariya (konsepsiya)larni, ya'ni shaxs tuzilmalari, inson faoliyati tuzilishi va ta'limning tayanch mazmunini metodologik jihatdan birlashtirishdan iboratdir.

Boshqa yana shunday nazariya va konsepsiyalar borki, ular asosida pedagog-eksperimentator o'zining original texnologiyasini va hatto ta'lim konsepsiyasini ishlab chiqishi mumkin. Ammo pedagogik adabiyotlar tahlili D.G. Levites tavsiya etgan uchta nazariyaga alohida to'xtalib o'tishga imkon beradi. U aynan ana shu nazariyalar, bir tomondan, ta'lim mazmunini shaxsning rivojlanishiga muvofiq ravishda tanlashga, ikkinchi tomondan, tavsiya etilayotgan o'quv materialini ongli ravishda o'zlashtirayotgan o'quvchini tarbiyalashga imkon beruvchi nazariya qurilishida metodologik asos bo'lishi mumkin, deb hisoblaydi.

N.N. Mixaylovaning fikriga ko'ra, ta'lim texnologiyalarini kompleks yondashuv asosida qo'llash uchun (materialni didaktik jihatdan takomillashtirish va qayta ishlash asosida) quyidagi texnologiya turlaridan foydalanish mumkin:

- ta'lim mazmunini modellashtirish; pedagogik faoliyat maqsadlarini belgilash; mualliflik dasturlarini ishlab chiqish; didaktik birliklarni yiriklashtirish; materialni bayon qilishning kognitiv-grafik modellarini qo'llash texnologiyasi va boshqalar;

- ta'lim berishning predmetga asoslanilgan yoki yo'naltirilgan texnologiyalari: „to'liq o'zlashtirish“; tenglashtiruvchi tabaqalash; biror maqsadga qaratilgan ta'lim; oliy o'quv yurti ta'limi texnologiyalari;

- ta'lim berishning shaxsni kamol toptirishga moslangan yoki yo'naltirilgan texnologiyalari (ehtiyoj-motivatsion; modulli ta'lim; o'quv tadqiqoti sifatidagi ta'lim; jamoa asosida fikr yuritish faoliyati; pedagogik ustaxonalar texnologiyasi; o'quv jarayonini loyihalashtirish; hamkorlik pedagogikasi);

- ijtimoiy texnologiyalar (o'quvchining o'z shaxsini rivojlantirishi; shaxsning o'z-o'zini takomillashtirishi; valeologik texnologiyalar; kasb sohasini loyihalashtirish; o'quvchilarning darsdan tashqari faoliyatini tashkil etish va boshqalar);

- boshqaruv samaradorligi va o'quv jarayonini tashkil etish asosidagi texnologiyalar (o'qitishni individuallashtirish; dasturlashtirilgan ta'lim; ta'limning jamoa usuli, guruhiy usul; kompyuter texnologiyalari va boshqalar);

- o'quvchilar faoliyatini faollashtirish va jadallashtirish asosidagi texnologiyalar (chet el madaniyatiga kommunikativ o'rgatish; chet ellar pedagogikasi; o'quv materialini sxema va belgilar asosida o'tish; muammoli ta'lim; o'yin texnologiyalari va boshqalar).

Shuningdek, olima o'z fikr-mulohazalarini rivojlantirib, turli texnologiyalarni tanlash va ularni birlikda qo'llash moslik hamda o'zaro bir-birini to'ldirish prinsipi asosida ma'lum mezonlarga ko'ra amalga oshirilishini ta'kidlaydi:

- *metamezon*. Texnologiya asosiga qo'yilgan psixologik-pedagogik qonuniyatlar va prinsiplarni hisobga olishni nazarda tutadi;

- *maqsadga muvofiqlik mezoni*. Yangi tushunchalarni shakllantiradi;

- *predmetlik mezoni*. O'quv fanlari mazmunining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga oladi;

- *birga qo'shilish mezoni*. Ta'lim metodlarining qo'shilishi va bir-birini to'ldirishi g'oyasini aks ettiradi;

- *vaqt mezoni*. Ekstensiv yoki intensiv ta'lim metodlarining tanlashini belgilab beradi. Ularning kombinatsiyalashgan variantlari ham ehtimolda tutilishi mumkin;

• *o'quv mezon*. Talabanning imkoniyatlarini hisobga olishni belgilaydi;

• *metodik mezon*. O'qituvchining ta'lim jarayonida pedagogik texnologiyalarni amalga oshirishga tayyorgarlik darajasini belgilaydi.

Pedagogik texnologiyalar kompleksi ta'lim jarayonini loyihalashtirishning asosi bo'lib hisoblanadi va yaxshi natijalar beradi. U kasb-hunar ta'limining global maqsadlarini ham, shuningdek, ayrim fanlarni o'qitish maqsadini ham amalda ro'yobga chiqarishga imkon yaratadi.

Zamonaviy ta'lim texnologiyalari

Hozirgi kunda pedagogika nazariyasi va amaliyotida o'quv-tarbiya jarayonini tashkil etishning ko'plab variantlari mavjud. Har bir muallif yoki ijrochi pedagogik jarayonga faqat o'ziga xos, boshqacha aytganda, individual usullar olib kiradi. Shu bois pedagog-olimlar konkret ta'lim texnologiyasi muayyan muallifgagina tegishli bo'lishini e'tirof etishadi. Bu fikr to'g'ri, albatta. Biroq ko'pgina texnologiyalar o'z maqsadi, mazmuni, qo'llanilgan metodlari hamda vositalari bo'yicha ancha o'xshashliklarga ega. Shuning uchun umumiy belgilariga qarab, ularni bir necha guruhga tasniflash mumkin.

Mohiyati, metodologik va ahamiyatga molik xossalari (maqsadga yo'nalganligi, o'qituvchi bilan o'quvchining o'zaro munosabati xarakteri, ta'limning tashkil etilishi)ga ko'ra, G.K. Selevko pedagogik (ijtimoiy) texnologiyalarni quyidagi tur (sinf)larga ajratadi:

• *qo'llanish darajasi bo'yicha* — umumiy pedagogik, xususi metodik (predmetli) va lokal (modul) texnologiyalar;

• *falsafiy asosi bo'yicha* — materialistik va idealistik, dialektik va metafizik, ilmiy (ssenistik) va diniy, gumanistik va antigumanistik, antroposofik va teosofik, pragmatik va ekzistensialistik, erkin tarbiya va majburlash texnologiyalari va boshqalar;

• *yetakchi omillari bo'yicha* — psixik rivojlanish (rivojlan-tirish)texnologiyalari — biogen, sotsiogen, psixogen va idealistik texnologiyalar.

Hozirgi kunda shaxs sotsiogen, biogen va psixogen omillar-ning birgalikdagi ta'siri natijasida shakllanadi, deb e'tirof etil-moqda. Biroq ma'lum bir texnologiyada ulardan birortasi e'ti-borga olinishi yoki asosiy deb hisoblanishi mumkin.

Umuman, faqat bitta omil, metod, prinsipdan foydalanadigan monotexnologiya yo'q. Pedagogik texnologiya doimo kompleks holda qo'llaniladi. Ammo ta'lim jarayonining muayyan bir tomoniga urg'u berish bilan texnologiya o'ziga xos xususiyat kasb etadi va uning nomi ham xuddi ana shundan kelib chiqadi:

- *tajribani o'zlashtirishning ilmiy konsepsiyasi bo'yicha* assotsiativ-reflektor, bixevioristik, geshtalttexnologiya, interio-rizatorik, rivojlantiruvchi texnologiyalar alohida ajratib ko'rsatiladi. Bulardan boshqa yana juda kam tarqalgan neyrolingvistik dasturlash va suggestiv texnologiyalarni eslatib o'tish mumkin;

- *shaxs tuzilmalariga yo'naltirilganligi bo'yicha* — axborot texnologiyalari (fanlar bo'yicha bilim, malaka, ko'nikmalarni shakllantirish); operatsion texnologiyalar (aqliy faoliyat usullarini shakllantirish); hissiy-badiiy va hissiy-axloqiy texnologiyalar (estetik va axloqiy munosabatlar sohasini shakllantirish); o'z-o'zini rivojlantirish texnologiyasi (shaxsning o'z-o'zini boshqarish mexanizmlarini shakllantirish); evristik (ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish) va amaliy (ish-amaliyot sohasini tarkib toptirish) texnologiyalar;

- *mazmuni va tuzilish xususiyati bo'yicha* — ta'lim beruvchi va tarbiyalovchi, dunyoviy va diniy, umumta'lim va kasbga yo'naltiruvchi, gumanitar va texnokratik, turli sohaga oid, predmet (fan) larni o'qitishda qo'llaniladigan texnologiyalar, shuningdek, monotexnologiyalar, kompleks (politexnologiyalar) va „singib“ (tarmoqlanib) boruvchi texnologiyalar.

G.K. Selevkoning fikricha, monotexnologiyalarda butun o'quv-tarbiya jarayoni biror ustuvor (yetakchi) g'oyaga, prinsipga, konsepsiyaga asoslanadi; kompleks texnologiyalarda — o'quv-tarbiya jarayoni turli monotexnologiya elementlaridan tashkil topadi. Elementlari tez-tez boshqa texnologiyalarga kiritiladigan va ular uchun tezlashtiruvchi (katalizator), faollashtiruvchi rolini o'ynaydigan texnologiyalar „singib boruvchi“ texnologiyalar deb ataladi;

- *bilish faoliyatini tashkil etish va boshqarish turi bo'yicha* V.P. Bespalko pedagogik tizim (texnologiya)larni tasniflashning o'ziga xos modelini taklif etgan. O'qituvchi bilan o'quvchining o'zaro munosabati erkin (o'quvchining boshqarilmaydigan va tuzatishlar kiritilmaydigan faoliyati), davriy (nazorat qilinadigan, o'z-o'zini nazorat qilish va o'zaro nazorat qilish), keng qamrovli (frontal) yoki yo'nalgan (individual) va nihoyat, verbal yoki avtomatlashgan (o'quv vositalari yordamida) bo'lishi mumkin. Bu belgilarning qo'shilishi (V.P. Bespalko fikricha) didaktik tizimlar texnologiyasining quyidagi turlarini belgilab beradi:

- an'anaviy ravishda ma'ruza o'qish orqali ta'lim berish (kengaytirilgan, frontal, avtomatlashgan boshqaruv);
- audiovizual texnik vositalar yordamida o'qitish (kengaytirilgan, yo'naltirilgan, avtomatlashtirilgan ta'lim);
- „maslahat“ tizimi (kengaytirilgan, yo'naltirilgan, og'zaki);
- o'quv kitobi yordamida o'qitish (kengaytirilgan, yo'naltirilgan, avtomatlashtirilgan) — mustaqil ishlar;
- „kichik guruhlar“ tizimi (davriy, kengaytirilgan, og'zaki) — ta'limning guruhli, tabaqalangan usullari;
- kompyuter ta'limi (davriy, frontal, avtomatlashtirilgan);
- „repetitor“ tizimi (davriy, frontal, og'zaki) — individual ta'lim;
- „dasturiy ta'lim“da (davriy, yo'naltirilgan, avtomatlashtirilgan) oldindan maxsus tuzilgan dasturdan foydalanib ish yuritiladi.

Odatda, amaliyotda ana shu „monodidaktik“ tizimlarning turli kombinatsiyalari namoyon bo'ladi. Bulardan quyidagilar pedagogikada kengroq tarqalgan:

- Y.A. Komenskiyning an'anaviy klassik sinf-dars tizimi bayon qilishning ma'ruza usuli va kitob bilan mustaqil ishlash usuli kombinatsiyasi (qo'shilishi)ni ifoda etadi (didaxografiya);
- hozirgi zamon an'anaviy ta'limida didaxografiya texnik vositalar bilan birgalikda qo'llaniladi;
- ta'lim berishning guruhiy va tabaqalashgan usullari qo'llanilganda pedagog butun guruh bilan axborot almashinish, shuningdek, repetitor sifatida ayrim o'quvchilarga alohida e'tibor berish imkoniga ega bo'ladi;
- dasturlashtirilgan ta'limda o'qitishning barcha turlaridan qisman foydalaniladi va dasturli boshqaruvga asoslaniladi.

O'quvchining ta'lim jarayonida tutgan o'rni, kattalarning o'quvchiga munosabati pedagogik texnologiyada prinsipial jihatdan muhimdir. Bu o'rinda texnologiyalarning bir necha turlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

- avtoritar texnologiyalarda pedagog o'quv-tarbiya jarayoni-ning birdan-bir tanho subyekti hisoblanadi, o'quvchi esa faqat „obyekt“, „vintcha“ xolos. Ular maktab hayotini qat'iy tashkil etish, o'quvchilar tashabbusi va mustaqilligini cheklash, talablar qo'yish va majbur etish xususiyatlari bilan ajralib turadi;
- didaktosentrik texnologiyalarda o'quvchining shaxsiga e'tibor berilmaydi. Bularda ham pedagog bilan o'quvchining subyekto-byekt munosabatlari, ta'limning tarbiyadan ustunligi hukmronlik qiladi va didaktik vositalar shaxsni tarkib toptirishning eng muhim

omillari hisoblanadi. Bir qator manbalarda didaktosentrik texnologiyalar texnokratik texnologiyalar deb ataladi. Biroq keyingi atama, avvalgisidan farqli o'laroq, pedagogik munosabatlar tarziga emas, balki ko'proq ularning mazmuni xarakteriga taalluqlidir;

- o'quvchi shaxsiga yo'naltirilgan texnologiyalar. Bunda o'quvchi shaxsini kamol toptirish uchun har jihatdan qulay, ziddiyatsiz va xavfsiz shart-sharoitning ta'minlanishini, uning tabiiy imkoniyatlarini yuzaga chiqarish masalasi butun o'quv muassasasi ta'lim tizimining markaziga qo'yiladi. Bu texnologiyada o'quvchi shaxsi na faqat subyekt, balki ustuvor subyektdir; u qandaydir mavhum maqsadga erishish vositasi emas (bu avtoritar va didaktosentrik texnologiyalarga xosdir), balki ta'lim tizimining maqsadidir. Bunday texnologiyalarni antroposentrik texnologiya deb ham ataydilar. Shunday qilib, o'quvchi shaxsiga yo'naltirilgan texnologiyalar antroposentrik, gumanistik hamda psixoterapevtik yo'nalishlari bilan xarakterlanadi va o'quvchini har tomonlama, erkin va ijodiy rivojlantirishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi.

Shaxsiga yo'naltirilgan texnologiyalar orasidan insonparvarlikka asoslangan ta'lim texnologiyalari, hamkorlik texnologiyalari va erkin tarbiya texnologiyalari alohida holda ajratiladi:

- *insonparvarlikka asoslangan texnologiyalar*, eng avvalo, o'zining insonparvarlik mohiyati, shaxsni qo'llab-quvvatlash, unga yordam ko'rsatish maqsadi, psixoterapevtik yo'nalishi bilan farq qiladi. Ular o'quvchiga nisbatan hurmat va muhabbat, uning ijodiy kuchlariga ishonishni e'tirof etib, majburlashni rad qiladi;

- *hamkorlik texnologiyalari* pedagog bilan o'quvchining subyekt-subyekt munosabatlarida demokratizm, tenglik, hamkorlikni joriy etadi. O'qituvchi va o'quvchi hamkorlikda ta'limning maqsadi va mazmunini ishlab chiqadilar hamda ularga baho beradilar;

- *erkin tarbiya texnologiyalari* o'quvchining hayot faoliyati sohasida unga to'la erkinlik va mustaqillik berishga ko'proq e'tibor qaratadi. O'quvchi faoliyat turini mustaqil tanlab, ko'proq subyekt nuqtayi nazarini amalga oshiradi. Bunda u natijalarga tashqi ta'sir tufayli emas, balki ichki mayli, xohish-irodasi orqali erishadi;

- *ezoterik texnologiyalar* haqiqat va unga olib keluvchi ezoterik („anglab yetilmaydigan“, to'la tushunilmagan) bilish haqidagi ta'limotga asoslangan. Pedagogik jarayon o'quvchilarga bilim berish yoki ular bilan muloqot-munosabatga kirishishdangina iborat emas, balki haqiqatni bilish, ezoterik paradigmani anglash ishida qatnashish hamdir. Bunda inson (o'quvchi)ning o'zi Koinot bilan o'zaro ta'sirlashadi va axborot almashinadi.

G.K. Selevkoning e'tirof etishicha, ta'lim metodi, uslubi, vositalari mavjud bo'lgan ko'plab texnologiyalarning nomini belgilab beradi. Masalan: dogmatik, reproduktiv, tushuntirish-ko'rsatish, dasturlashtirilgan ta'lim, muammoli ta'lim, rivojlantiruvchi ta'lim, o'z-o'zini kamol toptirish ta'limi, dialog, kommunikativ, o'yin texnologiyalari, ijodiy va boshqa texnologiyalar ana shular jumlasidandir.

Ta'lim oluvchilar toifasi bo'yicha quyidagilar eng muhim va o'ziga xos hisoblanadi:

- o'rtacha o'quvchilarga mo'ljallangan ommaviy (an'anaviy) ta'lim texnologiyasi;
- yuqori darajadagi texnologiyalar (gimnaziya, litsey, maxsus ta'lim predmetlarini chuqur o'rganish va boshqalar);
- kompensatsiyalovchi ta'lim texnologiyalari (pedagogik tuza-tish, qo'llab-quvvatlash, tenglashtirish va boshqalar);
- turli viktimologik texnologiyalar (surdo-, orto-, tiflo-, oligofrenopedagogika);
- ommaviy maktab doirasida tarbiyasi qiyin va iste'dodli bolalar bilan ishlash texnologiyalari.

Zamonaviy texnologiyalarning katta sinfi nomlari modernizatsiyalash va modifikatsiyalash mazmuni bilan belgilanadi (ularga amaldagi an'anaviy tizim singdirib yuboriladi).

Monodidaktik texnologiyalar juda kamdan-kam hollarda qo'llaniladi. Odatda, o'quv jarayoni shunday tarzda tashkil qilinadiki, bunda ba'zi polididaktik texnologiyalar loyihalaniib, biror muallifning o'ziga xos ustuvor g'oyasi asosida turli monotexnologiyalar elementlari birlashtiriladi va yaxlit holga keltiriladi. Muhimi shundaki, omixtalashgan didaktik texnologiya o'z tarkibiga kiruvchi boshqa texnologiyalar sifatidan ko'ra yaxshiroq sifatga ega bo'lishi mumkin.

Odatda, omixtalashgan texnologiya asosiy modernizatsiyalashni xarakterlaydigan, ta'lim maqsadlariga erishishda ko'proq hissa qo'shadigan g'oya (monotexnologiya) bo'yicha nomlanadi. An'anaviy ta'lim tizimini modernizatsiyalash yo'nalishlari bo'yicha texnologiyalarning quyidagi guruhlarini alohida ajratib ko'rsatish mumkin:

— *pedagogik munosabatlarni insonparvarlashtirish va demokratlashtirish asosidagi pedagogik texnologiyalar*. Bular protsessual yo'nalishdagi texnologiyalar bo'lib, ularda shaxsga bo'lgan munosabatlar, individual yondashuv, demokratik boshqaruv va ta'lim mazmunining yorqin gumanistik yo'nalishi ustuvorlik qiladi.

Bularga hamkorlik pedagogikasi, Sh.A. Amonashvilining insonparvarlik asosiga qurilgan pedagogik texnologiyasi, E.N. Ilning adabiyotni insonni shakllantiruvchi fan sifatida o'qitish tizimi va boshqalar kiradi:

- *o'quvchilar faoliyatini faollashtirish va jadallashtirish asosidagi pedagogik texnologiyalar.* Masalan, o'yin texnologiyalari, muammoli ta'lim, V.F.Shatalovning tayanch ma'lumotlar konspektlari asosidagi ta'lim texnologiyasi, E.I. Passavning kommunikativ ta'lim tizimi va hokazo;

- *ta'lim jarayonini tashkil etish va boshqarish samaradorligi asosidagi pedagogik texnologiyalar.* Masalan, dasturlashtirilgan ta'lim, tabaqalangan ta'lim texnologiyalari, ta'limni individuallashtirish texnologiyalari, ilgarilovchi ta'lim, ta'lim berishning guruhviy va jamoaviy usullari, kompyuter, axborot texnologiyalari va boshqalar;

- *o'quv materialini uslubiy takomillashtirish va didaktik qayta ishlash asosidagi pedagogik texnologiyalar.* P.M. Erdniyevning didaktik birliklarni yiriklashtirish, V.S. Bibler va S.Y. Kurganovning „Madaniy muloqot“ texnologiyasi, L.V. Tarasovning „Ekologiya va dialektika“ tizimi, M.B. Volovichning aqliy faoliyatlarini bosqichma-bosqich shakllantirish nazariyasini amalga oshirish texnologiyasi va boshqalar;

- *tabiatni tushunish texnologiyasida* o'quvchi rivojlanishining tabiiy jarayonlariga tayanuvchi xalq pedagogikasi metodlaridan foydalanadi;

- *alternativ texnologiyalar:* R. Shteynning valdorfs pedagogikasi, S. Frenening erkin mehnat texnologiyasi, A.M. Lobkaning ehtimolda tutilgan ta'lim texnologiyasi.

A.N. Tubelskiyning „O'z-o'zini belgilash maktabi“, I.F. Goncharovning „rus maktabi“, E.A. Yamburgning „Hamma uchun maktab“i, M. Balabonning „Maktab-park“i va boshqalar kompleks texnologiyalarga misol bo'ladi.

Ijtimoiy tarbiya va texnologiya

Buyuk kelajakni yaratuvchi yangi avlodni tarbiyalash — bugungi kundagi eng dolzarb masalalardan biri. Fundamental o'zgarishlar natijasida ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy asoslar o'zgardi. Lekin bu o'zgarishlar ko'pgina hollarda „yuqori“da sodir bo'ldi va, asosan, qonuniy darajalarda yuz berdi. Ammo odamlar ongi va munosabatida o'zgarishlar juda sekinlik bilan kechmoqda.

Olimlarning e'tirof etishicha, davlat tomonidan qo'yilgan maqsadga erishish uchun yosh avlodni yangi qonunlar asosida to'g'ri tarbiyalash kerak.

Mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlar jarayoni, boshqarishning demokratik va bozor iqtisodiga o'tish, shuningdek, ta'lim, ayniqsa, tarbiya maqsadi va usullarining yangilanishi kasb-hunar tizimidagi o'quvchilarning ma'naviy qiyofasini mutlaqo o'zgartirib yubordi. Endi oldindan belgilangan stereotip bo'yicha yosh avlodni tarbiyalash vaqti o'tdi. Hozirgi vaqtda shaxsni shakllantirish uni jamiyat taraqqiyotining turli ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy tendensiyalari bilan tanishtirish asosida amalga oshiriladi. Yangi maqsadlarga muvofiq holda o'quv-tarbiyaviy jarayonni tashkil etish usullari o'zgarimoqda. Ta'limning variativ usullari, pedagogik texnologiyalar keng qo'llanilmoqda.

Tajribalar kasb-hunar ta'limi muassasalari o'qituvchilari bunday radikal o'zgarishlarga tayyor emasligini ko'rsatdi. Ayniqsa, tarbiyaviy faoliyat sohasida katta orqada qolish mavjud. Bugungi kunda tarbiyaviy ishlar bo'yicha yangi konsepsiyani yaratishni hayotning o'zi taqozo etmoqda. Endilikda ilmiy asoslangan tarbiyaviy ishlar tizimi zarur. Shu bois ushbu maqolada ijtimoiy tarbiya va u bilan bog'liq ayrim atamalar haqida so'z yuritamiz.

Ijtimoiy fanlar atamashunosligi borasida hali qat'iy fikrlar qaror topganicha yo'q. Atamalar keng va tor ma'noda ishlatiladi, ba'zan bir-birlarining ma'nosini takrorlaydi, goho ularning ma'nosi matn ifodasidan kelib chiqib talqin etiladi, ayrim atamalar borasida esa olimlar turlicha munozara yuritadilar.

Rivojlanish (taraqqiy etish) deyilganda individning jismi va psixikasidagi qaytmas, izchil o'zgarishlar jarayoni tushuniladi. Bu o'zgarish jarayoni uning kamol topishi, kichikroq xususiyat va parametrlaridan kattarog'iga o'tishi, yanada murakkablashishi tushuniladi. Insonning rivojlanishi o'z-o'zini idora qilish jarayonidan iborat bo'lib, u irsiy omillarga bog'liq va faqat ijtimoiy muhitdagina ro'y beradi.

Inson o'z hayotining dastlabki davrlarida jismoniy va ruhiy jihatdan juda tez rivojlanadi.

„Shakllantirish“ tushunchasi ham ijtimoiy tarbiyada juda keng qo'llaniladi. U biror narsani tashkil etish, yaratish, tuzushni, nimagadir ma'lum tugallanish berilganini ifodalaydi.

Tarbiya degani nima? Keng ijtimoiy ma'noda — bu jamiyatning o'z-o'zini tiklashining muhim funksiyasidir. To'plangan ijtimoiy-madaniy tajribani, axloqiy me'yor va qadriyatlarni katta avlodlardan kichik avlodlarga uzatish bo'yicha maqsadga yo'nalti-

rilgan faoliyatni tashkil etishdir. Keng pedagogik ma'noda esa, tarbiyalovchi va tarbiyalanuvchining o'zaro ta'sirini ta'minlovchi maxsus tashkil etilgan pedagogik texnologiya sharoitida shaxsning rivojlanishi hamda shakllanishini boshqarish jarayonidir. Tor pedagogik ma'noda insonda axloqiy va estetik sifatlar, me'yor va qadriyatlarning shakllanishi, maxsus xulq-atvor tajribasining uzatilishidir.

O'qitish — bu insonda maqsadga yo'naltirilgan holda aqliy qadriyatlar (bilim, uquv, malaka)ni shakllantirish jarayoni va ularni qo'llash tajribasi.

O'z-o'zini tarbiyalash — insonning oldindan belgilangan maqsadga muvofiq holda o'zini o'zgartirish va shakllantirishga yo'naltirilgan faoliyati.

Rivojlanish, tarbiya va o'qitish, shuningdek, o'z-o'zini tarbiyalash dialektik jihatdan bir-biri bilan bog'liq. Ular bir-biriga qo'shib ketadi va bir-birini to'ldiradi.

Ta'lim maqsadga yo'naltirilgan jarayon bo'lib, davlat va jamiyat, shaxs manfaatlari yo'lida o'qitish va tarbiyalash natijasidir. Bunda inson davlat tomonidan belgilangan ta'lim darajasini egalaydi.

Pedagogika — barcha yoshda va har xil toifadagi insonlarning rivojlanishi, tarbiyalanishi, o'qishi, ta'lim olishi va ijtimoiylashishi jarayonini o'rganuvchi fan (maktabgacha pedagogika, ijtimoiy pedagogika, maxsus pedagogika, androgogika va boshqalar).

Pedagogika kontekstida tarbiya va o'qitish ham fan bo'limlari hisoblanadi.

Pedagogik jarayon — pedagogik jarayon ishtirokchilarining maqsadga yo'naltirilgan va pedagogika qonunlariga bo'ysunuvchi o'zaro pedagogik ta'siri ro'y beradigan jarayon (ta'lim va tarbiya jarayoni).

An'anaviy pedagogikaning bitta muhim kamchiligi bor. U atrof-muhit omillari ta'sirini yetarlicha baholamaydi va ta'lim muassasasi doirasidagina cheklanib qoladi.

Ijtimoiy pedagogika — tarbiyani ijtimoiylashtirish kontekstida o'rganuvchi, ya'ni muhitning ta'sir ko'rsatuvchi barcha omillarni hisobga oluvchi pedagogika tarmog'i.

Ijtimoiylashtirish degani nima? Keng ma'noda — bu (va natija) insonning madaniy qadriyatlar va ijtimoiy me'yorlarni o'zlashtirish jarayoni.

Ijtimoiylashtirish insonni ijtimoiy munosabatlar tizimiga jalb etishni nazarda tutadi. Bu munosabatlarni insonning o'zi yuzaga keltiradi.

Tor ma'noda — ijtimoiylashtirish inson shakllanishiga muhitning (maqsadga yo'naltirilgan va nazorat qilinadigan ta'sirlar — ta'lim va tarbiyadan farqli o'laroq) stixiyali, nazorat qilib bo'lmaydigan ta'sir ko'rsatishi.

Ijtimoiylashtirish jarayoni ko'plab omillar ta'sirida amalga oshiriladi. Professor A.V. Mudrik ularni to'rtta guruhga birlashtiradi.

Megaomillar (*mega* — juda katta, umumiy) — kosmos, sayyora, dunyo u yoki bu omillar orqali Yerdagi odamlarning ijtimoiylashishga ta'sir qiladi.

Makroomillar (*makro* — katta) — mamlakat, elat, jamiyat, davlat ma'lum mamlakatda istiqomat qiluvchi aholining ijtimoiylashishiga ta'sir qiladi.

Mezoomillar (*mezo* — o'rta, oraliq) — katta guruhdagi odamlarning yashash muhiti (masalan, mintaqa, qishloq, shahar, poyolkada yashashi)ga qarab ijtimoiylashtirish shart-sharoiti.

Mikroomillar (*mikro* — kichik) — bu oila, qo'shni, guruhlar, tengdoshlar, xodimlar, ta'lim va tarbiya muassasalari bo'lib, ular bilan inson doimo o'zaro ta'sirda bo'ladi. Bu omillar o'zaro ta'sirda bo'lgan ma'lum odamlarga ta'sir etadi.

Ijtimoiy tarbiya atamasi bir necha ma'nolarda ishlatiladi. Keng ijtimoiy pedagogik ma'noda — bu ijtimoiy nazorat qilinadigan ijtimoiylashtirishning tarkibiy qismi bo'lib, ijtimoiy-davlat qo'llab-quvvatlashi va yordamining pedagogik yo'nalgan tizimidir. U insonning hayotga kirishishi va unda butun umri davomida me'yoriy holda faoliyat ko'rsatishi hamda yashashi uchun zarurdir. Bunda insonning ma'naviy va jismoniy jihatdan rivojlanishi uchun barcha ijtimoiy va davlat, ta'lim, tarbiya, madaniyat, sog'lomlashtirish-sport, tibbiy-psixologik, iqtisodiy, huquqni muhofaza etuvchi, mehr-sahovat va boshqa tashkilot yoki muassasalarning maqsadga yo'naltirilgan ta'sir ko'rsatishi nazarda tutiladi. Bundan asosiy maqsad insonning jamiyatda me'yoriy holda faoliyat ko'rsatishini ta'minlashdan iborat.

Ancha tor ma'noda ijtimoiy tarbiya deyilganda bir yoki bir necha yo'nalishdagi ijtimoiy-tarbiyaviy faoliyat tushuniladi. Xususan:

- bolalarni tarbiyalash va ularga ta'lim berishda oilaga ko'maklashish;
- ijtimoiy yordamga muhtoj (qariya, nogiron, yolg'iz, kam ta'minlangan)larga yordam;
- ijtimoiy ongni maqsadga yo'naltirilgan holda shakllantirish (ijtimoiy vazifalar — ijtimoiy siyosatga munosabat, salbiy hodisalarga qarshi kurash va boshqalar);

- shaxsga nisbatan insonparvar munosabatda bo‘lish, ya’ni kim aniq yordam va qo‘llab-quvvatlashga muhtoj bo‘lsa, u bilan „inson- inson“ sxemasi bo‘yicha maxsus ijtimoiy ish — faoliyat olib borish va boshqalar.

Shuningdek, ijtimoiy tarbiyani ijtimoiy pedagogikaning bo‘limi, o‘ziga xos ijtimoiy faoliyat va jamiyatning bu faoliyatni amalga oshiruvchi institutlari tizimining vazifasi tarzida ham qarash mumkin.

Ijtimoiy tarbiya institutlari tizimiga quyidagilar kiradi:

- oilaviy tarbiya instituti;
- turli o‘quv-tarbiya muassasalari (bolalar bog‘chasi, umumiy o‘rta ta’lim maktablari, litseylar, kasb-hunar kollejlari, kurslar va boshqalar);
- salomatligi unchalik yaxshi bo‘lmagan bolalar uchun tashkil etilgan(internatlar, nogironlar maktabi, sanatoriya tipidagi maktablar) muassasalar;
- qo‘shimcha ta’lim muassasalari(iqtidorli bolalar uchun);
- ijtimoiy-madaniy faoliyat bilan shug‘ullanuvchi tashkilotlar;
- sport va jismoniy tarbiya muassasalari, sog‘lomlashtiruvchi oromgohlar;
- mehr-saxovat jamg‘armalari va ijtimoiy tashkilotlar.

Yosh avlodni tarbiyalashning ijtimoiy texnologiyasi — bu jamiyatning muhim vazifasini amalga oshirishga qaratilgan ijtimoiy texnologiya tarmog‘idir. Jamiyatning muhim vazifasi esa, o‘sib kelayotgan yosh avlodni ijtimoiy hayotga, normal hayot kechirishga tayyorlashdan iboratdir.

Aniq ijtimoiy-tarbiyaviy texnologiya ma’lum ijtimoiy-tarbiyaviy muammoni hal etish uchun foydalaniladigan barcha vosita va usullarning tartib bilan qo‘llanilishi hamda ilmiy asoslanilgan tizimidan iboratdir.

Pedagogik texnologiya va shaxs muammosi

Pedagogik jarayonda texnologiya va pedagog shaxsining o‘rni haqidagi masala pedagogika fanidagi doimiy muammolardan biridir. Albatta, pedagogika fanimizning o‘z tarixi bor. Garchand unda yangicha pedagogik qarashlar, pedagogik konsepsiyalar, texnologiyalar to‘g‘risida muammo tarzida gapirilmasa-da, lekin ta’lim-tarbiya ishida shaxsning o‘rni, uning ta’lim-tarbiya oluvchiga munosabati, murabbiylik, ustozlik qonun-qoidalari, namuna bo‘lish, ibrat ko‘rsatish va boshqalar haqida an’anaviy ravishda

soʻz yuritib kelinadi. Bunda ayni davr va ayni jamiyat uchun xos boʻlgan pedagogik faoliyat mohiyatini tushunish namoyon boʻlishini koʻrish mumkin. Xoʻsh, bu masala haqida hozirgi zamon pedagogikasida nimalar deyiladi?

Albatta, bu borada hozirgi zamon pedagogikasida turli xil mulohazalar mavjud. Har qalay, pedagogik tafakkurimizning ancha-muncha „texnologiyalashganini“ kuzatish mumkin.

Hozirgi vaqtda nazariyachilar ham, amaliyotchilar ham oʻz pedagogik faoliyatlarida „texnologiya“ atamasini tez-tez tilga oladilar. „Taʼlimda texnologiya“ mavzusida matbuotda koʻplab maqolalar eʼlon qilinmoqda. Qoʻpolroq qilib aytganda, bugungi kunda „texnologiya“ „moda“ga aylanib borayotgan pedagogik atamadir. Xoʻsh, buni qanday izohlash mumkin?

„Texnologiya“ tushunchasi pedagogikaga ishlab chiqarishdan oʻzlashtirilgan boʻlib, u „standartlashtirilgan jarayon“ maʼnosini anglatadi (bunda avvaldan belgilangan izchillikda maʼlum usul va tartib-qoidalar asosida amalga oshirilgan bosqich (faoliyat)lar natijasida biz ayni materiyadan qandaydir oldindan rejalashtirilgan tayinli sifatga ega boʻlgan mahsulot olamiz; bunday mahsulot olish kafolatlangan yoki deyarli kafolatlangan boʻladi).

Albatta, yangi pedagogik texnologiyalarni qoʻllash darajasini yaxshilash, birinchi navbatda, yetarlicha oʻquv-moddiy bazani talab etardi. Shuningdek, oʻqituvchi kadrlar, muhandis-pedagoglarning mahoratini uzluksiz oshirish, mashgʻulot davomida oʻqituvchi va oʻquvchining dasturli faoliyatini joriy etish, oʻquv jarayonini maqbullashtirish, axborot texnologiyasi va texnik vositalar samarasini belgilaydigan didaktik materiallardan keng foydalanish, oʻqitish natijalarini xolis nazorat qilish, sifatli baholash va boshqalar pedagogik texnologiyalarni joriy etishning sifat koʻrsatkichlari hisoblanadi.

Bir soʻz bilan aytganda, oʻqituvchi qoʻygan maqsadiga mos holda pedagogik texnologiyalarni mavzu boʻyicha loyihalaydi va belgilangan vaqt ichida samarali didaktik (tarbiya) jarayonlarini tashkil etadi.

Bugungi kunda har bir fan oʻqituvchisi ijodkorga aylanishi, fan mavzulari boʻyicha loyiha ishlari tayyorlashi va amaliyotga joriy etishi lozim.

Zero, taʼlim jarayonini axborotlashtirish va kompyuterlashtirish, yangi pedagogik texnologiyalar ishlanmasini yaratish — pedagogikadagi inqilobiy burilish hisoblanadi.

Pedagogik texnologiyaprinsiplaridan biri „egiluvchanlik“ hisoblanadi. U pedagogik texnologiyaning qoʻllanish sohalarini taʼlim

mazmuni hajmiga mos holda birmuncha kengaytiradi. Gap shundaki, u yoki bu mavzu bo'yicha loyihalangan texnologiya hech bo'lmaganda fan bo'limlari chegarasida „egiluvchanlik“ xususiyatiga ega bo'lishi kerak. Bunda o'qituvchida fan mavzulari bo'yicha didaktik jarayon tuzilmasini tashxisli, maqsadga muvofiq tarzda almashtira olish yoki qaytadan qurish imkoniyati mavjud bo'ladi.

„Egiluvchanlik“ prinsipi asosida loyihalangan yaxlit pedagogik texnologiyalar uzluksiz ta'lim tizimi uchun qo'l keladi. Bu yerda fan dasturi mavzulari bo'yicha o'quv elementlari va ularning mazmuni hajmi jihatdan o'zgaradi, xolos. Misol uchun, fizika faniga tegishli „Elektrolitlarda elektr toki“ mavzusi bo'yicha oliy o'quv yurti talabalari uchun loyihalangan texnologiyaga qisman o'zgartirishlar kiritgan holda, uni kasb-hunar kolleji o'quvchilari uchun ham qo'llash mumkin. Bu yerda o'quv materialining hajmi va o'quvchilarning yuklanganlik darajasi hisobga olinadi.

Boshqa ko'plab so'zlar kabi „texnologiya“ atamasi ham o'zida hissiy mazmun, psixologik holat, hatto qandaydir nuqtayi nazar (qarash) xarakteridagi ma'no tashiydi. Bu qarashni quyidagicha izohlash mumkin: texnologiyaga katta ishonch bilan qaragan inson o'z faoliyatida erishgan yutuqlarini faqat: 1) material sifatiga; 2) uni qayta ishlashning to'g'ri texnologiyasiga; 3) xodim (ishchi)ning kasbiy mahoratiga bog'liq, deb hisoblaydi.

Bundan ko'rinadiki, ishchi (xodim)ning shaxsiy sifatiga deyarli hech narsa bog'liq emas. Bu juda jo'n qarash, albatta. Bu jarayonda qanday inson ishtirok etayotganiga, ya'ni uning xudbin yoki al-turist, mas'uliyatli va mustaqil, yengil tabiatli va infantil, ijtimoiy bog'liq bo'lmagani yoki konformizm maylligidan qat'iy nazar natija kafolatlanadi, degan xulosaga olib keladi. Bu yerda pedagogik jarayonning o'zi standart (noijodiy) va shaxssiz, oson rejalashtiriladigan va amalga oshiriladigan jarayon tarzida tushuniladi.

Bugungi kunda „texnologiya“ atamasini bunday mazmunda qabul qilish va ishlatish ko'plab pedagog-olimlar va pedagog-amaliyotchilarimizga xosdir. Ravshanki, bizning pedagogika fanimiz rivojlanishining o'ziga xos qonuniyatlari mavjud. Bu rivojlanishning ma'lum bosqichida pedagogik jarayonda pedagogik texnologiyaning o'rnini yuqori qo'yishga olib keldi. Nima uchun shunday bo'ldi? Ehtimol, pedagogik jarayonda yaxshi texnologiya muvaffaqiyat kafolatidir?

O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi tizimida yangi pedagogik texnologiyani qo'llashning o'ziga xos jihatlari shundaki, o'quvchilar nazariy va amaliy darslarda bevosita ishlab chiqarishning

„jonli“ obyektlari bilan ish ko‘radilar. Bu obyektlar kasb-hunar kollejining ixtisoslashganligiga bog‘liq holda tasniflanadi.

O‘quvchilar ta‘lim jarayonida ishlab chiqarishga oid u yoki bu texnologiyalarning tuzilmasi, zaruriy jihozlarning tuzilishi, ishlash prinsiplari, yaratilayotgan mahsulotga qo‘yilgan texnik (agrotexnik) talablar, ish jarayoni mazmuni, amallarni bajarish ketma-ketligi, nazorat turlari bilan chuqur tanishadilar. Demak, bu yerda texnologiyalarni „o‘rgatish texnologiyasi“ haqida gap boryapti. Bu texnologiya o‘quvchilarning abstrakt (mavhum) tafakkurini tezkor holatda amaliyotga ko‘chirish bilan baholanadi. Bo‘lajak mutaxassis texnologik jarayonni amaliy mashg‘ulotlarda kuzatadi, keyingi bosqichlarda (ishlab chiqarish ta‘limida) esa „mutaxassis“ sifatida uni boshqaradi va nazorat qiladi. Ana shu faoliyatning maqsadga muvofiqligini ta‘minlash bu tizimda qo‘llanilayotgan pedagogik texnologiyalardan kutilgan asosiy natija bo‘lishi kerak.

Rossiyalik pedagog-olim V.I.Suluskiyning e‘tirof etishicha, ko‘plab pedagog-olimlar metallarni qayta ishlash texnologiyasi va pedagogik texnologiya (tarbiya texnologiyasi) o‘rtasida prinsipial farq yo‘qligi haqida gapiradilar. Biroq pedagogik faoliyatda yutuqqa osonlikcha erishilmaydi. Zero, tarbiyachining ishi frezerchi yoki chilangarning ishi kabi oson emas. Chunki natija jarayonning texnologik to‘g‘riligiga bog‘liq. Tarbiya ishida muvaffaqiyatga erishish uchun, eng avvalo, talaba-yoshlarning hurmatiga, mehr-muhabbatiga sazovor bo‘lish kerak. Buning uchun esa tarbiyachi tarbiyalanuvchini astoydil va sadoqat bilan yaxshi ko‘rishi zarur. Ustoz-murabbiy, tarbiyachi talaba-yoshlarni o‘z hayotining mazmuni va ma‘nosi deb bilsa, tilida emas, dildan yaxshi ko‘rsa, ularga mehr qo‘ysa, bu — shaxsning alohida insoniy sifati. Af-suski, talaba-yoshlarni bunday yaxshi ko‘radigan kattalar hayotda juda kam uchraydi. To‘g‘ri, yoshi ulug‘lar talaba emas. Lekin ular o‘zga olam bo‘lsa-da, o‘zlarini talaba-yoshlardan ajratishmaydi, „biz“ deb gapiradilar. Talaba-yoshlar hayotini o‘z hayoti deb biladi. Ularning har birini o‘zining bir bo‘lagi tarzida his qiladi. Demak, bunday odamlar talaba-yoshlar bilan alohida insoniy munosabat o‘rnatishga o‘rgangan shaxslardir. O‘quvchi-talaba o‘qituvchi-murabbiyning o‘z hayotida ishtirok etayotganiga ishonch hosil qilishi lozim. Haqiqatan ham, ta‘ma qilmasdan o‘zgalarni tarbiyalashga intilish insonning o‘z-o‘zini tarbiyalashida muhim omildir.

Ma‘lumki, ta‘lim berish bilan birga tarbiyaviy ishlarni to‘g‘ri yo‘lga qo‘yish o‘ta muhim hisoblanadi. Shu bois zamonaviy tarbiya texnologiyasini ishlab chiqish ham o‘ta dolzarb masalalardan biridir.

Bugun tarbiya maqsadi avtoritar pedagogika maqsadidan farqli o'laroq, erkin shaxsni shakllantirishdan iborat. Zero, bugun ixtiyoriy tarzda amalga oshirilayotgan tarbiya ishlarini qat'iyon ilmiy asoslangan pedagogik tizim doirasida olib borish lozim. Tarbiyalanganlik (mafkuraviy, ma'naviy-axloqiy va hokazo) ma'lum pedagogik tizim doirasida kechadigan pedagogik jarayon mahsulidir.

Tarbiya jarayonlarini aniq belgilangan maqsadga mos holda tashkil etish va boshqarish kerak. Bunda faol tashkiliy shakllardan foydalanish, o'quvchilarning bu jarayonlarda nafaqat „obyekt“, balki „subyekt“ sifatida ishtirok etishi ko'zlangan natijani kafolatlashga zamin yaratadi. Pedagogik texnologiya bir vaqtning o'zida tarbiya komponentlarini mujassamlashtirgani uchun ham boshqa har qanday texnologiyalar (sanoat, tibbiyot, axborot va boshqa)dan ajralib turadi.

Bugungi kunda talaba-yoshlarni tarbiyalashga bel bog'lagan inson qanday shaxsiy va insoniy sifatlarga ega bo'lishi kerak? Bizning nazarimizda, aynan qiyin o'tish davrida pedagogikamiz uchun aniq maqsadga intilgan, sobitqadam, barqaror tabiatli, ma'naviy jihatdan kuchli, yorqin hissiyot egasi bo'lgan, ta'magirsiz, fidoyi, nihoyatda sodiq, o'ta mas'ul (u odamlar tashvishida va hamma narsani boshqalardan ko'ra yaxshiroq qilishga intilib yashayotganidan faxrlanishi kerak), kamtar, juda ham sofdil, ish faoliyatida mahsuldor va ijodkor, katta yutuqlar sohibi, hech qanday xavf-xatardan qo'rqmaydigan, dadil, irodali va qat'iyatli, tartib-intizomli, chidamli, sabr-toqatli, mustaqil fikrlaydigan, ko'p narsani bilishga qiziqadigan, tarbiya muammolariga juda katta qiziqish bilan qaraydigan shaxslar kerak. Eng avvalo, u ta'lim-tarbiyaning maqsadi haqida aniq tasavvurga, inson shaxsini yoki „yangi inson“ni tarbiyalash borasidagi dasturiga ega bo'lishi zarur. Boshqacha aytganda, uning tarbiyalanuvchilari kelajakda qanday odam bo'lib yetishishlari to'g'risida aniq tasavvurga ega bo'lishi va ularning kelgusida, albatta, ana shunday, ya'ni aniq maqsadli inson bo'lib kamol topishiga ishonishi lozim. Bunday xulq-atvorli pedagoglar o'z tarbiyalanuvchilarini o'zlarining insoniy qadriyatlarini kuchiga ishontira oladilar.

Xuddi ana shu ishonchni talaba-yoshlar ongiga singdira bilish ular shaxsini shakllantirishda qudratli omil bo'ladi.

Bugungi unib-o'sib kelayotgan yoshlarimizga havas qilsa arziydi. Nazarimizda, bugungi kunda yangi adabiyotimizda yoshlar haqida haqiqatni kam yozishmoqda. Biz juda yaxshi bilamizki, bugungi kun yoshlari nihoyatda ajoyib! Ularning shiddati, orzu-armonla-

ri, yaratuvchanligi, intilishlari haqida hikoya qilmoq zarur. Ha, bugungi kun yoshlarida biz go'zallik timsolini ko'raylik. Yoshlarimizni qanday ko'rishni orzu qilsak, ularda xuddi ana shu fazilatlarni shakllantiraylik. Ularning insoniy bo'lib, kamol topishi uchun shart-sharoitlar yarataylik. Xuddi ana shunday bo'lyapti ham. Bugungi zamonaviy va texnik vositalar bilan jihozlangan akademik litsey va kasb-hunar kollejlari bunga dalil va kafolat emasmi?

Y. Mahmudov esa pedagogikaning dialektik xarakterga ega ekanini ta'kidlaydi. Shu bois u mutlaq „to'g'ri pedagogik tizim yoki tadbirlar“ ni o'rnatish mumkin emasligini ko'rsatib o'tadi. Albatta, bu mulohaza pedagogik texnologiyaning natijani kafolatlaydigan qudratli kuchiga soya tashlaydigandek tuyuladi. Lekin „pedagogika dialektik xarakterga ega ekan“, pedagogik jarayonni standartlashtirib bo'lmaydi. Chunki u o'z mohiyatiga ko'ra ijodiy jarayondir. Pedagogik jarayonni boshqarish uchun tayyor narsani amalga oshirib yoki aytganni qilib ketaveradigan o'qituvchi emas, balki ijodkor shaxs kerak.

Bizning nazarimizda, pedagogik texnologiya kuchiga haddan ortiq ishonib ham bo'lmaydi. Chunki pedagogik jarayonning mohiyati shaxsga bog'liq. Pedagogikada tarbiya beruvchining shaxsiy sifatleri hal etuvchi ahamiyatga ega. Har qalay, hozirgi o'tish davri sharoitida prinsip jihatdan ommaviy tarbiyani yoppasiga amalga oshirishning hozircha imkoni bo'lmasa kerak. Chunki hozir barcha ta'lim muassasalarida pedagogik jarayonlarni boshqara oladigan, ayniqsa, katta harflar bilan yoziladigan Shaxslar yetishmaydi. Axir, birdaniga yangi avlodni tarbiyalab, voyaga yetkazishning imkoni ham yo'q-da. Xuddi shu ma'noda ba'zi pedagog-olmlar yaxshi pedagogik texnologiyalardan foydalanish hisobiga pedagogikada yutuqlarga osongina erishish mumkin, deb ham o'ylashadi. Lekin bu biz o'ylaganchalik oson ish emas. Bu yerda o'qituvchilarning ijtimoiy mavqeyi, ya'ni ularning jamoa tarafidan e'tirof etilgani yoki ko'pchiligi ayollar ekanini, pedagogika institut va universitetlarimiz pedagoglarni tarbiyalamasligini, aksincha, mutaxassis-fan o'qituvchilari, maxsus fan o'qituvchilari, muhandis-pedagoglar tayyorlashini e'tiborga olish lozim bo'ladi. Bundan tashqari, pedagogika nazariyasi amaliyotdan biroz uzilib qolgan. Bunday holda faqat yaxshi pedagogik texnologiyaning natijalariga ishonib yashash pedagogik tizimni kuchsizlantirib qo'yishi mumkin.

Demoqchimizki, talaba-yoshlarni kim tarbiyalasa, kim o'qitsa ham bari-bir to'g'ri pedagogik texnologiya tufayli, albatta, yutuqlarga erishamiz, degan tushuncha kelib chiqmasligi kerak. Aks holda, bu

pedagogika fanidagi „texnologizmga ishtiyoqmandlik“dan boshqa hech narsa emas. Ammo bu ishtiyoqmandlik o‘tkinchi hodisa bo‘lishi mumkin. Ba‘zan u haqiqat emas, yolg‘on yo‘llarga ham boshlaydi. Aslida esa, yaxshi pedagogik texnologiya — pedagogik jarayonning muhim va kerakli tarkibiy qismidir. Biroq u pedagogik jarayonning asosiy va hamisha muvaffaqiyatni kafolat (ta‘min)-laydigan elementi bo‘lmazligi mumkin. V.P. Bespalkoning „qat‘iy ilmiy asosda loyihalangan va sinf xonasida aniq amalga oshirilganda muvaffaqiyat (natija)ni kafolatlaydigan pedagogik jarayonlari“ reallikda emas, tasavvurda bo‘lishi mumkin. Baxtga qarshi, utopik fikrlashga o‘rganib qolgan shaxslar bunday psixologik bemorlikdan to‘la qutila olmaydilar, ular bir utopik e‘tiqoddan voz kechib, boshqasini topadilar, xolos.

Haqiqatda esa, pedagogik jarayonda tarbiya beruvchi va tarbiyalanuvchilarning insoniy bog‘lanishlari asosiy omil hisoblanadi. Bu insoniy bog‘lanishlarni esa tarbiyachining shaxsiy sifatlari belgilab beradi. Tarbiyalamoq va ta‘lim bermok uchun inson katta harflar bilan yoziladigan pedagogik Shaxsga aylanishi zarur. Demak, bolalar, o‘quvchilar, talabalar bilan ishlash ishtiyoqi bo‘lgan odamlarni pedagogikaga ko‘proq jalb etish zarur. Ularni tarbiyalash kerak, albatta. Ammo biz qanday qilib bu ishning uddasidan chiqish mumkinligi haqida kamroq o‘ylaymiz. Haqiqatan ham, hozirgi sharoitda pedagogika fanimizda yangi texnologiyalar va ular haqidagi ma‘lumotlar juda kam. Yangiliklarni esa pedagog Shaxslar yaratadi. Bugungi kun pedagogikasiga ana shunday yaratuvchi Shaxslar kerak. Busiz ta‘limda ham, tarbiyada ham to‘laqonli yutuqqa erishib bo‘lmaydi.

Pedagogik texnologiyalarni o‘zlashtirish muammosi

Zamonaviy ta‘lim tizimidagi yangi pedagogik texnologiyalarni, o‘quvchilarga ta‘lim-tarbiya berishning ilg‘or usullarini o‘zlashtirib olish oson ish emas. Chunki ta‘lim modellari doimiy ravishda o‘zgartiriladi va ularning yangilari yaratiladi.

Ta‘lim modellari davriy ravishda almashinadi. Bu esa pedagoglar ish sifati mezonlarining o‘zgarishiga olib keladi. Oqibatida yangi mezon talablariga javob bera olmaydigan pedagoglar ko‘payadi. Ayniqsa, bu hol kasb-hunar ta‘limi tizimida sezilarli darajada kuzatiladi. Chunki bu soha kadrlarining ko‘pchiligi oliy o‘quv yurtlarida ta‘limning qat‘iy pedagogik modeli asosida o‘qigan hamda tajriba

orttirgan yoki ular umuman pedagogik faoliyatga tayyorlanmagan (maxsus fanlar o'qituvchilari va ishlab chiqarish ustalarining ko'plari malakali mutaxassis-amaliyotchilardir). Inson nimanidir mukammal bilishi yoki biror kasbni yaxshi egallagan bo'lishi mumkin. Lekin bu uning o'z bilimi va kasbini boshqalarga yaxshi o'rgata olish qobiliyatini bildirmaydi. Afsuski, bu hol ko'pincha e'tibordan chetda qoladi.

O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalari pedagoglari aqliy faoliyat bilan bog'liq umumiy madaniyatni (fikrlash, xotira, qabullash, tasavvur va diqqat) hamda muomala va xulq-atvor madaniyatini, shuningdek, pedagogik madaniyatni yaxshi egallagan bo'lishi kerak.

Zamonaviy o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasasiga ishga kelgan har bir inson pedagogik faoliyatida o'z imkoniyatlarini xolis baholay olishi, o'zining kuchli va kuchsiz tomonlarini yaxshi bilishi, pedagogik faoliyat asoslarini mustaqil egallash jarayonida u o'zida kasbiy ahamiyatga ega bo'lgan qanday zaruriy sifatlarni shakllantirishni aniq tasavvur qilishi lozim. Bundan ko'rinadiki, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalari pedagoglari o'z kasbiy mahorati darajasini muntazam baholab borishlari uchun ularga doimo uslubiy tavsiyalar berib borilishi kerak. Pedagogning kasbiy mahorati qanchalik yuksak bo'lsa, u o'z zimmasidagi masalalarni shunchalik sifatli bajara oladi.

O'qituvchilik kasbini tanlagan har bir kishi o'zi o'qitadigan va tarbiyalaydigan o'quvchi-yoshlar taqdiri uchun mas'uldir. Ta'lim jarayoni o'qitishning maqsadga yo'naltirilgan tashkil etuvchilari majmuyi sifatida o'quvchilarning rasmiy ravishda emas, balki real holda yuqori sifatli bilim olishiga va tarbiyalanishiga, erkin rivojlani-shiga imkoniyat tug'dirishi lozim.

Yosh avlodga ta'lim-tarbiya berishning ijtimoiy texnologiyasi — bu jamiyatning muhim funksiyasini amalga oshirish, ya'ni yosh avlodni ijtimoiy hayotga jalb etish va ularni mustaqil hayotga tayyorlash borasidagi ijtimoiy texnologiya sohasidir.

Pedagogik faoliyatda muvaffaqiyatga erishishning asosi va zaruriy sharti o'quvchini shaxs sifatida tushunishdir. Bunda pedagog o'quvchining qadriyatlariga bo'lgan munosabati, xulq-atvori va ijtimoiy mavjudlikni baholash modeli o'zining mos kelish-kelmasligidan qat'iy nazar uni tushunishi va qabul qilishi zarur. Bu hol o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi tizimi pedagoglari oldiga rivojlantiruvchi, umuman, shaxsni kamol toptirishga yo'naltirilgan pedagogik texnologiyalarni o'zlashtirish jarayonida o'zlarining tashkilotchilik, muloqot o'rnata bilish qobiliyatini uzluksiz ravishda takomillashtirib borish vazifasini qo'yadi.

Faylasuf-olim S. Mamashokirovning ta'kidlashicha, texnologik yondashuv yuksak darajadagi oxirgi natijani kafolatlaydi, ya'ni u statik (biror aniq fanni o'rgatishda metodik tizimlarga jamlangan) tajribaga emas, balki shaxs rivojlanishining obyektiv psixologik qonuniyatlariga va uning xulqi o'zgarishiga tayanadi. To'plangan tajribani tavsiflashga va uni o'qitish jarayonini tashkil etishning yangi metod va shakllariga olib kirishga imkon beradi.

Aniq ijtimoiy tarbiya texnologiyasi ma'lum ijtimoiy tarbiya muammosini echish uchun foydalaniladigan vositalarni qo'llash tizimidan iboratdir. Albatta, bu tizim ilmiy asoslanilgan bo'lishi lozim.

Bugungi kunda pedagogik texnologiyani aniqlashtirish va undan foydalanish borasida turlicha qarashlar mavjud. Ko'plab mualliflar „ta'limni va tarbiyaviy ishlarni texnologiyalashtirish pedagogik faoliyatni real loyihalashga imkon beradi“ degan fikr-dalar.

Pedagogik texnologiyada o'qitishning rejalashtirilgan natijalari haqida, ta'lim oluvchilar bilimining ayni vaqtdagi holatini tashxis qilish vositalari to'g'risida tasavvurlar, ta'lim modellari to'plami va aniq shart-sharoitlar uchun optimal modelni tashlash mezonlari mavjudligi muhim hisoblanadi.

N. N. Mixaylova o'zining ilmiy izlanishlarida pedagogik texnologiyaning o'ziga xos uchta belgisini, ya'ni uning protsesual kategoriya ekanini, obyekt holatini o'zgartirish metodlari majmuyi sifatida taqdim etilishini, samarali va tejamkor o'quv-tarbiyaviy jarayonlarni loyihalash va ulardan foydalanish uchun asos bo'lishini ko'rsatib o'tadi.

Rossiyalik olim V.P. Bepalko pedagogik texnologiyaning teran ma'nosi quyidagi hollarda yorqin ifodalanishini e'tirof etadi. Uning fikricha, pedagogik texnologiya, birinchidan, pedagogikadagi ekspromptlardan xoli bo'lish va ta'lim jarayonlarini loyihalash; ikkinchidan, o'quvchining o'qish-bilish faoliyati tuzilishi va mazmunini ishlab chiqish; uchinchidan, o'quvchining o'quv materiallarini o'zlashtirish sifatini, uning shaxs sifatida kamol topish darajasini nazorat etish va maqsadli tashxis qilish; to'rtinchidan, o'quv-tarbiya jarayoni tarkibiy qism (komponent)lari mazmundorligi va tuzilishi yaxlitligi tamoyilini joriy etish imkonini beradi.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, hozirgi vaqtda kasb-hunar ta'limi tizimida qo'llanilayotgan pedagogik texnologiyalarning nazariy asoslari yetarli darajada ishlab chiqilgan emas. Bundan tashqari, pedagogik texnologiyalarga oid adabiyotlar juda kam.

Pedagogik texnologiyalarni o'zlashtirish uzoq davom etadigan murakkab jarayondir. Ko'pgina pedagoglarda mehnat staji bilan bog'liq muammolar yuzaga keladi, ya'ni ularning mehnat staji qancha ko'p bo'lsa, ular rivojlantiruvchi, shaxsni kamol toptirishga yo'naltirilgan pedagogik texnologiyalarning metod va shakllarini shuncha qiyinlik bilan o'zlashtiradi. Amaliyot shuni ko'rsatadi, texnikaviy bilimlarni va ishlab chiqarish faoliyati bilan bog'liq tajribalarni egallagan pedagoglar pedagogik texnologiyalarni juda tez o'zlashtirib oladilar. Chunki o'qitish texnologiyasini va ishlab chiqarish jarayonini loyihalashda mantiqiy yaqinlik (maqsadli tashxis, natijaga erishish, tejamkorlik, algoritmlanuvchanlik, loyihalanuvchanlik, boshqaruvchanlik, to'g'rilanuvchanlik, vizualizatsiya va boshqalar) mavjud. Bundan tashqari, ular qirg'oqda turib suzishni o'rgana olmasliklarini, ya'ni kasbiy faoliyatga faqat ma'ruzalar tinglab o'rganib bo'lmashligini yaxshi tushunishadi. Uquv faqat amaliy faoliyat asosidagina shakllanadi. Uquvga ega bo'lish uchun ishning qanday bajarilishi haqidagi ma'ruzani tinglashning o'zigina yetarli emas.

O'quv mashg'uloti rejasiga trening blokini kiritish o'quv guruhini yana kichik guruhlarga bo'lishni talab etadi. Chunki har bir o'quvchi yangi tajribani boshqa o'quvchilardan eshitib emas, balki o'zi amalda o'rganishi va shu bilan bog'liq kechinmalarni boshidan kechirishi lozim.

O'quvchilar o'qishdan keyingi amaliy faoliyatlarida qiynalib qolmasliklari, muammoli kasbiy holatlarni o'qish jarayonida modellashtirish va ularni qanday hal etish yo'llarini o'rganish uchun ma'ruzalar paytida zaruriy bilimlarni o'zlashtirib olishi lozim. Albatta, amaliy ahamiyatga ega bo'lgan barcha vaziyatlarni o'quv jarayonida batafsil qarab chiqishning imkoni yo'q. Shu sababli kasbiy ahamiyatga ega bo'lgan uquvlar bilan bog'liq namunaviy holatlarni ko'rib chiqish va olingan nazariy bilimlarni amaliy faoliyatda qo'llay olish malakasini shakllantirish muqimdir.

Bu hol o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalari o'qituvchilari rivojlantiruvchi, shaxsni kamol toptiruvchi xilma-xil pedagogik texnologiyalarni o'zlashtirishi hamda ana shu texnologiyalar asosida o'quvchilarga akademik bilimlarni ta'sirchan tarzda o'rgatishi va ularning kamol topib, rivojlanib borishiga mos holda o'zlarini ham o'zgartirishi zarurligini bildiradi.

Agar qo'llanilgan ta'lim texnologiyalari asosida shaxs o'zini ma'lum darajada kamol toptira olsa, uning sekin-astalik bilan bo'lsada, hayotda o'zi uchun to'g'ri yo'l topa olishiga ishonch hosil qilish mumkin.

Ayniqsa, hozirgi sharoitda o'qitishning zamonaviy elementi hisoblanmish loyihalar metodini o'zlashtirish pedagoglar uchun dolzarb masaladir. U insonning aqliy va amaliy faoliyati sohasida o'ziga xos yangiliklarni dadillik bilan olg'a surishni, masalani hal etishga noan'anaviy yondashishni anglatadi.

O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi doirasida loyihalar metodini o'quvchilarning real hayotiy amaliyot bilan uzviy bog'liq ravishda yangi bilimlarni o'zlashtirishiga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyasi tarzida qabul qilish mumkin. Bunda o'quv-izlanishga tayangan holda ularda o'ziga xos uquv va malaka shakllantiriladi. Boshqacha aytganda, loyihalar metodi o'qitishning shunday usuliki, bunda o'quvchilarning o'zlari bevosita bilish faoliyatiga faol jalb etiladi, o'quv muammosini mustaqil shakllantiradi, zarur axborot-ma'lumotlarni to'playdi, muammoni hal etish variantlarini rejalashtiradi, xulosalar chiqaradi, o'z faoliyatini tahlil etadi, yangi o'quv va hayotiy tajribaga ega bo'ladi.

Loyihalar metodini ta'limning istagan bosqichida, turli yoshdagi va turli toifadagi o'quvchi yoki tinglovchilar bilan ishlashda, murakkablik darajasi turlicha bo'lgan materiallarni o'rganishda qo'llash mumkin. Uni har qanday fanning o'ziga xos xususiyatlariga moslashtirsa bo'ladi. Xuddi ana shu ma'noda uning universalligi namoyon bo'ladi.

O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi amaliyotida loyihalar metodidan foydalanish quyidagi maqsadli yo'nalishlarga ega:

- o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish;
- o'quvchilarda uzluksiz mustaqil ta'lim konsepsiyasining asosiy tamoyillariga muvofiq keluvchi o'quv kompetensiyasi(mavqeyi)ni shakllantirish;
- o'quvchilarda umumuquv va kommunikativ xarakterdagi uquv va malakalarni shakllantirish.

Loyihalar metodi o'quvchilarni zaruriy axborotlarni topishi, ularni tanqidiy va ijodiy o'rganishi, olgan bilimlarini amalda bevosita qo'llashi uchun tashkiliy-uslubiy asoslar yaratishga xizmat qiladi.

Loyihaviy faoliyat doirasida o'quvchilarda o'ziga xos uquv va malakalarni shakllantirish hamda rivojlantirish uchun muhim asoslar yaratiladi.

Loyihalarni alohida o'quvchi yoki butun guruh uchun qo'llash mumkin. Mazmun va o'quv faniga bog'liqligiga ko'ra loyihalar monopredmetli va predmetlararo loyihalarga ajratiladi. Shuningdek, ular davomiyligiga ko'ra qisqa muddatli (kichik-loyiha), o'rta muddatli va uzoq muddatli loyihalarga ajratiladi;

Loyihaviy faoliyatning maqsad-mazmuniga asosan loyihalar axborot, tadqiqot, ijodiy, amaliy-yo'naltirilgan xarakterda bo'ladi.

O'qitish texnologiyasi tushunchasi

Mutaxassislar tayyorlash sifatini takomillash-tirish yo'llarini axtarish ta'lim muassasalarini ta'lim va o'qitish mazmunini ham, ta'lim jarayoni texnologiyasini ham qayta ko'rib chiqishga majbur etadi. O'qitishning yangi metod va uslublarini ishlab chiqish, o'quv jarayonini tashkil etishning yangi shakllarini yaratish, pedagogik faoliyatga mutlaqo yangi o'quv vositalari va texnologiyani joriy etish ta'limda ilmiy-texnika taraqqiyoti yutuqlarini tadbiq etish uchun katta imkoniyatlar beradi.

„Texnologiya“ atamasi texnokratik ma'noga ega. Shuning uchun ham, u pedagogik jarayonga nisbatan tadbiq etilishi borasida uzoq yo'lni bosib o'tdi. Pedagogik faoliyat o'z yakuniga ko'ra san'at bo'lgani bois, uni qat'iy reglamentga solish, texnologiyalashtirish yaramaydi, degan qarashlar ham mavjud. Ammo faoliyati texnika, muhandis (injener)lik ishi bilan bog'liq bo'lgan kishilar, aksincha, o'qitishning pedagogik masalalarni hal etishning eng maqbul (optimal) variantini ta'minlovchi shakl, metod va vositalarini tanlash hamda qat'iy qo'llashni da'vat etdilar. 1980- yillarning boshlarida predmet bo'yicha o'quv-uslubiy kompleksni yaratish borasida tavsiyalar e'lon qilingan edi. Uning tarkibiy qismlaridan biri o'quv-texnologik xarita bo'lib, unda mashg'ulotni o'tkazishning qat'iy rejasi, aniq belgilangan vaqt, o'qitish metodi va vositalari ko'rsatiladi. Biroq tajribali, masalaga ijodiy yondashadigan pedagoglar bunda har bir o'quv guruh bilan o'ziga xos tarzda ishlashga to'g'ri kelishini e'tirof etib, o'quv-texnologik xaritaning inkor etishgan edilar. Shunday bo'lsa-da, „o'qitish texnologiyasi“ atamasi pedagogik muhitda tez-tez qo'llaniladigan bo'lib qoldi.

Shuni ta'kidlash joizki, „texnologiya“ atamasi ta'lim sohasida turli ma'noga ega bo'lgan har xil so'z, masalan, „pedagogik texnologiya“, „ta'lim texnologiyasi“, „tarbiya texnologiyasi“, „o'qitish texnologiya“ tarzida foydalaniladi.

O'qitish — o'qituvchi va talabaning maqsadga yo'naltirilgan va reja asosida amalga oshiriladigan o'zaro bog'liq faoliyatidan iborat bo'lib, uning natijasida talaba bilimlar tizimini, uquv va malakalarni o'zlashtiradi, kasbiy tajribaga ega bo'ladi, ijodkorlikka o'rganadi, bilish qobiliyatini rivojlantiradi.

O‘qitish texnologiyasi — bu qo‘yilgan maqsadlarga samarali erishishni ta’minlovchi ta’lim berish shakllari, metod va vositalarini o‘z ichiga qamrab olgan o‘qitish mazmunini amalda joriy etish usulidir.

Biror fanni o‘qitish texnologiyasini tanlash yoki ishlab chiqish o‘qituvchining shaxsiy e’tiqod-qarashlariga bog‘liq bo‘lib, bu uning pedagogikadagi individual uslubini tashkil etadi. Ammo o‘qitish texnologiyalari ta’limning ustuvor maqsadlarini amalga oshirish bilan bog‘liq holda mustaqil pedagogik mezon ham bo‘lishi mumkin. Ularning ayrimlari umumiy qabul qilingan nomlanish, masalan, „dasturlashtirilgan o‘qitish“, „muammoli o‘qitish“ nomi bilan ataladi.

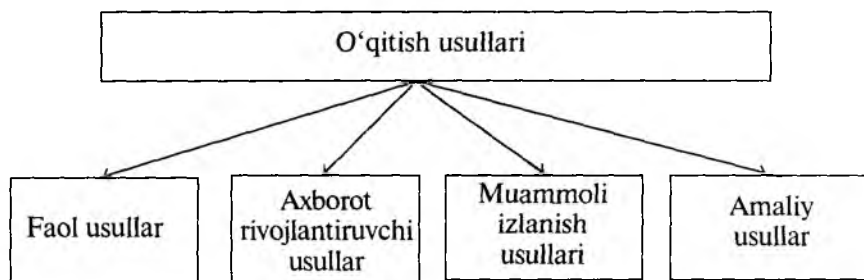
Yangi pedagogik texnologiyaning shakllanish yo‘li odatda quyidagicha: jamiyatning yangi ehtiyoj (maqsad)lari — psixologiya sohasidagi fundamental tadqiqotlar — amaliy, psixologik-pedagogik tadqiqotlar — yangi texnologiyalarni ishlab chiqish — ularning o‘quv-dasturiy va o‘quv-uslubiy hujjatlarda aks etishi.

Biz hozir jamiyat ehtiyoji rivojlanishining yangi bosqichida yashamoqdamiz. Yangi texnologiyalarni ishlab chiqish uchun ilmiy asoslar mavjud. Shaxs muammosi psixologlar e’tibori va tadqiqotlari markazida turibdi. Pedagogika fanida shaxsga yo‘naltirilgan o‘qitish texnologiyasini yaratish borasida ishlar olib borilmoqda.

O‘qitish usullari

O‘qitish usul (metod)lari — bu o‘qituvchi va talabalarning o‘zaro bog‘liq bo‘lgan faoliyati usullari bo‘lib, ular ta’lim oluvchining bilim, uquv va malakalarni egallashiga, o‘qitish jarayonida ularni tarbiyalash va rivojlantirishga yo‘naltirilgan bo‘ladi. Pedagogika fani va amaliyotida o‘qitishning juda ko‘plab usul va uslublari mavjud. O‘quv jarayonida qo‘yilgan maqsadga erishish uchun o‘qituvchi ulardan samarali va ijodiy foydalanishi lozim.

Pedagogikada turli asoslarga ega bo‘lgan o‘qitish usullarining bir necha tasniflari bor. Ular asosan o‘quv axboroti manbayi bo‘yicha hamda ta’lim beruvchi va ta’lim oluvchining o‘zaro ta’siri usuliga ko‘ra tasniflanadi. Usullar tasnifi ikki guruhga bo‘linadi: 1) bilimlarni dastlabki (yangi o‘quv materialini) o‘zlashtirishga yo‘naltirilgan usullar; 2) olingan bilimlarni mustahkamlash va takomillashtirishga, uquv va malakalarni egallashga imkon beruvchi usullar.

O'qitishning faol usullari.

Noimitatsion usullar: muammoli ma'ruza, evristik suhbat, o'quv munozarasi, izlanish xarakteridagi laboratoriya ishi, tadqiqot usuli, o'qitish dasturi asosidagi mustaqil ish (dasturlashtirilgan o'qitish), kitob bilan mustaqil ishlash.

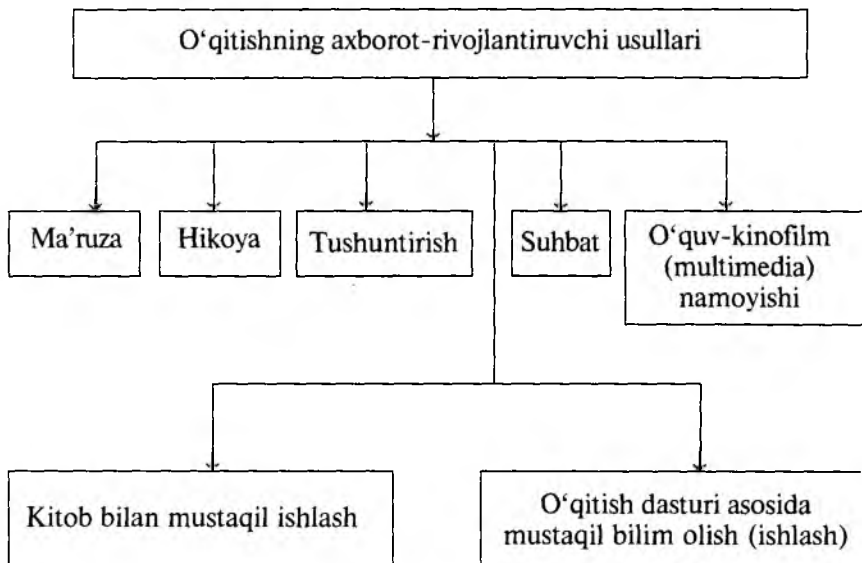
Imitatsion usullar. O'yinsiz mashg'ulotlar: aniq ishlab chiqarish vaziyatlarini tahlil etish, ishlab chiqarish vaziyatlariga bog'liq masalalar yechish, ko'rsatmalar bo'yicha mashq-faoliyat (ko'rsatmalar bo'yicha laboratoriya va amaliy ishlar bajarish), ishlab chiqarish amaliyoti jarayonida individual topshiriqlar bajarish.

O'yin usullari: taqlid asosidagi faoliyat, rol o'ynash (ish o'yinlari elementlari), ish o'yini.

O'qitishning yangi o'quv materiallarini o'zlashtirishga yo'naltirilgan faol usullari talabalarning bilishga bo'lgan qiziqishini orttiradi, ularni fikrlashga, mustaqil bilim olishga o'rgatadi. Biroq ular ko'p vaqt talab etadi. Shuning uchun butun o'quv jarayonida faol usullarni qo'llab bo'lmaydi. Ular bilan birgalikda an'anaviy usullar, ma'ruza, tushuntirish, hikoya va boshqalardan ham foydalanish maqsadga muvofiqdir.

O'qitishning axborot-rivojlantiruvchi usullari

O'qitishning axborot-rivojlantiruvchi usullari yordamida talabalar tayyor holdagi o'quv materiallarini o'zlashtiradilar. Ular o'qituvchi (ma'ruza, hikoya, tushuntirishi, suhbat) yoki diktor (o'quv kinofilmi) bayonini tinglaydilar yoki o'qitish dasturi asosida darslik, o'quv qo'llanmalaridagi o'quv materiallarini mustaqil o'rganadilar.

O'qitishning muammoli-izlanish usullari

Bu usullarning o'ziga xos jihati shundan iboratki, bunda talabalar oldiga masala (muammo) qo'yiladi. Ular bu masalalarni mustaqil hal qiladilar. Buning uchun esa, ular yangi bilimlar izlaydilar, „kashfiyotlar qiladilar“, nazariy xulosalarini shakllantiradilar.

Muammoli ma'ruza odatdagi ma'ruzadan shunisi bilan farqlanadiki, u savol, ya'ni muammo qo'yish orqali boshlanadi. Bu muammo esa o'quv materialini bayon etish jarayonida ma'ruzachi tomonidan izchil va mantiqiy holda yechib beriladi yoki uni hal etish yo'llari ko'rsatiladi. Muammo qo'yish o'quv materialining aniq mazmuni bilan bog'liq bo'ladi. Ma'ruza davomida ilmiy, ijtimoiy, kasbiy muammolar qo'yilishi mumkin.

Evristik suhbat o'qituvchining talabalar fikri va javobini yo'naltiruvchi qator masalalardan iborat. Suhbatni dalil, ma'lumotlarni keltirib o'tish, hodisa-voqealarni tavsiflash, hal etilishi lozim bo'lgan muammoli vaziyatni ko'rsatuvchi kinofilmlardan parcha ko'rsatish orqali boshlash mumkin.

Evristik suhbat jarayonida o'qituvchi qator masalalar qo'yib, talabalarni o'z bilimi, kuzatishlari, hayotiy tajribasi, mantiqiy mulohazalari asosida yangi tushunchalar, xulosalar, qoidalarni shakllantirishga yo'llaydi. Evristik suhbat muammoli o'qitish usulining asosi hisoblanadi.

O'quv munozarasi — muammoli o'qitish usullaridan biri. Uning mohiyati shundan iboratki, o'qituvchi ayni bir muammoga tegishli ikki xil nuqtayi nazarni ilgari suradi hamda talabalarga o'z nuqtayi nazarini tanlash va asoslashni taklif etadi. Bunda tabiiy, ilmiy yoki turmush-hayot bilan bog'liq qarama-qarshi ikki nuqtai nazar tanlanishi mumkin.

Izlanish xarakteridagi laboratoriya ishi. Qator o'quv fanlarini o'tishda nazariy materiallarni o'zlashtirish bilan bir qatorda, ko'rsatmalar asosida izlanish xarakteridagi laboratoriya ishlari ham olib boriladi. Bunda talabalar bir-biriga bog'liq va aloqador xususiyatlar haqida mustaqil xulosa chiqaradilar.

Tadqiqot usuli shundan iboratki, talabalar mustaqil ravishda o'quv tadqiqoti olib boradilar va mashg'ulotlarda uning natijalari haqida ma'lumot beradi. To'plagan materiallari asosida o'rganilayotgan fan (kurs)ning nazariy asoslarini tasdiqlaydilar. O'quv tadqiqoti natijalaridan o'qituvchi mavzuni bayon etishda foydalanishi mumkin. O'quv tadqiqotlari fanlar bo'yicha tashkil etilgan to'garaklarda ko'proq olib boriladi.

O'qitishning amaliy usullari

Kasb-hunar ta'lim muassasalarining asosiy vazifasi-talabalarni kelgusidagi mehnat faoliyatiga tayyorlash. Mehnatga tayyorlash jarayoni o'z ichiga bir tomondan, talabalarga mehnat faoliyatida zarur bo'ladigan bilimlar berishni, ikkinchi tomondan esa, ularda kasbiy uquv va malakani shakllantirishni qamrab oladi. Muta-xassisning o'z mehnat faoliyatida (ayniqsa, o'zgaruvchan sharoit-da) olgan nazariy bilimlarini amaliy qo'llay olish qobiliyati yoki uquvi juda katta ahamiyatga ega.

Uquv va malaka faoliyat jarayonida shakllanadi. Biror malakani egallash uchun unga oid faoliyatni ko'p marta takrorlash, mashq qilish, muntazam amalga oshirish zarur. Tegishli topshiriqlarni bir necha marta bajarishi jarayonida talabalarda uquv shakllanadi.

Ishlab chiqarish vaziyatini tahlil etish. Mutaxassislar ishida tahliliy xarakterdagi masalalar katta o'rin egallaydi. Vaziyatni tahlil etish, baholash va bu tahlillar asosida to'g'ri qaror qabul qila bilish — har bir rahbar xodimlarning ajralmas sifatidir.

Bu usulning mohiyati shundan iboratki, talabalarga qandaydir ishlab chiqarish vaziyati taqdim etiladi. Bunda sharoit (shart)lar va uning ishtirokchilari faoliyati tavsiflab beriladi. Talabalar voqea

ishtirokchilarining to'g'ri yo'l tutgan-tutmaganini baholaydi hamda ularning faoliyati haqida asosli xulosa va tahlillar beradi. Ishlab chiqarish vaziyati og'zaki bayon etish, kinolardan parcha ko'rsatish, talabalarning rol ijro etishi orqali taqdim etilishi mumkin.

Kasbiy vaziyatga bog'liq masalalar. Bu usul talabalarda kasbiy malakalar shakllantirish uchun foydalaniladi.

Ishlab chiqarish (kasbiy) vaziyatiga bog'liq masalalarni yechishda o'qituvchi talabalar e'tiborini quyidagilarga jalb etadi:

- bayon etilgan ishlab chiqarish vaziyatini tahlil etish;
- masalani yechishda zarur bo'ladigan usullar (me'yorlar, qoidalar, uslublar)ni aniqlash;
- masalani yechish uchun kerakli ma'lumotlarni hisoblash, ularning yetarligini aniqlash;
- masalalar (topshiriqlar) bilan bog'liq amal (hisoblash)larni bajarish.

Ta'lim muassasalaridagi kasbiy vaziyatlarga bog'liq masalalarni yechish, didaktik materiallar fondi yaratilishi kerak: namunalar, chizmalar, sxemalar, vaziyat tavsifi va hokazo.

Ish o'yinlari. Ish o'yinlarining afzalligi shundan iboratki, o'yin ishtirokchilari o'ziga u yoki bu rolni olib, garchand qiziqishlari bir-birinikiga mos tushmasa-da, ular o'zaro muloqotga kirishadilar. Natijada ziddiyatli vaziyat yaratilib, ehtirosli holat yuzaga keladi va bu o'yinga qiziqish uyg'otadi. Bunda ishtirokchilar nafaqat kasbiy uquv va malakalarini, balki umumiy iqtidorini, o'z tabiatida mavjud bo'lgan jur'atlilik, tezkorlik, kirishimlilik, tashabbuskorlik, faollik kabi xususiyatlarini ham namoyon etadilar.

Buning uchun maxsus ish o'yinlari avvaldan ishlab chiqilishi va o'yinlar ssenariyasi (mazmuni) talabalar uchun mo'ljallangan bo'lib, quyidagilarni qamrab olishi lozim: o'yin vazifalari va ularni hal etish izchilligi; ishtirokchilarning roli va majburiyatlari; o'yin qoidalari; g'oliblarni aniqlash tartiblari.

Rol o'ynash. Rol o'ynash asosida hamisha ziddiyatli vaziyat yotadi. Masalan, ishlab chiqarish ustasi rejani bajarish uchun ishdan tashqari vaqtda ishlashni da'vat qiladi. Ishchi esa me'yoriy ish kuniga amal qilish bo'yicha o'z huquqini himoyalab, mehnat tartibiga amal qilishni talab etadi; texnolog texnologiya jarayoniga amal qilishni talab etadi, ishlab chiqarish ustasi yuzaga kelgan vaziyatga bog'liq holda texnologik jarayon me'yorlaridan ozgina chetga chiqish zarurligini aytadi va hokazo.

Bundan tashqari, *mashqlar yordamida kasbiy faoliyatni bajarish va ishlab chiqarish jarayonida individual topshiriqlarni bajarish usullari* ham keng qo'llaniladi.

Individual o'qitish muammolari

O'qitishda zamonaviy ta'lim texnologiyalarini qo'llash, eng avvalo, ta'lim muassasasining moddiy texnik asoslariga bog'liq. Texnik baza ta'lim jarayonida yagona axborot makonini vujudga keltirish va rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Buni kompyuter tarmoqlari negizida amalga oshirish mumkin. Zero, zamonaviy o'qitish usullaridan biri masofadan turib ta'lim berishdir. Bu ko'pincha mustaqil, erkin ta'lim olishni yoki ta'lim oluvchining bilish faoliyatiga ta'sir ko'rsatuvchi ochiq ta'lim tizimini taqozo etadi. Ayniqsa, bu usuldan tyutor (chet el universitetlarida talabaga individual ta'lim beradigan o'qituvchi)lar o'z pedagogik faoliyatlarida ko'proq foydalanadilar. Xorijiy mamlakatlarda ochiq ta'lim tizimidan muvafaqiyatli foydalanib kelinmoqda. Lekin ko'pgina pedagoglar ochiq ta'lim tizimida o'qitishning boshqa tashkiliy shakllarini ham qo'llashni ma'qul deb bilishadi. Masalan, bitta tyutor (yoki ta'lim beruvchi) bitta talaba (yoki ta'lim oluvchi) ni o'qitadi. Bu juftlik usuli deyiladi. Guruhga saboq berishda esa bitta tyutor (yoki ta'lim beruvchi) ko'plab ta'lim oluvchini o'qitadi. Ta'lim berishning jamoa shaklida har bir tyutor(yoki ta'lim beruvchi) har bir ta'lim oluvchiga saboq beradi.

Tyutor va mustaqil ta'lim oluvchi (talaba) faoliyati erkin ta'lim olish (yoki ochiq ta'lim) tizimini hosil qiluvchi omil hisoblanadi. Individual ta'lim berish va mustaqil ta'lim olishda foydalaniladigan materiallar (o'quv materiallari) tyutor va ta'lim oluvchining o'zaro muloqoti asosini tashkil etadi. Ta'lim berish uchun maxsus o'quv materiallarini tayyorlash va ularni pedagogik amaliyotga tatbiq etish favqulodda yangi hodisa hisoblanadi.

O'quv materiallari — bu mustaqil ta'lim olishning almashtirib bo'lmaydigan vositasi. Ular tartiblashtirilgan holda tayyorlanadi va ma'lum tizimga solinadi. Mustaqil bilim olish yoki ochiq ta'lim uchun mo'ljallangan o'quv materiallari an'anaviy darsliklar, metodik qo'llanmalar va ma'ruza kurslaridan farq qiladi. Ularda teran va mazmundor uslubiy ko'rsatmalar, ta'lim oluvchining bilish faoliyatini boshqarish bloki, kasbiy tayyorgarligi jarayonida mustaqil o'qishi mezonlari, uning o'z-o'zini „to'g'rilab borishi“, o'z-o'zini nazorat qilishi, o'z-o'zini namoyon etishi va ta'lim jarayonida o'z-o'zini baholay olishi uchun psixologik-pedagogik tavsiyalar mavjud bo'ladi.

O'quv materiallari kompyuter dasturlari, audio va video-materiallar, o'quv qo'llanmalari, ma'ruza matnlari, ish o'yinlari, mavjud an'anaviy darsliklardan foydalanishga doir tavsiyalar, axborotning boshqa manbalari ko'rinishida bo'lishi mumkin.

Mustaqil ta'lim olish tizimi rivojlangani sari o'quv materiallarining roli o'zgarib, ba'zilarining ahamiyati biroz kamaysa, boshqalariniki esa ortib boraveradi. Masalan, o'quv-ta'lim jarayonida, aytaylik, 2005- yildan boshlab nashr ishlari (kitob, qo'lyozmalar)ning roli kamayib, kompyuter, multimedia va Internetniki ortib boradi.

O'quv materiallari ishlanmasi, odatda, mustaqil ta'lim olish tizimidagi ta'lim muassasalarining mutaxassislari tomonidan amalga oshiriladi. Bu sharoitda tyutorlar faoliyatining mazmuni o'zgaradi. Bunda ularning metodik (uslubiy) vazifasi katta ahamiyat kasb etadi. Mustaqil ta'lim olish tizimi juda katta imkoniyatlarga ega. Ta'lim oluvchilar o'zining bilish faoliyati jarayonida tyutorlardan oladigan o'quv materiallaridan tashqari yana qo'shimcha axborotlardan ham foydalanadilar. Bu axborotlar ularda o'z-o'zini anglash va mustaqil ta'lim olish (o'qish) mahsuli tarzida yuzaga keladi. Ular refleksiv faoliyat oqibati hisoblanib, boshqa har qanday axborotdan real sharoitlarga moslashuvchanligi bilan sifat jihatdan farq qiladi. Bu moslashuvchanlik ta'lim oluvchining bilish faoliyati jarayonida amalga oshiriladi. Tyutor tomonidan yo'naltiriladigan o'quv materiallari ahamiyatining yuqori bo'lishiga qaramay, ta'lim oluvchi o'z-o'zini anglash jarayonida egallaydigan axborot ancha mahsuldordir. „O'qish — o'z boshi bilan emas, boshqaning boshi bilan o'ylamoq“ deya ta'kidlagan edi A.Shopengauer. Mohiyatga ko'ra, bunda ta'lim oluvchi nafaqat o'zining individual ta'limi „trayektoriya“si loyihachisi hisoblanadi, balki ma'lum darajada ta'lim mazmunini boyituvchi hamdir.

O'quv materiallari mazmuni ta'lim mazmuniga qaraganda ancha keng. O'quv materiallari mustaqil didaktik substansiya hosil qiladi. Mustaqil ta'lim olish jarayonida ta'lim oluvchi ta'lim mazmunini tanlash huquqiga ega. U kasbiy malakani egallashida ta'lim oluvchining maqsad va vazifalarini aks ettiradi.

O'quv materiallari turli didaktik imkoniyatlarga ega, ya'ni:

— ta'lim oluvchining bilim, uquv va malakalarini belgilash (qayd etish, mustahkamlash);

— o'rganilayotgan hodisalar bilan bog'liq asosiy g'oyalar, tushunchalar, hodisalarni „faollashtirish“ (alohida ajratib ko'rsatish);

— olingan bilim, uquv va malakalarni „jonlantira“ bilish (qayta tiklash);

— o'rganiladigan materiallarni uzatish (fazo va vaqtda ko'chirish);

— ta'lim oluvchining bilimi, uquv va malakasini „to'g'rilash“;

— tyutorning ta'lim berishdagi faoliyatini va ta'lim oluvchining bilish faoliyatini boshqarish;

— yangi o'quv materiallari yaratishga ijodiy yondashishni rag'batlantirish;

Mustaqil ta'lim olish tizimida foydalaniladigan o'quv materiallari turli xil vazifalarni nazarda tutadi. Ular orasida axborot, bilish, o'quv, intellektual (aqliy), rivojlantiruvchi, o'z-o'zini belgilash, boshqarish, motivatsion, nazorat, rag'batlantiruvchi, reflektiv, analitik, innovatsion va boshqa vazifalar mavjuddir.

O'quv materiallarini bir necha belgilariga ko'ra tasniflash mumkin:

1. Axborotlarning jam etganligiga ko'ra:

— darslik, o'quv va uslubiy qo'lanmalar;

— qo'shimcha materiallar;

— namunaviy ma'ruzalar;

— ta'lim oluvchilar tomonidan tayyorlangan materiallar;

— axborot texnologiyalaridan foydalanish bilan bog'liq materiallar.

2. Axborot hajmiga ko'ra:

— o'rganilayotgan masalalar, o'quv fani mavzui bo'yicha axborotning to'la hajmi;

— fragment (lavha) materiallar.

3. Foydalanish muddati (vaqtining qisqa-uzoqligi)ga ko'ra:

— ta'lim oluvchilarga tarqatiladigan bir marta foydalanadigan (qaytarib berilmaydigan);

— qaytarib beriladigan (bir marta yoki bir necha mashg'ulotlarda foydalanadigan);

— uzoq muddatli.

4. Tasvirga ko'ra:

— namunaviy fotosuratlar;

— sxematik (grafiklar, chizmalar);

— aralash.

Mustaqil ta'lim olish jarayonida o'quv materiallari hamda ta'lim oluvchi va tyutor dialogi yetakchi komponentlar hisoblanadi. Bu ikki komponentning o'zaro ta'sir darajasi ochiq ta'lim modellari (markazlashgan, masofaviy, egiluvchan)ni tenglashtirishga yordam beradi. Markazlashgan ta'lim jarayonida dialogdan faol foydalaniladi. Bunda o'quv materiallari boshqa modellardagiga qaraganda kamroq ishlatiladi. Masofaviy ta'limda o'quv materiallaridan juda ko'p foydalaniladi. Masofaviy ta'limning yaxshi tashkil etilgan tizimida tyutor va ta'lim oluvchi dialogi juda kam bo'ladi. Bunda ma'lum bog'liqlik shakllanadi: mustaqil ta'lim qanchalik sifatli bo'lsa, dialogning roli shunchalik kam bo'ladi.

Mustaqil ta'lim olishning pedagogik texnologiyasi o'quv-psixologik konsepsiyaga tayanadi. Optimal o'quv jarayonida mustaqillik, erkinlik va ijodkorlik yaxshi rivojlanadi. Bunday sharoitda muhim intellektual uquvlar shakllanishi kerak. Ulardan eng asosiysi mustaqil o'qish uquvidir. Har qanday ta'lim oluvchi o'quv materiallaridan yaxshi foydalanishni bilavermaydi. Shu bois tyutor oldida mas'ul vazifa turadi: qisqa muddat ichida ta'lim oluvchini matn va sxemalarni mustaqil tushunishga, zaruriy axborotni tanlay bilish, baholash, taqqoslash, tahlil etish, muammoli vaziyatni hal etishga o'rgatish lozim. Bu faoliyat esa quyidagi hollarda samarali bo'ladi. Ta'lim oluvchi ta'limiy va o'quv materiallaridan mustaqil foydalana bilsa, ya'ni ularni ajratib, tahlil eta olsagina faoliyati samarali bo'ladi.

Bunda ta'lim oluvchining quyidagi uquvlari muhimdir:

— ilmiy hujjatlar bilan ishlash, uning mazmunidagi o'ziga xoslikni ajrata bilishi, o'rganilayotgan hodisa va omillarni tasniflay bilishi;

— o'quv materialini tahlil etish, yetakchi g'oyalarni ajratib ko'rsatish va ularni asoslab berish;

— o'quv materialini tizimlarga solish, yetakchi komponentlarni ajratib olish, ular o'rtasidagi ta'siriy bog'lanishlarni va ularning didaktik imkoniyatini aniqlash;

— xususiy bilish faoliyatini boshqarish blokidan foydalanish;

— o'quv materiallaridan foydalanish jarayonini, ularning to'ldirilishi va yaxshilanishini tartibga solish.

Ko'plab ta'lim oluvchilarning ilgari o'quv materiallari bilan mustaqil ishlash muammosiga hech qachon duch kelmaganini e'tiborga olish lozim. O'quv materiallari darsliklar, o'quv va metodik qo'llanmalardan farqli o'laroq, tuzilishi jihatdan murakkab xarakterga ega. Amaliyot ko'rsatadiki, ko'plab ta'lim oluvchilar tahlil jarayonida o'zlarining o'quv materiallari bilan ishlay olish uquvlarini xolis baholay olmaydilar.

Bu baholashlar hamisha shaxsiy (subyektiv) xarakterga ega. Bu jarayonning xolisligini qay tarzda ta'minlash borasida jiddiy muammolar kelib chiqadi. Bizning nazarimizda, buning bitta yechimi bor. Ta'lim oluvchilarning o'quv materiallari bilan mustaqil ishlash uquvini baholash mezonlarini ishlab chiqish, belgilash, asoslab berish va undan foydalanishni ko'rsatish lozim. Belgilangan mezonlar dinamik va egiluvchan (o'zgaruvchan) xarakterga ega. Har bir ta'lim oluvchi o'z-o'zini nazorat qilishi, o'z-o'zini baholashi va o'z faoliyatini to'g'rilashi yoki tashkil qilishga tayyorgarligiga muvofiq holda mezonlar tanlaydi.

Ta'lim oluvchilarning o'quv materiallari bilan mustaqil ishlash uquvini baholash mezonlari:

- o'quv materiallarini mustaqil ishlab chiqishi, tayyorlashi;
- o'quv materiallari mazmunini sifat jihatdan tahlil etish, asosiy g'oyalarni ajratib ko'rsata bilish va asoslay olish uquvi;
- o'qituvchi tayyorlagan reja bo'yicha qisqacha maqsadli matn (komponent) tayyorlash;
- ma'lum vaqt uchun qat'iy ajratilgan topshiriqlarni bajarish;
- o'quv materiallarini qiyosiy tahlil etish, materiallar mazmunining teranligini, ularning umumlashganlik darajasini, ilmiy va amaliy ahamiyatini baholash;
- nazorat ishlarini bajarish natijalari, javoblarning to'g'riligi va to'laligi;
- turli o'quv materiallardan foydalanib, ta'lim olish jarayoni-dagi yuzaga keladigan qarama-qarshilik va ziddiyatlarni aniqlash va asoslash;

— matnda qo'yilgan savollarga mustaqil javob izlash va asoslash.

O'quv materiallari — mustaqil ta'lim olish tizimining asosiy bo'g'ini. Ularning to'laqonliligi va amaliyligi ko'p jihatdan o'quv jarayoni samaradorligini belgilaydi. Bunday sharoitda o'quv materiallari mazmunini doimiy ravishda boyitish muhimdir. O'quv materiallarining ko'pgina mualliflari ikki muhim xatoga yo'l qo'yadilar: birinchisi — materiallarni ma'ruza matni tarzida tayyorlashadi. Holbuki, mustaqil o'qishda ulardan samarali foydalanib bo'lmaydi; ikkinchisi — mualliflar ta'lim oluvchilarning mustaqil ishi uchun maksimal darajada qulaylikni yaratishga intilib o'quv materiallarini ko'plab izohlar, tavsiyalar, tushuntirishlar bilan boyitadilar. Natijada asosiy g'oya nazardan chetda qolib ketadi.

Rossiyalik pedagog-olim Y.L. Derajne o'quv materiallarini yozishning segment usuli sxemasini tavsiya etadi. Uning mazmuni quyidagilardan iborat:

segment — bu o'quv materiallarining nisbatan kichik qismi bo'lib, qandaydir o'zaro bog'langan g'oyalar, dalillar, hodisalar bayonini o'z ichiga oladi. Ular ko'pincha dolzarb o'quv-uslubiy va boshqaruvga oid axborotlarni o'zida mujassamlashtiradi. Ularni ta'lim oluvchi qisqa muddatda o'rganishi mumkin. Bu jadal bilish jarayonida uning diqqat-e'tiborini jamlash imkoniyati bilan belgilanadi.

„Segment“ konsepsiyasi qandaydir o'zgarmas narsa tarzida qaralmaydi. Segmentlar qator omillar (mo'ljallangan o'quv materiallari, kontingentning sifatiiy tavsiflari, ta'lim maqsadi, shakli, usuli va mazmuni, mustaqil ta'lim olish tizimida tanlangan

model)ga bog‘liq. Ular shu omillarga bog‘liq ravishda ko‘paytirilishi yoki kamaytirilishi mumkin. Odatda, segmentlar o‘quv kursining ayrim bo‘limlariga muvofiq guruhlariga birlashtiriladi.

Segment quyidagi tuzilmadan iborat tarkibiy qismlarga ega:

1. Mustaqil ta‘lim olish yo‘l-yo‘riqlariga oid ko‘rsatma, o‘quv materialini o‘rganishning maqsad va vazifalari.

2. Ta‘lim oluvchi o‘rganishi kerak bo‘lgan o‘quv materialining mazmuni.

3. Mustaqil topshiriqlar, egallangan bilimlarni, uquv va malakalarni mustahkamlash maqsadida amaliy mashqlar.

4. Mustaqil ta‘lim olish natijalarini tekshirib ko‘rish maqsadida ta‘lim oluvchilarning o‘z-o‘zini baholash mezonlari, psixologik testlar.

5. Uslubiy materiallar (qo‘llanmalar, ko‘rsatmalar, tavsiyalar)ning mustaqil o‘qish sifatini ta‘minlashi.

6. Mustaqil o‘qish jarayonida ta‘lim oluvchining bilish faoliyatini boshqarish bloki.

7. Mustaqil o‘qish jarayonida foydalaniladigan o‘quv va uslubiy axborot manbalari.

Segmentning asosiy tavsiflari:

— mustaqillik — segment tuzilmaviy birlik sifatida boshqalarinikidan farqli, xususi ta‘lim mazmuniga ega;

— segmentning maqsad va vazifalarini amalga oshirishda vaqtning cheklanganligi;

— dinamizm — o‘quv materialining maqsadli vazifalariga muvofiq holda segment tarkibiy qismining tez o‘zgarishi imkoniyati;

— segmentni tashkil etuvchilar — tuzilmaviy komponentlarning differensiyasi va integratsiyasi. Ularning o‘ziga xos amaliy vazifani bajarashi;

— segment tarkibiy qismlarining o‘zaro bog‘liqligi va aloqasi: ularning har biri segment tuzilishidagi joylashish o‘rniga ko‘ra o‘zaro bog‘langan;

— nisbatan kichikligi tufayli, o‘quv materialini „segment“ usulida o‘qitishning samaradorligi;

— ta‘lim oluvchining o‘z bilish faoliyatini baholay olish imkoniyati;

— segment funksiyalarini ifodalovchi tuzilmaviy komponentlar majmuasidan foydalanish zarurati, yaxlitligi;

— segmentni bir eltuvchidan ikkinchisiga o‘tkazish va moslashtirish imkoniyati; segment istalgan jismoniy shaklda taqdim etilishi mumkin: nashr shaklida, tovush yozilgan lenta (tasma) ko‘rinishida, kompyuter dasturi tarzida va hokazo.

Segmentlashtirilgan o‘quv materiallarini yozish texnologiyasi barcha komponentlar ishlab chiqiladigan materialga asta-sekin (qadamma-qadam) jalb etishga asoslanadi. Bunda qandaydir tartibga, ya’ni navbatga amal qilinmaydi.

Segment usuli asosida tayyorlangan o‘quv materiallari an’anaviy o‘quv materiallaridan, eng avvalo, o‘quv jarayonini boshqaruvchi, ta’lim oluvchilarga mustaqil bilishning metodik usullari va samarali shakllarini ko‘rsatuvchi didaktik va uslubiy komponentlari mavjudligi bilan farqlanadi.

Segmentlashtirilgan o‘quv materiallari – ta’lim oluvchining mustaqil o‘qishini boshqarish, nazorat qilish, to‘g‘ri yo‘lga solish jarayonining muhim omili hisoblanadi.

Modul tizimi asosida o‘qitish

Malakali kadrlar tayyorlash muammosini hal etish yo‘llaridan biri mazmuni va tuzilishi jihatidan mutlaqo yangi bo‘lgan o‘quv-dastur hujjatlarini ishlab chiqish asosida ta’lim jarayonini takomillashtirish hisoblanadi. Bu esa kasb-hunar ta’limi sohasida ham teran pedagogik tadqiqotlar olib borilishini taqozo etadi. Bunday tadqiqotlarning natijasi o‘laroq, kichik mutaxassislar tayyorlashning modul tizimi yuzaga keldi.

Kasbga o‘rgatishning modul tizimi mohiyati shundan iboratki, ta’lim oluvchilar ta’limning alohida birliklari — modullarni izchil holda ketma-ket o‘zlashtiradilar. Bu holda ta’lim oluvchi taqdim etilgan o‘quv dasturi asosida ancha mustaqil ta’lim olish imkoniga ega bo‘ladi. Bu o‘quv dasturi o‘z ichiga quyidagilarni qamrab oladi:

— ta’lim oluvchi egallaydigan bilim va malakada ifodalanadigan aniq maqsadni;

— axborot-texnologik bazani;

— qo‘yilgan ta’limiy (didaktik) maqsadlarga erishish bo‘yicha uslubiy qo‘llanma (yo‘l-yo‘riqlar) ni.

Modul algoritm asosida quriladi va quyidagi tarkibiy qismlardan tashkil topadi: aniq maqsad, nazariy bilim, amaliy mashg‘ulot, uslubiy ko‘rsatma, yo‘l-yo‘riqlar, nazorat, o‘zlashtirilgan bilim va malakani baholash. Modul o‘quv dasturi bo‘limlaridan farq qiluvchi xususiyatlarga ega. Bu — yaxlitlik, nisbiy mustaqillik va mazmunning mantiqiy yakunlanganligi, tuzilishi jihatidan moslashuvchanlik (egiluvchanlik), nazoratning tezkorligi va ta’lim natijasini baholash.

Tayyorlovning bitta yo‘nalishi bo‘yicha modullar yig‘indisi o‘quv materialini blokni tashkil etadi. O‘quv materiallarini tizimlashtirish, masalan, quyidagi bloklarda amalga oshirilishi mumkin: *umumta‘lim, umumkasbiy va maxsus.*

Umumkasbiy blok barcha mutaxassisliklar (integrallashgan kasb mazmunini belgilovchi) uchun umumiy bo‘lgan o‘quv materialini o‘z ichiga oladi.

Kasb modullari turli mutaxassisliklar va tayyorlov yo‘nalishlariga oid modul birliklaridan tashkil topadi.

Modul birliklari mehnat faoliyati asosida ishlab chiqiladi va kasbga oid o‘quv elementlaridan bo‘ladi. U bir necha o‘n va hatto bir necha yuz birliklardan iborat bo‘lishi mumkin. Ularning soni u yoki bu kasb mehnati mazmuni bilan belgilanadi.

Ta‘limda modul tizimini qo‘llash eski modul birligi o‘rniga tezda yangisini ishlab chiqish va amalda qo‘llash imkonini beradi. Bunda katta hajmdagi darslik materiallarini o‘zlashtirishga hojat qolmaydi, ya‘ni ta‘lim jarayonida ma‘lumotnoma xarakteridagi materiallardan foydalaniladi.

Modul tizimi asosida ta‘lim berishning afzalligi shundan iboratki, bunda e‘tibor ko‘proq ta‘lim oluvchiga, uning o‘z ustida mustaqil ishlashi va mashqiga hamda o‘z-o‘zini nazorat qilishiga qaratiladi.

Modul tizimi asosida o‘qitishning davomiyligi ta‘lim oluvchining tayyorgarligi va kasbiy malakani qay darajada egallash istagiga bog‘liq. O‘qitishni ta‘limning istagan modelidan keyin to‘xtatish mumkin. Shunday qilib, ta‘lim berishning modul tizimi kasbiy ta‘lim texnologiyasiga katta o‘zgarishlar olib keladi.

An‘anaviy va modul asosida ta‘lim berish texnologiyasini taqqoslash

Ta‘lim xususiyatlari	An‘anaviy ta‘limda	Modul asosidagi ta‘lim
Kurs boshlanishi oldidan faoliyat turlari tahlili	Kirishda kasbiy bilim va malakalar aniqlanadi	Kirishda kasbiy bilim va malakalar aniqlanadi
Ta‘limning davomiyligi	Belgilangan	Ta‘lim rejasi doirasida ixtiyoriy
Ta‘lim berishning tezkorligi	Ta‘lim berish tezkorligi belgilangan	Ta‘lim berish tezkorligi ixtiyoriy
Ta‘lim beriladigan joy	Ma‘lum belgilangan joyda	Ma‘lum belgilangan joyda emas

Ta'lim dasturi	Ta'limning belgilangan ma'lum mazmuni o'rganiladi	O'qituvchi yordamida talabalarning o'zlari o'rganiladigan modul birliklarini tanlaydilar
Yordam	Ma'lum vaqt va ma'lum joyda standart yordam beriladi	Yordam olish usullarini talabalarning o'zlari tanlaydilar
Baholash muddati	Talabalar uchun imtihon olish vaqti va joy belgilanadi	Bilim va malakasining qachon va qayerda baholanishini talabalarning o'zlari tanlaydilar
Ta'lim mazmunini o'rganish algoritmi	Belgilangan	Ta'lim algoritmini talabalarning o'zlari tanlaydilar

Modulli dastur asosida o'qitishning asosiy maqsadi quyidagilardan iborat:

- ta'lim uzluksizligini ta'minlash;
- ta'limni individuallashtirish;
- ta'lim muassasasida o'quv materiallarini mustaqil o'zlashtirish uchun shart-sharoitlar yaratish;
- ta'limni jadallashtirish;
- har bir kurs(fan yoki predmet)ning samarali o'zlashtirilishini ta'minlash;
- o'quv jarayonini demokratlashtirish;
- o'quv jarayonini erkinlashtirish.

Modulli dastur asosida o'qitish tashkil etilishi natijasida tinglovchi uchun ta'lim muassasasida nazariy bilim olish va uni amaliy o'zlashtirish uchun barcha sharoit yaratiladi.

Modulli dastur asosida ta'lim berish samaradorligi quyidagi omillarga bog'liq:

- ta'lim muassasasining moddiy-texnik bazasiga;
- malakali professor-o'qituvchilar tarkibi darajasiga;
- tinglovchilar tayyorgarligi darajasiga;
- didaktik materiallarning ishlab chiqilishiga;
- modullar natijasi va tahliliga.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, modulli dastur asosida o'qitishning samaradorligi, avvalo, modullar sifatiga bog'liq.

Modul asosida ta'lim berishda o'qituvchining asosiy vazifalari

Rahbarlik	Ta'lim jarayoniga rahbarlik qilishni asoslash; — ta'lim jarayonini rejalashtirish; — o'quv-tarbiya jarayonini tashkil etish; — o'quvchilarni nazorat qilish va bilimni baholash.
Interfaol	Ta'lim jarayonini bevosita tashkil etish: — ta'lim tamoyillari; — ta'lim metodlari; — modul birliklari mazmuni.
Tashkil etish	— faoliyat ko'rsatish joyini (o'zi va talabalar uchun) yaratish; — modul dasturi va didaktik vositalar kompleksini ishlab chiqish; — ta'lim jarayonini nazorat qilish va talabalarining maqsadga erishish vositalarini yaratishda bevosita ishtirok etish.
Maslahatlar berish	Talabalarga maslahatlar beradi: — ta'limiy masalalar yechimini tanlash va yuzaga kelgan qiyinchiliklarni bartaraf etish bo'yicha; — axborot manbalarini qidirib topishda.
Nazorat qilish	Nazorat qilish jarayonida ishtirok etishi: — talabalar bilimi va malakasini baholash; — nazorat testlarini tayyorlash, baholash mezonlari va o'lchov ko'rsatkichlarini ishlab chiqish.
Tarbiyalash	Ta'lim berishning barcha shakllarida shunday vaziyatlar yaratilishi kerakki, talabalar o'zlarida (tarbiyaviy maqsadlarda shakllantirilgan g'oyalarga muvofiq holda) kasbiy va insoniy sifatlarni qaror toptira olishsin.
Pedagogik tadqiqotlar olib borish	Ilmiy metodlar yordamida uning ta'lim jarayoniga rahbarlik qilish — ta'lim mazmunida belgilangan maqsadga qay darajada erishishni ta'minlay olishini aniqlash.
Pedagogika sohasiga yangiliklar kiritish	Ijodiy faoliyati: — ta'lim va tarbiya tizimiga o'zgartirishlar kiritish; — ta'lim jarayonini tashkil etish bo'yicha o'zgartirishlar kiritish (mazmun, metodlar, didaktik vositalar).

Modul asosida o'qitishga o'tishda, eng avvalo, har bir ta'lim muassasasi o'zining amaldagi o'quv rejasini chuqur va har tomonlama tahlil etishga katta e'tibor berishi lozim. O'quv rejasidagi fanlarni o'qitish holati yaxshi o'rganilib, ularning soat taqsimotlariga alohida e'tibor beriladi. O'quv rejasidagi fanlarni bir necha makromodulga bo'lib o'rganish mumkin.

Makromodulning maqsadi uning tarkibiga kiruvchi barcha fanlar maqsadlari yig'indisidan iborat bo'lmog'i zarur. Bu — bosh maqsadni tashkil etadi. Bosh maqsad — malakali kadrlar tayyorlash. U davlat ta'lim standartida o'z aksini topgan. O'qituvchi o'z fani bo'yicha ishlab chiqqan modulda quyidagilar bo'lishi lozim:

- tinglovchi bilimni baholash uchun testlar;
- tinglovchi tomonidan mavzularning puxta o'zlashtirilishi uchun qo'shimcha savol va tavsifyanomalar;
- mustaqil ishlash uchun vazifalar;
- o'quv-metodik tarqatma materiallar;
- ma'ruzalar matni;
- o'quv-ilmiy adabiyotlar ro'yxati;
- ishchi o'quv dasturi;
- o'qituvchi va maslahatchining ish jadvali;
- referat mavzulari;
- kutubxonada ishlash jadvali.

Har bir modul nihoyasida yakuniy test topshirilishi kerak. Kunlik o'quv jarayonining birinchi qismida professor-o'qituvchilar tomonidan tinglovchilarga yo'naltiruvchi muammoli ilmiy-nazariy ma'ruzalar o'qiladi. Kunlik o'quv jarayonining ikkinchi qismida tinglovchilarning o'zi mustaqil holda adabiyotlar bilan ishlaydi va maxsus tuzilgan jadval asosida muloqot yuritishadi.

Kunlik o'quv jarayonining ikkinchi qismi asosan amaliy ishlar, ya'ni o'qituvchi bilan seminar va kollokviumlarda ishtirok etish, savol-javoblar tashkil etish, nazorat ishlar topshirish, referatlar himoya qilish, uy vazifalarini topshirish va boshqalardan iborat bo'ladi.

Aynan ana shu amaliy ish jarayonida tinglovchi reyting ballarini jang'arib boradi.

Har bir modul uchun oldindan ma'lumotnoma va tarqatma materiallar tayyorlanishi va ular tinglovchilarga o'sha fan bo'yicha modulni o'rganish boshlanishidan oldin berilishi zarur. Ayrim iqtidorli tinglovchilar tegishli modul bo'yicha sinov ishini mud-datidan oldin topshirishi mumkin.

O'qituvchi mavzular bo'yicha o'z yillik ish rejasini tuzib, uni soatlarga taqsimlab chiqishi, so'ngra mashg'ulotlar mavzusini

aniqlab, uni kichik mavzularga bo'lishi va har bir mavzuni mustahkamlovchi savollar tuzishi lozim. Tinglovchilar har bir o'qitiladigan mavzu mazmuni (o'quv, ilmiy va metodik adabiyotlar) bilan oldindan tanishib borishi uchun o'qituvchi ularga tarqatma materiallar berishi, ya'ni maxsus ko'rsatmalar, adabiyotlar sharhi va mavzu bo'yicha qo'shimcha savollar tuzib, tarqatishi lozim.

Amaliy mashg'ulot, nazorat ishlari va testlar predmetning xususiyati va mavzusiga qarab tanlanadi.

Tinglovchi mavzu bo'yicha adabiyotlar bilan tanishganda, albatta, kutubxona xodimlari va maslahatchi-o'qituvchilar yordamidan unumli foydalanishlari lozim. Shuningdek, tinglovchi tegishli kurs(fan) bo'yicha tuzilgan o'quv jadvali asosida modularni topshirishga qat'iy amal qilib borishi kerak. Modul tizimi bo'yicha ishlash tinglovchidan ko'proq mustaqil ishlashni, vaqtni to'g'ri taqsimlash va to'g'ri javob tayyorlashni hamda berilgan savollar javobini to'g'ri hal etishni talab qiladi. Bu esa, o'z navbatida, tinglovchining har bir fanni o'z vaqtida o'zlash-tirishiga to'la imkon beradi.

Zero, o'qituvchi tomonidan sodda va tushunarli tarzda tuzilgan tarqatma materiallar tinglovchilarning o'rganiladigan mavzularni oson qabul qilishi va tahlil etish hamda ularning mazmunini chuqur anglashiga yordam beradi.

Biz quyida modul birligi tavsifini umumiy holda va misol tariqasida malaka oshirish kurslari tinglovchilari uchun tuzilgan modul-dasturni keltirib o'tamiz.

Modul birligining nomi:	Modul birligining nomi yoziladi:
Modul (ta'lim) maqsadi:	Bu bo'limda modul birligi o'rganilganidan so'ng talaba(ta'lim oluvchi) nimalarni bilishi va uddalay olishi ko'rsatiladi. Bunda ko'rsatib o'tilgan bilim va malakalarni talabalar egallab, amaliy faoliyatida qo'llay bilishi zarur.
Modul (ta'lim) mazmuni	Bu bo'limning mazmuni ta'lim maqsadidan kelib chiqadi. Maqsadga erishish uchun talabalar o'rganishi kerak bo'lgan ma'lumotlar va ularning hajmi ko'rsatiladi. Ta'lim mazmunining ta'lim maqsadigamuvofiq kelishi — modul dasturini joriy etishning asosiy shartlaridir.

Modulning vazifasi (ni-maga mo'ljallanganligi)	Talabalar modul mazmunini to'la o'z-lashtirishlari uchun ma'lum tayanch bi-limlarga ega bo'lishlari lozim. Mazkur bilimlarsiz talaba modul mazmunini tushunmaydi va o'rgana olmaydi.
O'qituvchining rahbarligi	<u>Nazariy mashg'ulotlar</u> O'tkaziladigan nazariy mashg'ulotlar mavzulari va ularning mazmuni, qo'yil-gan maqsadga erishishda foydalanila-digan usullar yoziladi.
	<u>Amaliy mashg'ulotlar</u> O'tkaziladigan amaliy mashg'ulotlar-ning mavzulari va ularning mazmuni yoziladi.
Ishning ijtimoiy-texnik ta'minoti	
Moddiy ta'minot. O'quv materiallari	Modul birligini o'rganishda zarur bo'la-digan darsliklar. Mavzu va ishga oid ko'rsatmalar. Ma'lumotnomalar. Standartlar.
Kerakli jihozlar	Kerakli jihozlar ta'lim mazmunidan ke-lib chiqqan holda tanlanadi.
O'qituvchi layoqatiga qo'yiladigan talablar	Maxsus oliy ta'limga, tegishli yo'nalish bo'yicha ish stajiga va predmetdan dars berishi huquqiga ega bo'lishi lozim.
Talabalar bilimini baholash	Talabalar bilimi va malakasini baholash mezonlari ishlab chiqiladi.
Materiallarni o'rganish uchun tavsiya etiladigan muddat	Modul birligini o'rganishda har bir mutaxassislik uchun alohida vaqt bel-gilanadi: 1. 6 soat 2. 12 soat 3. 6 soat
Izohlar	Kim tomonidan va qachon tasdiqlangan (ish beruvchilar, ta'lim muassasasi, o'r-ta maxsus, kasb-hunar ta'lim markazi)?

Modulning nomi: Ma'naviy-ma'rifiy ishlarni tashkil etishning metodik asoslari.

Modul birligining nomi: Talabalarning ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalanganligi darajasini aniqlash metodikasi.

I. Modul maqsadi:

— tinglovchilarga talabalarni ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash muammosi va uning ijtimoiy-pedagogik asoslari to'g'risida tushuncha berish;

— tinglovchilarga talabalarning ma'naviy-axloqiy tarbiyalanganlik darajasini aniqlash usulini o'rgatish.

II. Natijalar. Modul birligi o'rganilganidan so'ng tinglovchilar:

a) biladilar:

— talabalarning ma'naviy-axloqiy tarbiyalanganlik darajasini bilishning pedagogik ahamiyatini;

— talabalarning ma'naviy-axloqiy tarbiyalanganlik darajasini aniqlash metodikasini va uni pedagogik faoliyatda qo'llash asoslarini.

b) uddalaydilar:

— talabalarning ma'naviy-axloqiy tarbiyalanganlik darajasini aniqlashni;

— talabalarning ma'naviy-axloqiy tarbiyalanganlik darajasini aniqlash metodikasini pedagogik faoliyatga tatbiq etishni.

III. Modul mazmuni:

— talabalarning ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalanganligi darajasini aniqlashning pedagogik ahamiyati;

— talabalarning ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalanganligi darajasini aniqlash metodikasi.

IV. Tayanch bilimlar.

Tinglovchilar talabalarning ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalanganlik darajasini aniqlash metodikasini modul birligi asosida o'rganishlari uchun quyidagilarni bilishlari va uddalashlari lozim:

— pedagogika asoslarini („Pedagogika“);

— psixologiya asoslarini („Psixologiya“);

— ma'naviy-ma'rifiy ishlarni tashkil etishni („Ma'naviyat asoslari“, „Ma'naviy-ma'rifiy ishlarni tashkil etishga oid uslubiy qo'llanma“);

— yangi pedagogik texnologiyalarni („Pedagogik texnologiyalar“).

V. O'quv axboroti.

O'quv materiallari, texnik va ko'rgazmali vositalar yordamida mavzuning nazariy qismini to'la bayon etish.

O'quv jarayonida mehnat va texnika xavfsizligi qoidalariga amal qilish.

VI. Foydalanilgan adabiyotlar:

1. **Karimov I.A.** Tanlangan asarlar (1—10- jildlar). 1996—2003-yillar.

2. **Imomnazarov M.** Milliy ma'naviyatimizning takomil bosqichlari. T., „Sharq“, 1996.

3. **Xo'jamurodov I.R.** Ma'naviyat — insoniy go'zallikdir. T., „Mehnat“, 1996.

4. **Erkayev A.** Ma'naviyat — millat nishoni. T., „Ma'naviyat“, 1999.

5. **Ibrohimov A. va boshq.** „Vatan tuyg'usi“. T., „O'zbekiston“, 1996.

6. **Yo'ldoshev J.** O'quvchi ma'naviyatini shakllantirish. T., „Sharq“, 2000.

7. **Pavlovskaya N.P.** Oila etikasi va psixologiyasi. M., „Prosvesheniye“, 1990.

8. „Kasb-hunar ta'limi“ jurnali, №2, 2002, №4, 2003.

9. **Lapasov M. va boshq.** Ma'naviyat asoslari. T., „O'zbekiston“, 2002.

VII. Ta'lim berish vositalari va jihozlar: o'quv xonasi, multimedialar, texnik vositalar, slaydlar, ma'ruzalar matni, o'quv materiallari, tarqatma materiallar, plakatlar, o'quv darsining texnologik xaritasi, yo'riqnomali texnologik xarita, o'quv va metodik qo'llanmalar.

VIII. Tinglovchilarning mavzu bo'yicha olgan bilim va malakasini baholash.

Tinglovchilarning mavzu bo'yicha olgan bilimi va egallagan malakasi ma'lum mezonlar asosida baholanadi:

- berilgan savollarga javoblarning to'la va to'g'riligi;
- o'rganilgan materialni tushunib yetganligi;
- bilimlarining puxta va amaliyligi;
- amaliy topshiriqlarni to'g'ri va belgilangan vaqtda bajarishi;
- ish joylarida xavfsizlik qoidalariga va tartib-intizomga rioya etishi.

Baholash mezoni

Tinglovchilarning mavzu bo'yicha olgan bilimi va malakasi ikki xil darajadagi test savollariga berilgan javoblar va bajarilgan amaliy ishlar (topshiriqlar natijasi)ga ko'ra baholanadi.

Birinchi darajada baholash uchun qo'yiladigan ball—3.

Ikkinchi darajada baholash uchun quyiladigan ball—4.

Amaliy topshiriqlarni baholash: bajardi, bajara olmadi.

Nazariy va amaliy mashg'ulot rejası

Mavzu. Talabalarning ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalanganligi darajasini aniqlash metodikasi.

Ajratilgan vaqt — 6 soat.

Mashg'ulot o'tkasiladigan joy. ta'lim muassasasining o'quv xonasi.

1. *Maqsad.* Tinglovchilarga talabalarni ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalashning ijtimoiy-pedagogik ahamiyati haqida tushuncha berish va ularning ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalanganlik darajasini aniqlash usulini o'rgatish.

2. *Natija.* Modul birligi o'rganilganidan so'ng tinglovchilar quyidagilarni biladi va uddalaydi: talabalarning ma'naviy-axloqiy tarbiyalanganligini bilishning pedagogik ahamiyatini, talabalarning ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalanganligini aniqlash metodikasini va uni pedagogik faoliyatda qo'llash asoslarini, talabalarning ma'naviy-axloqiy tarbiyalanganlik darajasini aniqlashni, talabalarning ma'naviy-axloqiy tarbiyalanganlik darajasini aniqlash metodikasi bo'yicha olgan bilimlarini pedagogik faoliyatida tatbiq etishni.

3. *Nazariy va amaliy mashg'ulotni o'tkazish uchun kerakli narsa va jihozlar.* Multimedialar, texnik vositalar, slaydlar, ma'ruzalar matni, o'quv materiallari, tarqatma materiallar, plakatlar, o'quv darsining texnologik xaritasi, yo'riqnomali texnologik xarita, o'quv va metodik qo'llanmalar.

4. *Mehnat va texnika xavfsizligi qoidalariga amal qilish.*

5. *O'quv jarayonini tashkil etish.* Faol o'qitish usullari va mashq.

6. *Baholash usullari.* Test va savol-javob.

7. *Tinglovchiga qo'yiladigan talablar.* Oliy ma'lumotli, yetarli darajada pedagogik stajga ega bo'lishi maqsadga muvofiq.

8. *O'qituvchiga qo'yiladigan talablar.* Oliy ma'lumotli, katta yoshdagilar ta'limi (malaka oshirish) tizimida yetarli darajada pedagogik stajga ega bo'lishi, zamonaviy ta'lim texnologiyalarini bilishi lozim.

ATAMALAR IZOHI

Amaliyot — 1) odamlarning obyektiv mavjudlikni o‘zgartirish va o‘zlashtirishga yo‘naltirilgan moddiy faoliyati. Bunday faoliyat insonning bilishi va jamiyatning mavjud bo‘lishi hamda rivojlanishi uchun zaruriy shart-sharoit yaratib beradi. Amaliyot — bilimning haqiqiyliги mezoni; 2) mutaxassislik bo‘yicha mashg‘ulotlar, ish; amaliyot — tajriba, malaka asosi.

Amaliy tayyorgarlik — ishlab chiqarish (kasbiy) amaliyotni o‘tash jarayonida amaliy malakalarni egallashga yo‘naltirilgan faoliyat, laboratoriya ishlarini bajarish, amaliy mashg‘ulot, kurs ishlari va loyihalarini amalga oshirish.

Amaliy ta‘lim, ishlab chiqarish ta‘limi — kasb-hunar ta‘limi muassasalaridagi pedagogik jarayonning asosiy komponenti. Uning asosiy maqsadi — o‘quvchi-yoshlarda ma‘lum sohalar bo‘yicha kasb mahorati asoslarini shakllantirishdan iboratdir.

Amaliy qo‘llanma — asosan tavsifiy-empirik xarakterdagi materiallar jamuljam etilgan ishlab chiqarish nashri. U biror kasb-korni yoki ish malakalarini mustaqil egallovchi shaxslar va o‘z malakasini oshirmoqchi bo‘lgan mutaxassislar uchun mo‘ljallanadi.

Antroposofiya — Rudolf Shteyner asos solgan diniy-mistik ta‘limot. Hind falsafasi va sufiylik g‘oyalarida ham antroposofik qarashlar elementlari mavjud. Antroposofik tizim markazida Oллоh sari yo‘lda bir necha marta mujassamlanuvchi (qayta dunyoga keluvchi) inson va uning insoniy mohiyati yotadi. Boshqacha aytganda, inson mohiyati diniy-mistik g‘oya asosida tahlil etiladi.

Axloqiy ta‘lim — ayni jamiyatdagi xulq-atvorning asosiy me‘yorlari va qoidalarini o‘zlashtirish, ularni nazariy va amaliy jihatdan asoslash.

Bozor iqtisodi — erkin tadbirkorlik prinsiplariga, xususi mulkchilik xilma-xilligi, bozor bahosi, xo‘jalik subyektlari o‘rtasidagi shartnoma munosabatlari, xo‘jalik faoliyatiga davlat aralashuvining cheklanganligi tamoyillariga asoslanilgan iqtisod.

Gumanitarlashtirish — insonning ijtimoiy-ma‘naviy madaniyatni saqlash va rivojlantirish bilan bog‘liq bo‘lgan faoliyati turlaridan biri.

Gumanitar fanlar — tabiiy va texnik fanlardan farqli o‘laroq, insonni va uning madaniyatini o‘rganadigan ijtimoiy fanlar (tarix, filologiya, huquqshunoslik, ijtimoiyot asoslari va boshqalar).

Guruh (yoki guruh-guruh) bo‘lib ishlash — ma‘lum o‘quv materialini o‘zlashtirish uchun o‘quvchilarning kichik guruhlar tashkil etib yoki jamoa bo‘lib ish bajarishi.

Doktrina — tizimlashtirilgan siyosiy, mafkuraviy yoki falsafiy ta'limot, nazariy qo'llanma yoki siyosiy tamoyil (prinsip)lar, konsepsiya.

Ijtimoiy pedagogika — pedagogikadagi yo'nalish, ijtimoiy-etik motivlar belgilanadigan tarbiya ideali bo'lib, asosiy vazifasi fuqarolarni tarbiyalashdan iborat.

Illuziya — 1) his-tuyg'ularga aldanish natijasida yuzaga kelgan xato tasavvur; mavjudlikni mavhum holda, buzilgan tarzda qabul qilish; amaliy hayotda dalillarga oqilona munosabatda bo'lish o'rniga yengillik beruvchi oson yo'lni tanlab, o'z-o'zini aldash. „Illuziyadan ozod bo'lish“ (illuziyani buzish) ko'pincha katta yoki kichik qoniqmaslik tuyg'usi bilan bog'liq; 2) asossiz umid, amalga oshmaydigan orzu.

Insonparvar — insoniylik, insonsevarlik, inson qadr-qimmatiga hurmat, hamdardlik; insonparvarlik yordami ko'rsatish, hamkorlik qilish, birgalikda ishtirok etishdagi faoliyat va muloqotlarda namoyon bo'ladi va amalga oshadi. Insonparvarlikka zid bo'lgan har qanday faoliyat axloqsizlik hisoblanadi; hatto „insoniylikka qarshi jinoyat“ degan tushuncha ham shakllangan.

Insonparvarlashtirish — jamiyatdagi insonparvar asoslarni kuchaytirish, umuminsoniy qadriyatlarni, inson qobiliyatlarining yuksak madaniy va axloqiy yo'nalishdagi rivojlanishini qaror top-tirish, yaxlit go'zallik timsolida halimlik va insoniylikning birlashi-shi ramzi.

Insonparvarlik (gumanizm) — 1) shaxs sifatida shakllangan inson qadriyatlarini, ijtimoiy mavqeyiga bog'liq bo'lmagan holda uning erkin rivojlanishi va qobiliyatlarini namoyon etishi borasidagi huquqlarini e'tirof etuvchi qarashlar tizimi; 2) Uyg'onish davri (XIV—XV asr)da feodalizm, uning mafkurasi va shaxs huquqlarini poymol qilishga qarshi yo'nalgan ijtimoiy harakat.

Insonparvar ta'lim — uzluksiz ta'limning tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, insonning ijtimoiy tabiati haqidagi ilmiy bilimlar asosini tashkil qiladi. U kompleks o'quv fanlari, shuningdek, badiiy madaniyat asoslari va uning mazmunida aks etadi. Insonparvar ta'limning maqsadi insonni axloqiy-etik va badiiy-estetik jihatdan rivojlantirish hisoblanadi.

Irsiy muhandislik — molekular biologiyaning irsiy (genetik) va biokimyoviy usullar yordamida tabiatda mavjud bo'lmagan, yangi genlar birikmasini loyihalash(yaratish) borasida maqsadli ishlar olib boradigan bo'limi.

Isloh — mavjud jamiyat tuzulmasi asoslarini saqlab qolgan holda ijtimoiy hayotning biror tomoni(tartib-qoidalar, muassasalar, ta'lim)ni qayta qurish, o'zgartirish, qayta tashkil etish; ijtimoiy islohot.

Ishlab chiqarish — moddiy boyliklar, iqtisodiy mahsulotlarning xilma-xil turlarini yaratish jarayoni; inson hayotining tabiiy shart-sharoitini va faoliyatning boshqa turlari moddiy asosini tashkil etadi.

Ishlab chiqarish amaliyoti, kasb amaliyoti — oʻrta maxsus, kasb-hunar taʼlim muassasalari (OʻMKHTM)dagi oʻquv jarayonining tarkibiy qismi. Ishlab chiqarish amaliyoti yoki kasb amaliyotining maqsadi oʻquvchi (yoki talaba)larning taʼlim jarayonida olgan bilimlarini mustahkamlash va chuqurlashtirish, oʻrganilayotgan mutaxassislik boʻyicha ularda amaliy koʻnikma va malakalar shakllantirish. Ishlab chiqarish amaliyoti bir necha yoʻnalishda oʻtkaziladi: dastlabki kasbiy malakalarni olish uchun oʻtkaziladigan amaliyot (oʻquv amaliyoti), mutaxassislik ixtisosligini egallash uchun oʻtkaziladigan amaliyot (texnik), diplomoldi amaliyoti (malaka oshirish yoki shogirdlikka tushish).

Kasb — ish tajribasi hamda maxsus tayyorgarlik natijasida hosil qilingan amaliy malaka va olingan maxsus nazariy bilimlar sohibi boʻlgan insonning mehnat faoliyati (mashgʻuloti) turi; odatda, u insonning yashash manbayi hisoblanadi.

Kasb mahorati — kasbiy faoliyatning maʼlum turini mukammal darajada egallash va uni kamol toptirib borish; ishni bajarish sifati, mehnatning yuqori darajadagi samaradorligi, kasb sohasidagi mustaqillik, mehnat madaniyati va mehnatga boʻlgan ijodiy munosabat bilan xarakterlanadi.

Kasb tanlashga yoʻllash — 1) taʼlim tizimi xodimlari, pedagoglar, psixologlar, shifokorlar va boshqa mutaxassislarning vaqtincha ishsiz qolgan yoki oʻz kasb-korini oʻzgartirmoqchi boʻlgan, ongli ravishda yangi kasb tanlashga jazm etgan kishilarga maslahat-yordam berish bilan bogʻliq faoliyati; 2) yoshlarning kasbiy oʻz-oʻzini belgilashida xohish-istagi, mayl-qiziqishi, qobiliyatini hamda mehnat bozoridagi vaziyat va mutaxassisliklarga boʻlgan ehtiyoj-talablarni eʼtiborga olib, kompleks pedagogik tadbirlar orqali ularga taʼsir koʻrsatish. Kasb tanlashga yoʻllashda oʻquvchi-yoshlarga turli kasblar, ularning xususiyati, kishidan qanday sifatlarni talab etishi hamda boshqa masalalar bayon qilinadi.

Kasbda ishlashga toʻgʻri tanlash — shaxsning mutaxassislikni egallash, talab etiladigan mahorat darajasiga erishish layoqatini taxminiy baholashga va insondan yuksak masʼuliyat, salomatlik, yuqori darajadagi ishchanlik hamda topshiriqni bajarishda aniqlik talab etuvchi oʻziga xos qiyin (gigiyenik, mikroiklim, texnik va boshqa) sharoitlarda kasbiy majburiyatlarni muvaffaqiyatli baja-

rishga imkon beruvchi vositalar tizimi. Shaxsni muayyan kasbda ishlashi uchun tanlashda uning kasbiy sifatлари aniqlanadi. Bunda maxsus tashxis usullari qo'llaniladi. Uning shu kasbning obyektiv xususiyatlariga to'g'ri keladigan jismoniy va psixik sifatleri, ya'ni kasbiy yaroqliligi hisobga olinadi. Kasbda ishlashga to'g'ri tanlash turli tajriba va sinovlar orqali maxsus laboratoriya sharoitlarida amalga oshiriladi.

Kasbiy malakalar — ishlab chiqarish faoliyatining ko'p takrorlanishi natijasida avtomatlashgan xatti-harakatlar yig'indisi. Kasb malakasi kasbni tez, tejimli, samarali, yengil bajarish imkoniyatlarini ta'minlaydi.

Kasbiy tayyorgarlik — kasbiy faoliyatning muayyan sohasida muvaffaqiyatli ishlashga imkon beruvchi maxsus bilim, ko'nikma, malaka, odat, sifat, xususiyatlar, mehnat tajribasi va xulq-atvor me'yorlarini egallash jarayoni. Kasbiy tayyorgarlikdan ko'zlangan asosiy maqsad — ta'lim oluvchining ma'lum ishni yoki bir necha ishlarni bajarishi uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni egallashini jadallashtirishdan iborat. Lekin bunda ta'lim oluvchining bilim darajasini oshirish nazarda tutilmaydi. Malakaga bog'liq ravishda kasbiy tayyorgarlikning tegishli kasbiy ta'limni talab etuvchi to'rtta asosiy darajasini ko'rsatib o'tish mumkin: umumiy o'rta, kasbhunar, oliy va elementar (ish malakasi juda past bo'lgan ishchilarni kurslarda va ishlab chiqarishda brigada-individual o'qitish yo'li orqali tayyorlash va boshqalar). Zaruriy hollarda davlat umumiy ta'limga ega bo'lmagan shaxslarning turli darajadagi ta'lim muassasalarida kasbiy tayyorgarlik olishlari uchun shart-sharoit yaratib beradi. Hozirgi vaqtda katta yoshlilar malakasini oshirish tizimini ishlab chiqish borasida dastlabki ishlar amalga oshirilmoqda.

Kasbga yaroqlilik — insonning muayyan kasb doirasida samarali ishlashi uchun zarur va yetarli bo'lgan psixik hamda psixofiziologik o'ziga xos xususiyatlari yig'indisi. Kasbga yaroqlilik inson uchun tug'ma xislat emas, u ijobiy motivatsiyalar mavjud bo'lgan hollarda ta'lim-tarbiya jarayonida va undan keyingi kasbiy faoliyat davomida shakllanib boradi.

Kasbga qiziqish — shaxsning ma'lum kasbga nisbatan doimiy va barqaror, motivlashtirilgan qiziqishidan iborat individual xususiyati. Kasbga qiziqish shaxsning o'z kasbi sohasidagi yutuqlarini ta'minlovchi subyektiv omillardan biridir.

Loyiha — bayon, asoslash, hisob-kitob, chizmalar shaklida ifodalab berilgan fikr, g'oya, tasvir (obraz); loyihada fikr —g'oyaning ma'nosi va uni amalda joriy etish imkoniyatlari ochib beriladi.

Masofaviy ta'lim — „uzoq masofadan turib ta'lim berish“ tarzida talqin etiladi. Ta'lim muassasidan uzoqda bo'lgan shaxsning o'quv-bilish faoliyati va rivojlanishiga maqsadga yo'naltirilgan holda uslubiy-tashkiliy jihatdan rahbarlik qilish. U pedagog bilan doimiy muvoqotga kirishmaydi: a) ta'lim yozishmalar orqali oshiriladi. Bunda pedagog ta'lim dasturi mazmunini shaxs ehtiyojlariga moslashtiradi va nazorat qiladi; b) ommaviy aloqa vositalari (kompyuter, internet) ta'lim oladi: ma'ruzalar va ko'rsatmalar, audiovizual materiallar, telefon orqali individual maslahatlar. Masofaviy ta'lim texnologiyasidan rasmiy, shuningdek, norasmiy ta'lim shakllarida foydalaniladi.

Matn — so'zlar orqali bayon qilinib, tugallangan asar, hujjat yoki uning bir qismi (rasm, chizma, izohlardan farqli o'laroq); muallifning o'z qo'li bilan yozgan so'zlari, istiboq (asardan parcha); 2) semiotikada, informatikada ayni til qoidalari bo'yicha tuzilgan belgilarning ketma-ketligi (gaplar, so'zlar), tizimlar, ma'lumot-xabarlar.

Mafkuraviy tarbiya — tarbiyalanuvchilarda dunyoqarash, e'tiqod asoslarini, mavjud hodisa va voqealarga hissiy munosabatda bo'lish tuyg'usini shakllantirish nazarda tutilgan tarbiya.

Metodika — 1) biror ishni maqsadga muvofiq holda bajarish usullari majmuyi; 2) pedagogika fanining tarmog'i bo'lib, ma'lum o'quv predmetini o'rgatish usullarini, qoida va qonuniyatlarini tadqiq etadi.

Metodologiya — 1) tuzilmalar, mantiqiy tuzilishlar, faoliyat vositalari va metodlari haqidagi ta'limot; 2) ilmiy bilishning usul va shakllari, qurilishi tamoyillari haqidagi ta'limot (g'oya), shuningdek, biror fanda qo'llaniladigan metodlar majmuyi. Metodologiya insonning nafaqat ilmiy, balki barcha turdagi, ya'ni texnikaviy, pedagogik, siyosiy, boshqaruv, estetik faoliyatini tashkil etish va regulatsiya qilishda mujassamlashadi; u umumiy xarakterga ega bo'lib, nazariy va amaliy faoliyatning turli sohalariga nisbatan tatbiq etilganda aniqlashtiriladi. Juda ko'p ilmiy yo'nalishlar va mutaxassisliklarning bevosita o'zaro ta'siri hozirgi zamon sharoitiga mos bo'lib, ko'pgina fanlarda bilim oshirishni ta'minlovchi umumilmiy metodlar haqidagi masalalar nihoyatda dolzarb bo'lib bormoqda. Metodologiya tadqiqot sohasida konkret ilmiy uslublarining keng kompleksini qamrab oladi; kuzatish, eksperiment, modellash va boshqalar. Ular ham o'z navbatida ilmiy ma'lumotlar olish metodikalari — ko'plab maxsus protseduralarda o'z ifodasini topadi.

Mehnat bozori — ishchi kuchiga talab va taklifni shakllantirish sohasi. Bunda ishchi o‘zining mehnatga bo‘lgan qobiliyatining egasi bo‘lishi lozim; mehnat bozori orqali ma‘lum muddatga ishchi kuchini sotish amalga oshiriladi. Ma‘lum mutaxassisliklar bo‘yicha ishchilarga bo‘lgan joriy va istiqboldagi ehtiyojlar tuzilishi hamda mehnat bozorida malaka darajasi kasbiy yo‘nalishdagi ta‘lim xizmatlari tuzilishini rejalashtirish uchun asos hisoblanadi.

Mehnatga ijobiy munosabat — rivojlantirilgan qobiliyat va mehnat jarayoniga yangilikni, o‘ziga xos (original) usullarni qo‘llashga intilish, mehnatni tashkil etishni, mehnat qurollari va usullarini takomillashtirish; ixtirochilik va ratsionalizatorlikka intilish va uni amalga oshirish layoqati.

Modulli o‘qitish — o‘qitish texnologiyalaridan biri bo‘lib, uning mohiyati shundan iboratki, ta‘lim oluvchi o‘zida axborot jamg‘ar-masi va uslubiy qo‘llanmalarni mujassamlashtirgan individual o‘quv dasturi bo‘yicha mustaqil ishlaydi. U shaxsning individual ehtiyojlari va uning bazaviy tayyorgarligi darajasiga moslashtiriladi. Modulli o‘qitishda pedagog axborot beruvchi va nazorat qiluvchi, shuningdek, maslahatchi va muvofiqlashtiruvchi (koordinator) vazifasini bajaradi. Amalda modulli o‘qitish tamoyilidan foydalanish o‘quv materialini shunday tuzishga imkon beradiki, bunda uning bo‘limlari bir-birlariga uzviy bog‘liq bo‘ladi. Bu esa yagona mazmunga putur yetkazmasdan o‘quv materialini o‘zgartirish, to‘ldirish va yaratish imkonini beradi.

Monitoring — 1) kutilgan natijaga yoki dastlabki taxmin (ko‘rsatkichlar)ga muvofiqligini aniqlash maqsadida biror jarayonni muntazam kuzatish; 2) *ekologiyada* — insonning xo‘jalik faoliyatiga bog‘liq atrof-muhit holatini kuzatish, baholash va prognoz (bashorat) qilish; 3) *pedagogikada* — kasb-hunar ta‘limi jarayonini reja asosida tashxisli kuzatish; monitoring ta‘lim jarayonini va shaxsning kasbiy rivojlanishini diagnostika va prognoz (bashorat) qilish, o‘zgartirish masalalarini qamrab oladi; 4) *ommaviy aloqa vositalarida* — ma‘lumotlar, axborotlar to‘plash, radio to‘lqinlarni tutish; 5) *iqtisodda* — iqtisodiy obyektlarni uzluksiz kuzatish, ularning faoliyatini tahlil etish (boshqarishning tarkibiy qismi sifatida).

Motiv — faoliyatga da‘vat etuvchi, mayl uyg‘otuvchi (omil). U subyektning hayot sharoiti ta‘siri ostida shakllanadi va uning faolligi yo‘nalishini belgilab beradi. Hozirgi zamon psixologiyasida „motiv“ atamasi subyektning faolligiga sabab bo‘luvchi turli xil holat va hodisalarni belgilash uchun qo‘llaniladi. O‘qitish borasida ijobiy motivlarning rivojlanishiga katta ta‘sir ko‘rsatish uchun mash-

g'ulot paytida „yutuq usuli“dan foydalaniladi. Uning mohiyati shundan iboratki, o'quvchilarning muvaffaqiyatga erishishga, o'z kuchi va imkoniyatiga bo'lgan ishonchi doimiy ravishda qo'llab-quvvatlab turiladi.

Motivatsiya — biror maqsadga erishishi uchun shaxsni faoliyatga undagan ichki yoki tashqi mayl, ana shunday faoliyatga va uni tashkil etish — namoyon qilishga qiziqishning mavjudligi, mayllar. O'qish motivatsiyasi pedagogik ta'sir ko'rsatishning butun tizimi ta'sirida shakllanadi. Ammo u, eng avvalo, bevosita o'quv faoliyati jarayonida qaror topadi. Ijobiy motivatsiyani tarbiyalash o'qitish mazmuniga, o'quv jarayonini tashkil etishga, o'qituvchining shaxsiga bog'liq.

Motorika — tananing harakatlari va ular asosida yotuvchi jismoniy-ruhiy vazifa (funksiya)lar haqidagi g'oya (ta'limot).

Muammo — a) *keng ma'noda* — o'rganish, hal etishni talab etuvchi, murakkab nazariy va amaliy masala; b) *fanda* — biror hodisa, obyekt, jarayonni tushuntirishda qarama-qarshi nuqtayi nazarlarning namoyon bo'lish tarzi, ziddiyatli vaziyat. Uni hal etish uchun adekvat nazariya talab etiladi.

Muammoli o'qitish — faol usullardan foydalanishga asoslanilgan o'qitish texnologiyasi. Amaliy yoki nazariy-bilish xarakteriga ega muammoli vaziyatlarni hal etish jarayonida evristik uquv (malaka)ni rivojlantirishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. O'quvchilar o'zlari uchun yangi yoki hali ko'nikilmagan sharoitlarda bilim va malakalaridan amaliy foydalanish, ularga ma'lum bo'lgan qator yechimlar orasidan eng to'g'risini tanlash zaruratiga duch keladilar. Bunda izlanish jarayoni boshlanadi va shu bilan ta'lim oluvchilarda mavjud bo'lgan bilimlar hamda analitik malakalar faollashtiriladi.

Nazariy o'qish (ta'lim) — o'quv jarayonida fanlarni o'zlashtirish, turli mashg'ulot (laboratoriya ishlari, amaliyot, seminar va boshqa)lar o'tkazish, shuningdek, kurs va loyiha ishlarini bajarish asosida bilim olish.

Onglilik — atrof-olamni to'g'ri tushunish qobiliyati, uquvi. O'qitishdagi onglilik — didaktik tamoyil bo'lib, u shunday o'quv ishining zarurligini asoslaydiki, bunda o'quvchilar bilimlarni ongli ravishda qabul qiladi, o'zlashtiradi va amaliyotga qo'llaydi.

Pragmatizm — shaxsning aqliy va axloqiy sifatlari uning buyuk tabiatida mujassamlashgani va ularning namoyon bo'lishi, eng avvalo, insonning individual (o'ziga xos) tajribasi bilan bog'liqligi haqidagi konsepsiya.

Rivojlantiruvchi ta'lim — o'qitish texnologiyasi bo'lib, u shaxsni va uning qobiliyatini (bilim va malakani o'zlashtirishi va qo'llash jarayonida) rivojlantirishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. Rivojlantiruvchi ta'limning o'quv jarayonidagi mohiyati shundan iboratki, bunda insonning potensial imkoniyatlariga va ularni namoyon eta olish iqtidoriga alohida e'tibor beriladi.

Sotsium — (lotincha — ijtimoiy olam, kishilik dunyosi; umumiy, bir butun) 1. *Falsafada* — ijtimoiylikning o'ziga xosligini anglatadigan tushuncha. U olam (uniyevsium) ning boshqa ko'rinishlaridan farq qiladi. 2. Hayot faoliyati sharoitlari va madaniyati umumiy bo'lgan katta barqaror ijtimoiy jamoa.

Ssiyentizm — inson jamiyatining madaniyat tizimida fan va texnikaning o'rni mutlaqlashtiriladigan dunyoqarash.

Tamoyil — biror nazariya, ta'limot, fanning asosiy qoidasi; yo'l-yo'riq ko'rsatuvchi g'oya, xulq-atvor va faoliyatning asosiy tartib-qoidalari.

Tarbiya metodlari — tarbiyaviy masalalarni hal etish va tarbiyaviy o'zaro ta'sirni amalga oshirishning eng umumiy usullari majmuyi. Pedagogik amaliyotda tarbiyalashning ishonirish, o'rgatish, rag'batlantirish, shaxsiy namuna ko'rsatish kabi an'anaviy metodlari shakllangan. Tarbiya metodlari butun birlikni tashkil etadi.

Ta'lim mazmuni — fanlarning umumiy asoslariga tayanib, pedagogik yo'nalishda qayta ishlangan fanning hozirgi zamon holatiga muvofiq keluvchi va ta'lim jarayoniga jalb etilgan shaxslar boyligiga aylanuvchi bilim, uquv va malakalar majmuyi. Jamiyatimizdagi o'zgarishlar sharoitida pedagogika ta'limning shunday mazmunini shakllantiradiki, u ayni bir vaqtda butun jamiyat manfaatlariga mos keladi va shu bilan birgalikda har bir shaxsning iqtidori va qobiliyatini jadal (intensiv) rivojlantirishga yo'naltiriladi. Ta'lim mazmuni Davlat standartida, tegishli fanlarning o'quv dasturlarida va boshqa hujjatlarda qayd etilgan. Aniq ta'lim muassasasidagi ta'lim mazmunini ayni ta'lim muassasasi tomonidan mustaqil ishlab chiqilgan, qabul qilingan va joriy etilgan ta'lim dasturi belgilaydi.

Ta'lim mafkurasi — jamiyat hayotida ta'limning o'rni, uning maqsadlari va unga erishish yo'llari haqidagi qarashlar va g'oyalar tizimi. Uning mazmuni u yoki bu shaxslar, ijtimoiy guruhlar, tashkilotlar, ijtimoiy harakatlar va partiyalar tomonidan ilgari suriladigan umumiy pedagogik yo'nalishlar, falsafiy va ijtimoiy-siyosiy qarashlar xarakteriga bog'liq.

Ta'lim nazariyasi — ta'lim, uning jamiyat hayotidagi o'rni, samaradorligini oshirish yo'llari va rivojlantirish qonuniyatlari

haqidagi ta'limot. U to'rtta komponentdan tashkil topadi: *falsafiy* — ta'lim mohiyati, uning maqsadlari tizimi qaraladi; *ijtimoiy-iqtisodiy* — ta'limning jamiyat hayotiy faoliyatining turli tomonlari bilan o'zaro bog'liqligi o'rganiladi; *pedagogik* — ta'lim berish faoliyati mazmuni va texnologiyasi o'rganiladi; *ijtimoiy-psixologik* — individlar va guruhlar o'quv faoliyatining subyeksi tarzida qaraladi.

Ta'limni gumanitarlashtirish — o'quv jarayonida gumanitar fanlarga ko'proq e'tibor berish, ular ma'nosini tabiiy fanlar mazmuniga singdirish. Ta'limni haddan ortiq gumanitarlashtirish salbiy oqibatlariga, masalan, amaliy intellekt va amaliy faoliyat ahamiyatining kamayishiga, tabiiy va texnikaviy fanlarga bo'lgan qiziqishning va shunga muvofiq holda, ana shu fanlar bo'yicha o'quvchilar tayyorgarlik darajasining pasayishiga olib kelishi mumkin.

Ta'limni insonparvarlashtirish — ta'lim jarayonini shaxsning kamol topishi va o'z-o'zini rivojlantirishiga, jamiyatda umuminsoniy qadriyatlarning ustuvorligini ta'minlashga, shaxs va kishilik dunyosi (ijtimoiy olam)ning o'zaro ta'sirini maqbullashtirishga yo'naltirish. Ta'limni insonparvarlashtirish — o'qitish va tarbiyalashning shunday mazmuni va usullarini yaratishga yo'naltiriladiki, u o'quvchining o'ziga xosligi (individualligi)ni, uning bilishga bo'lgan qiziqishlari va shaxsiy sifatlarini samarali ochishga imkon beradi; bunda o'quv jarayonida shunday sharoitni yaratish ko'zda tutiladiki, o'quvchi xuddi shaxsiy manfaatdorlik ko'radigandek, o'qishga dildan qiziqadi, tarbiyaviy ta'sirdan uzoqlashishga emas, balki uni qabul qilishga intiladi. „Ta'limni insonparvarlashtirish“ tushunchasini uni gumanitarlashtirish bilan tenglashtirib bo'lmaydi.

Ta'limni rivojlantirish dasturi — ta'limni rivojlantirish va boshqarish sohasidagi davlat tashkilotlari faoliyatining asosiy maqsadi va vazifalari bayoni.

Tizimlashtirish — o'rganiladigan obyektlarni ma'lum tizimga solish va tanlangan tamoyil asosida ketma-ketligini belgilash.

Tizimli yondashuv — metodologiya yo'nalishi bo'lib, uning asosida obyektlarni tizim tarzida qarash g'oyasi yotadi; tadqiqotchini obyektning yaxlitligini ochishga, undagi bog'lanishlarning xilma-xilligini ko'rsatish va ularni yagona nazariy manzarada birlashtirishga yo'naltiradi. Pedagogik tizimlarni tadqiq etishda tadqiqotchi pedagogik jarayonning tizim hosil qiluvchi bog'lanishlari va komponentlarini ochib berishi, bu tizimning faoliyat ko'rsatishiga ta'sir qiluvchi asosiy omillarni aniqlashi, boshqa hodisalar

tizimida ayni tizimning o'рни va ahamiyatini belgilashi, qo'yilgan maqsadlarga erishishni ta'minlovchi boshqarish jarayonini o'rganishi va natijada faoliyati yaxshilangan tizimni yaratishi, olingan natijalarni amaliyotga qo'llay bilishi kerak.

Tizimli tahlil — iqtisodiy, ilmiy, ijtimoiy, siyosiy, texnik va harbiy xarakterdagi murakkab muammolar bo'yicha yechimlarni asoslash va tayyorlash uchun foydalaniladigan uslubiy (metodik) vositalar majmuyi. Bunda tizimli yondashuvga, shuningdek, qator matematik fanlarga va boshqarishning zamonaviy usullariga tayaniladi. Asosiy protsedura — real vaziyatlarning o'zaro bog'liqligini aks ettiruvchi umumlashgan modelni yaratish; tizimli tahlilning texnik asosi — hisoblash texnikasi va axborot tizimi.

Unumli mehnat — bevosita moddiy boylik ishlab chiqarishga qaratilgan mehnat.

Xodimlar qo'nimsizligi — ishchilarning shaxsiy qiziqishga ko'ra boshqa ishlarga o'tishi yoki ishga qabul qilinishi natijasida xodimlar tarkibining o'zgarishi darajasini ifodalovchi ko'rsatkich.

Shaxsni ijtimoiylashtirish — jamiyat hayotida faol va munosib tarzda faoliyat ko'rsatish(yashash)ga imkon beruvchi bilimlar, me'yorlar, madaniy qadriyatlar tizimining individ tomonidan o'zlashtirilishi jarayoni bo'lib, u insonga maqsadga yo'naltirilgan ta'sir ko'rsatish(tarbiya)ni, shuningdek, uning shakllanishiga ta'sir qiluvchi spontan, stixiyali jarayonlarni ham qamrab oladi. Tarbiya ijtimoiylashtirishning yetakchi va belgilovchi asosi hisoblanadi.

Ekologik ta'lim — inson yashab, faoliyat ko'rsatadigan muhit, atrof-olam haqidagi, ishlab chiqarish faoliyatining tabiiy muhitga ta'siri haqidagi bilimlar tizimi, shuningdek, tabiatni muhofaza etish faoliyati borasidagi bilim va malakalar.

Ekologik tarbiya — o'quvchilarning ekologik ma'rifati va tarbiyalanganligini rivojlantirishga yo'naltirilgan izchil pedagogik faoliyat; ekologik bilimlarni to'plash, tabiat qo'ynida faoliyat ko'rsatish uquvi va malakasini shakllantirish, yuksak axloqiy-estetik hislarni uyg'otish, yuksak axloqiy shaxsiy sifatlarni egallash va tabiatni muhofaza etish ishlarini amalga oshirishda metin irodaga ega bo'lish kabi fazilatlarini qaror toptirish borasidagi tadbirlar.

O'z-o'zini anglash — insonning o'z dunyoqarashi, maqsadlari, qiziqishi va xulq-atvori motivlarini anglashi, baholashi (xuddi ana shu xulq-atvoriga asoslanib, boshqalar bilan o'z munosabati va aloqasini tashkil etishi); o'z shaxsi qadriyatlariga ishonch.

O'z-o'zini bilish — o'z „Men“ini bilish; uning uchun xarakterli bo'lgan reaksiya usullari va sharoitlar, o'ziga xos jihatlar, chegara

va kuchlar, xato va oqizliklar, holat va qobiliyatlarni bilish. I.V. Gyote, „inson olamni qanchalik bilsa, o‘zini ham shunchalik biladi, illo, u olamni o‘zi orqali, o‘zini esa faqat unda namoyon eta oladi“, degan edi. „Qanday qilib o‘z-o‘zini bilish mumkin? Faqat ma’rifat tufayli bunga erishib bo‘lmaydi. Inson faoliyat orqali o‘z-o‘zini anglay oladi. O‘z burchingni ado etishga harakat qil — shunda sen o‘zingda nima mujassam topganini bilasan“.

O‘z-o‘zini namoyon etish — insonning o‘z ichki imkoniyatlari va qobiliyatlarini hayotga joriy etishi.

O‘z-o‘zini tarbiyalash — o‘z-o‘zini kamol toptirish turlaridan biri; individning o‘zida shakllangan xarakter va ijtimoiy sifatlarni yaxshi tomonga o‘zgartirishga yoki yangi sifat va xarakterlarga ega bo‘lishga intilishi, shuningdek, bu bilan bog‘liq holda amalga oshiradigan faoliyati. O‘z-o‘zini tarbiyalash jarayonida o‘quvchilar o‘z xatti-harakatini tahlil etadilar, ijobiy sifatlari va bartaraf etilishi lozim bo‘lgan kamchiliklarini aniqlaydilar; o‘z oldilariga maqsad qo‘yadilar va ijobiy sifatlarni kamol toptirish hamda salbiylarini bartaraf etish bo‘yicha faoliyat dasturini ishlab chiqadi. Zarur paytlarda maqsad va vazifalarni ijodiy o‘zlashtiradilar.

O‘z-o‘zini faollashtirish — 1) insonning o‘zining potensial imkoniyat va qobiliyatlarini yanada to‘laroq namoyon etish va rivojlantirishga intilishi; 2) bilim, uquv va malakani hozirgi zamon talablariga muvofiqlashtirish uchun yo‘naltirilgan mustaqil o‘quv faoliyati.

O‘qitish vositalari — o‘quv axborotini elituvchi sifatida ta’lim-tarbiya jarayonida foydalaniladigan moddiy va tabiiy obyektlar, o‘quvchilarning bilish faoliyatini tashkil etish va bu faoliyatni boshqarish. O‘qitish vositalari darsda va darsdan tashqari vaqtlarda mustaqil ishlarni oqilona tashkil etish, ta’lim jarayonini faollashtirish va uni hayot bilan uzviy bog‘lash imkonini beradi; ayniqsa, ular o‘quvchilarni texnologiya, yangi texnika, mehnatning ilg‘or usullari bilan tanishtirishda katta ahamiyatga ega.

O‘qitish tizimi — o‘qitish mazmuni, shakl va metodlarini belgilovchi asosiy qoida (tamoyil)lar tizimi.

O‘qitishning zamonaviy texnologiyasi — kompleks integrallashgan tizim bo‘lib, u o‘zida o‘qitish maqsadini belgilashga imkon beruvchi tartiblashtirilgan ko‘plab operatsiya va amallarni, mazmuniy axborot-predmet va bilimlarni o‘zlashtirishga, kasbiy uquv va malakalarni egallashga, o‘qitish maqsadlarida ma’lum sifatlarni shaxsda shakllantirishga yo‘naltirilgan tashkiliy aspektlarni o‘z ichiga oladi.

O'quv fani (predmeti) mazmuni — obyektlar, hodisa (jarayon)lar yoki ayni kasb uchun xarakterli bo'lgan faoliyat metodlari haqidagi ma'lumot. O'quv fanlari obyektlar, hodisalar va faoliyat metodlari tarkibi bilan bir-birlaridan farqlanadi. Ammo ba'zi o'quv fanlari uchun o'rganiladigan obyektlar yoki hodisalar, shuningdek, o'quvchilar salomatligini muhofaza etish va mehnat xavfsizligi bo'rsidagi talablar umumiy bo'lishi mumkin.

Hunar — 1) ma'lum darajada mahorat talab etuvchi qo'l mehnati yordamida kichik buyumlar ishlab chiqarish; 2) ma'lum turdagi narsa yoki buyumlarni tayyorlash san'atini egallash, tegishli kasb-korning mavjudligi.

XOTIMA

Ta'lim-tarbiya ishi, shubhasiz, insonning ma'naviy hayoti bilan bog'liqdir. U doimo aqliy va ongli faoliyatni taqozo etadi. Ta'lim-tarbiyadagi barcha ishlar, eng avvalo, inson ongini rivojlantirishga yo'naltiriladi. Ammo bu boradagi faoliyatda izchil fikr yuritish, rejali ishlarni amalga oshirish, haqiqatni anglash asosidagina samarali natijalarga erishiladi. Zero, pedagogik jarayon — doimiy fikrlash va ijod qilish jarayonidir.

Pedagogika faqat o'quvchi va talaba-yoshlar ta'lim-tarbiyasi haqida emas, balki umuman, inson haqidagi fandir. Insonning pedagogik jarayon haqida fikrlashi uchun esa nazariy bilimlar aks ettirilgan pedagogik adabiyotlar zarur. Chunki pedagogik adabiyotlar bilan tanish bo'lmagan amaliyotchilar ko'pincha ta'lim-tarbiya ishini bir tomonlama olib borishadi. Ular ta'lim va tarbiyashunoslikning turli tadbir va usullaridan keng foydalanishmaydi. Holbuki, pedagogik adabiyotlar ta'lim-tarbiya ishini jonlantirishga xizmat qiladi. Ushbu qo'llanma ham bundan mustasno emas.

O'z hayotini ta'lim-tarbiya ishiga bag'ishlagan olijanob kishilarning pedagogik qarashlari va amaliy faoliyati barcha uchun ibratlidir. Bunday ulug' kishilarning fikrlariga tayanib, o'z hayotiy tajribalarini Vatanimiz kelajagi bo'lmish yoshlarga o'rgatish har bir ziyoli insonning muqaddas burchidir. Shu nuqtayi nazardan, pedagog hamkasblarimizda fikr uyg'otish maqsadida XXI asr ta'limi muammolari, uning insonni har tomonlama kamol toptirishdagi ahamiyati va vazifalari, bir so'z bilan aytganda, ta'limning insonparvar asoslari xususida so'z yuritdik. Zero, insoniy sifatlar kishi hayoti va jamiyat taraqqiyotining zaruriy shartidir. Biz aziz kitobxonlarning taklif-mulohazalari asosida o'z pedagogik izlanishlarimizni yana ijodiy rivojlantiramiz, degan umiddamiz.

ADABIYOTLAR

1. **Karimov I.A.** O‘zbekiston buyuk kelajak sari. T., „O‘zbekiston“, 1999.
2. Barkamol avlod orzusi. (Tuzuvchilar Sh. Qurbonov va boshqalar). T., „O‘zbekiston“, 2000.
3. Barkamol avlod — O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori. T., „Sharq“, 1997.
4. **Bilkiz Aladdin.** Muhammad payg‘ambar alayhissalom qissasi. T., „Kamalak“, 1991.
5. **Vishnyakov S.M.** Professionalnoye obrazovaniye: Slovar. M., „Nov“, 1999.
6. **Yorqulov A., Xolliyev I.** Anglash hikmati. T., „Qatortol-kamolot“, 1997.
7. **Jurakovskiy V.M. va boshqalar.** Istoriya srednego professionalnogo obrazovaniya v Rossii. M., „Nov“, 2000.
8. **Kim U Jung.** Biznesning buyuk olami. T., „O‘zbekiston“, 1997 .
9. Milliy istiqloq g‘oyasi: asosiy tushunchalar va tamoyillar. T., „O‘zbekiston“, 2000.
10. **Mesheryakov B., Mesheryakova I.** Vvedeniye v chelovekoznaniye. M., 1994.
11. **Maslov A.T.** Dalniye predeli chelovecheskoy psixiki. Sankt-Peterburg, „Yevraziya“, 1997.
12. **Frolov I.T. va boshqalar.** Vvedeniye v filosofiyu. I, II tom, M., „Politizdat“, 1990.
13. Professionalnoye obrazovaniye tretego tisyacheletiya. Materiali konferensii. Seul, 2000.
14. **Selevko G.K.** Sovremenniye obrazovatelniye texnologii. M., „Narodnoye obrazovaniye“, 1998.
15. **Smirnov I. P.** Chelovek, obrazovaniye, professiya, lichnost. M., 2000.
16. **Xolliyev I., Ikromov A.** Ekologiya. T., „Mehnat“, 2001.
17. Shkolniye texnologii. M., „Narodnoye obrazovaniye“. 2002, № 3.

MUNDARIJA

Soʻzboshi	3
I Bob. Taʼlim va jamiyat	6
Taʼlimni rivojlantirish milliy doktrinasi	6
Taʼlimning ijtimoiy ahamiyati	10
Taʼlim islohoti—maʼnaviy ehtiyoj va ijtimoiy zarurat	15
II Bob. XXI asr kasb-hunar taʼlimi	21
XXI asr — bilim, axborot va yuksak madaniyat asri	21
Kasb-hunar taʼlimi paradigmalari	25
Kasb-hunar taʼlimining yangi tizimi	29
Kasb-hunar taʼlimi sifatini oshirish muammolari	34
Kasb-hunar taʼlimini rivojlantirishning istiqbolli yoʻnalishlari	39
III Bob. Taʼlim va madaniyat	46
Taʼlim tizimida rahbarlik madaniyati	46
Kasb madaniyati	54
Kasb madaniyatini shakllantirish omillari	63
Pedagogik ijod va mahorat	70
IV Bob. Taʼlim va insonparvarlik	79
Insonparvarlikning tarbiyaviy-axloqiy asoslari	79
Taʼlimni insonparvarlashtirish	84
Taʼlimni insonparvarlashtirishning vazifalari	92
Kasb-hunar taʼlimini insonparvarlashtirish	99
V Bob. Taʼlim va ekologiya	114
Taraqqiyot va ekologiya	114
Ekologik madaniyat	117
Tabiat va inson munosabatidagi uygʻunlik	122
Ekologik tarbiya — hayotiy zarurat	127
VI Bob. Taʼlim va Tarbiya	132
Taʼlim — barkamollik mezoni	132
Taʼlimning tarbiyaviy xususiyati	138

Hayot — buyuk ustoz	143
Tarbiya — muammolar muammosi	149
Ta'lim-tarbiya jarayonida muhandis-pedagogning o'ri	154
VII Bob. Ta'lim va shaxs	159
Ma'naviyat va axloqiylik	159
Insoniy mohiyat izllash	165
Hayot saboqlari	173
O'z-o'zini kamol toptirish	179
O'z-o'zini anglash	184
VIII Bob. Ta'lim-tarbiya va texnologiya	190
„Texnologiya“ tushunchasi	190
Pedagogik texnologiya	193
Pedagogik texnologiyalar mezoni	196
Zamonaviy ta'lim texnologiyalari	199
Ijtimoiy tarbiya va texnologiya	204
Pedagogik texnologiya va shaxs muammosi	208
Pedagogik texnologiyalarni o'zlashtirish muammosi	214
IX Bob. O'qitish texnologiyasi	219
O'qitish texnologiyasi tushunchasi	219
O'qitish usullari	220
O'qitishning axborot-rivojlantiruvchi usullari	221
O'qitishning muammoli-izlanish usullari	222
O'qitishning amaliy usullari	223
Individual o'qitish muammolari	225
Modul tizimi asosida o'qitish	231
Baholash mezoni	240
Nazariy va amaliy mashg'ulot rejasi	240
Atamalar izohi	241
Xotima	252
Adabiyotlar	253

Xolliyev I., Husanov J. Kasb-hunar ta'limi: Texnologiya. Ma'naviyat. Mahorat /A. Ikromovning umumiy tahriri ostida. — T.: „O'qituvchi“, 2003. — 256 b.

BBK 74.56

IBODILLA XOLLIYEV, JUMANAZAR HUSANOV

**KASB-HUNAR TA'LIMI:
TEXNOLOGIYA. MA'NAVIYAT.
MAHORAT**

*Akademik litsey va kasb-hunar
kollejlari uchun qo'llanma*

Tahririyat mudiri *Safo Ochil*
Muharrir *H. Yusupova*
Badiiy muharrir *Sh. Xo'jayev*
Texn. muharrir *S. Tursunova*
Kompyuterda sahifalovchi *S. Musajonova*
Kichik muharrir *M. Hoshimova*
Musahhihlar *M. Ibrohimova, A. Ibrohimov*

IB 8261

Original-maketdan bosishga ruxsat etildi 21.11.2003. Bichimi 60x90/16.
Kegli 11 shponli. Tayms garn. Ofset bosma usulida bosildi. Shartli b. t. 16,0.
Nashr. t. 15,5. 5000 nusxada bosildi. Buyurtma №165.

„O'ituvchi“ nashriyoti. Toshkent, Navoiy ko'chasi, 30.
Shartnoma 12—110—03.

O'zbekiston Matbuot va axborot agentligining Toshkent kitob-jurnal
fabrikasida chop etildi. Toshkent, Yunusobod dahasi, Murodov
ko'chasi, 1- uy. 2003.